

**Міністерство освіти і науки України
Рівненський державний гуманітарний університет**

На правах рукопису

Пилипович Тарас Васильович

УДК 94: 355.48 (100) «1939/1945»

**Українці у складі Армії генерала Андерса
в роки Другої світової війни**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник –
Постоловський Руслан Михайлович,
кандидат історичних наук, професор

Рівне-2014

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	3
Вступ.....	4
Розділ 1. Історіографія та джерела.....	10
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	10
1.2. Джерельна база дослідження.....	21
Розділ 2. Причини включення українців до складу Армії генерала Андерса.....	34
2.1. Становище українців у радянських таборах після вересневої кампанії 1939 року.....	34
2.2. Українці та радянські репресії проти польських громадян (вересень 1939 р. – червень 1941 р.).....	57
Розділ 3. Український чинник у Армії генерала Андерса	71
3.1. Ідея створення Армії генерала Андерса та позиція щодо цього радянських та польських урядових кіл	71
3.2. Участь українців у формуванні та організаційному становленні військових підрозділів.....	85
Розділ 4. Українці в Армії генерала Андерса на завершальному етапі війни та у післявоєнний час.....	115
4.1. Передислокація Армії генерала Андерса до місць бойових дій.....	115
4.2. Участь українців в бойових діях на території Італії.....	127
4.3. Доля українців Армії генерала Андерса після війни.....	143
Висновки.....	163
Список використаних джерел та літератури.....	167
Додатки.....	194

Перелік умовних скорочень

1. Нарком НКВС – Народний комісар Народного комісаріату внутрішніх справ
2. ГУЛАГ – (рос.) Главное управление исправительно-трудовых лагерей, трудовых поселений и мест заключения
3. Політбюро ЦК ВКП(б) – Політичне бюро Центрального Комітету Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків)
4. Оргбюро – Організаційне бюро
5. КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
6. КП(б)Б – Комуністична партія (більшовиків) Білорусі
7. Обком – обласний комітет
8. УНКВС – Управління Народного комісаріату внутрішніх справ
9. ДТВ – Дорожньо-транспортний відділ
10. ГУДБ – Головне управління державної безпеки
11. ОВ – Особливий відділ
12. КК – Кримінальний кодекс
13. РНК – Рада Народних Комісарів
14. ВТТ – Виправно-трудова табір
15. ВТСП – Відділ трудових і спеціальних поселень
16. ВТП – Виправно-трудова поселення
17. ДКО – Державний Комітет Оборони
18. Комінтерн – Комуністичний інтернаціонал
19. КДП – Кресова Дивізія Піхоти
20. ДКС – Дивізія Карпатських Стрільців

Вступ

Актуальність теми дослідження. З часу закінчення Другої світової війни минуло майже сімдесят років, проте і далі увагу істориків привертають проблеми пов'язані з найтрагічнішим періодом у всесвітній історії ХХ ст.. Радянський Союз на правах переможця пропонував свою монопольну інтерпретацію одних подій, замовчуючи при цьому інші. Тривалий час ні учасники війни, ні повоєнні покоління не знали усієї правди про Другу світову війну.

Кожне покоління заново інтерпретує історію. Геополітичні зміни, які відбулися у результаті краху комуністичної системи у Східній Європі зумовили необхідність переосмислення багатьох подій історії. З проголошенням незалежності України почалася переоцінка багатьох суперечливих подій. Однією з найдискутованіших виявилася проблема участі українців у арміях іноземних військових формувань у роки Другої світової війни.

На відміну від Першої світової війни, у якій домінували національні збройні сили, в ході Другої світової спостерігалася чітка тенденція їх інтернаціоналізації. До армій воюючих країн залучали представників багатьох народів з різними політичними прагненнями. Не був винятком у цьому питанні і Радянський Союз, де для воєнних дій проти нацистської Німеччини з іноземців (поляків, словаків, сербів, французів та ін.) було створено 2 загальновійськові армії, 3 армійські танкові та авіаційні корпуси, 30 різних дивізій, 31 бригада і 182 полки загальною чисельністю понад 550 000 осіб. Особливий інтерес при цьому становить військове формування з поляків, відоме під загальною назвою Армія генерала Андерса, яка в період з 14 серпня 1941 р. до 11 вересня 1942 р. іменувалась як Армія Польська в СРСР, в період з 12 вересня 1942 р. до 20 липня 1943 р. мала назву Армія Польська на Сході, а з 21 липня 1943 р. до 10 липня 1947 р. називалася 2-й Корпус Польський в складі якого перебували українці.

У радянській історіографії участь українців у Другій світовій війні часто обмежувалась тільки боротьбою в складі Червоної Армії та радянських партизанських з'єднаннях. Таким чином, участь українців у складі Армії генерала Андерса до останнього часу залишалася малодослідженою сторінкою історії України й в зв'язку з цим потребує комплексного та об'єктивного дослідження. Необхідність коригування існуючого в попередній історіографії стереотипу є додатковим чинником, який пояснює актуальність обраної теми.

Наукове завдання дисертації полягає у дослідженні участі українців у складі Армії генерала Андерса.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складовою комплексної науково-дослідної роботи теми кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету «Національні меншини в суспільно-політичних та економічних процесах країн Центрально-Східної та Південної Європи (XIX-XX століття)» (номер державної реєстрації – 0109U006508).

Метою дисертаційного дослідження є комплексне висвітлення участі українців у складі польського військового формування – Армії генерала Андерса в роки Другої світової війни. Досягнення мети передбачає реалізацію наступних дослідницьких завдань:

- проаналізувати джерельну базу та стан дослідження проблеми;
- з'ясувати чисельність українців, які перебували в радянських таборах в період з вересня 1939 р. до червня 1941 р.;
- дослідити причини включення українців до складу Армії генерала Андерса;
- проаналізувати позицію радянських та польських урядових кіл щодо ідеї створення Армії генерала Андерса та участі в ній українців;
- встановити роль українців у формуванні та організаційному становленні військових підрозділів;

- охарактеризувати внесок українців у бойових діях Армії генерала Андерса на території Італії в роки Другої світової війни;
- висвітлити долю українців – солдатів Армії генерала Андерса.

Об'єктом дослідження є служба українців в Армії генерала Андерса у роки Другої світової війни, а **предметом** – національна політика польського командування по відношенню до українців та бойове використання військових підрозділів з їх участю.

Хронологічні рамки дисертаційного дослідження охоплюють 1939-1947 рр. Нижня межа зумовлена початком радянсько-польської війни 17 вересня 1939 р. та подальшим перебуванням українців з Війська Польського в радянських таборах для військовополонених і наступними репресивними акціями радянської влади проти польського населення, що зачепили українців. Верхня межа визначена датою розпуску Армії генерала Андерса.

Територіальні межі дослідження охоплюють сучасні регіони України і ті країни Європи, Азії та Африки, де на той час створювалися та діяли підрозділи Армії генерала Андерса.

Методи дослідження. Серед найвагоміших загальнонаукових методів, якими послуговувався автор, є історичний метод. З його допомогою історичні події та явища відтворено як безперервний процес, що розвивається із притаманними йому загальними та особливими рисами.

Використання методів архівної, бібліографічної евристики, формування вичерпного кола документів, історичних джерел, що мали безпосередній та опосередкований стосунок до досліджуваної тематики суттєво посприяли успішному досягненню поставленої мети і вирішенню завдань. Проблемно-хронологічний метод став визначальним при аналізі історіографічного доробку. Логічний метод дозволив розкрити, теоретично осмислити факти, події, явища у певній їх логічній послідовності, взаємозв'язках.

Для всебічної характеристики участі українців у Армії генерала Андерса залучались загальнонаукові методи аналізу та синтезу. З допомогою аналізу предмет дослідження був розділений на складові частини з метою їх

всєбічного вивчення. У свою чергу, завдяки застосуванню методу синтезу частини предмета, що були раніше виділені, органічно об'єднувалися в єдине ціле. Особливо важливим було застосування в дослідженні статистичного та порівняльного методів, які дали змогу відібрати та опрацювати кількісні дані наведені в польських джерелах, спогадах учасників та очевидців подій Другої світової війни, визначити рівень вірогідності цієї інформації, виявити їх тотожність чи відмінність.

Використання принципу світоглядного плюралізму дало змогу вивчити протилежні й суперечливі точки зору на тему дисертації. У процесі дослідження використовувався також метод систематизації (класифікації) історичних фактів, подій та явищ, який водночас є важливим засобом організації пізнавальної, науково-дослідної роботи.

Метод періодизації допоміг простежити особливості хронологічного розвитку об'єднання українців у складі Армії генерала Андерса в роки Другої світової війни. Крім того, було використано системний і логічний методи. Метод систематизації та узагальнення дозволив визначити конкретні результати дисертаційного дослідження.

Використані в даному історичному дослідженні методи базувалися на принципах наукового пізнання і слугували своєрідним інструментарієм для вирішення конкретних проблем, поставлених дослідником.

Наукова новизна і науково-теоретичне значення одержаних результатів дисертації полягає у тому, що робота присвячена цілісному вивченню питання участі українців у складі польського військового формування – Армії генерала Андерса в роки Другої світової війни і є спеціальним дослідженням у вітчизняній історіографії. Вперше дослідницьку увагу зосереджено на дослідженні причин появи та участі українців у складі Армії генерала Андерса.

Вперше у вітчизняній історіографії, на основі вивчення й аналізу опублікованих раніше і введених дисертантом до наукового обігу архівних

матеріалів, доведено значний внесок українців у справу перемоги над фашизмом.

Виокремлено причини появи українців у складі іноземного військового формування; вперше охарактеризовано українське питання в контексті дипломатичних переговорів між представниками радянського та польського урядів про формування Армії генерала Андерса.

У дисертації реконструйовано бойовий шлях українців у складі Армії генерала Андерса. Вперше у вітчизняній історіографії розкрито механізми та особливості участі українців у складі польського військового формування під час ведення активних бойових дій Другої світової війни.

Дістали подальший розвиток дослідження участі українців у складі іноземних збройних формувань у роки Другої світової війни.

Удосконалено та доповнено знання про чисельність українців у складі іноземних військових формувань в роки Другої світової війни.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що основні положення дисертаційного дослідження та нагромаджений у ньому фактичний матеріал може бути використаний при написанні конкретно-проблемних та узагальнюючих праць із історії України та військової історії ХХ ст. Вказані тези дозволяють доповнити проблему участі українців, у складі іноземних військових формувань в роки Другої світової війни.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки дисертації обговорювалися на кафедрі всесвітньої історії історико-соціологічного факультету Рівненського державного гуманітарного університету. Результати наукового дослідження знайшли відображення у доповідях дисертанта під час історико-краєзнавчої конференції «Шляхи подвигу і слави» (Рівне, 5 травня 2010 р.), II Міжнародної наукової конференції молодих науковців, аспірантів, здобувачів «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (Рівне, 8-9 грудня 2010 р.), IV Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців «Наука, освіта, суспільство очима молодих» (Рівне, 17-18 травня

2011 р.), III Міжнародної наукової конференції молодих науковців, аспірантів, здобувачів «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (Рівне, 7-8 грудня 2011 р.), науково-практичної конференції «Польща-Україна: спільні шляхи до свободи» (Житомир, 20-21 червня 2014 р.).

Публікації. За матеріалами дисертації опубліковано 6 наукових статей, із них 5 – у фахових українських виданнях та 1 – у закордонному виданні.

Структура та обсяг дисертації. Наукова робота побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається зі вступу, чотирьох розділів основної частини (9 підрозділів), висновків, списку використаних джерел (299 позицій) та додатків (загальною кількістю 25). Загальний обсяг дисертації становить 233 сторінки тексту, обсяг основного тексту – 166 сторінок.

Розділ 1

Історіографія та джерела

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Найперше відзначимо, що на сьогодні у вітчизняній історіографії відсутнє комплексне дослідження причин появи та участі українців у складі Армії генерала Андерса в роки Другої світової війни. Для вивчення питання участі українців у складі польського військового формування в роки Другої світової війни необхідно було опрацювати наукові праці радянських, закордонних і вітчизняних істориків, які побіжно його торкалися.

Однак, наявна література дозволяє провести їх згрупування у два головні комплекси:

- 1) доробок українських істориків (у тому числі й діаспорних);
- 2) закордонні дослідження.

Так, чи інакше, питанню причин появи та участі українців у складі польського військового формування – Армії генерала Андерса в роки Другої світової війни присвячено праці вітчизняних дослідників та українських істориків в еміграції. У дослідженні В. Ковалюка «Західна Україна на початку Другої світової війни» здійснена спроба на основі архівних документів і наукових матеріалів відтворити об'єктивну картину вересневих подій 1939 р. на західноукраїнських землях [153].

У наукових працях українського вченого А. Руккаса описано участь українських офіцерів у складі Війська Польського під час радянсько-польської війни у вересні 1939 р. Науковець здійснив детальний аналіз участі українців у складі польського військового формування під час вересневої кампанії 1939 р. з описом подальшої долі українських військовослужбовців Війська Польського [169; 170].

У дослідницькій статті Г. Бухала «Українці в Польських Збройних Силах в роки Другої світової війни» автор висвітлив труднощі процесу

звільнення українців з радянських таборів для польських військовополонених після радянсько-польської війни 1939 р. [183].

Глибоким аналізом та оригінальністю відзначається праця львівського дослідника М. Швагуляка [171]. На солідній джерельній основі тут ґрунтовно розглянуто українське питання в міжнародних політичних кризах передодня і початку війни, тогочасне становище західноукраїнської спільноти й українсько-польські стосунки.

У статті Н. Мизака йдеться про участь українців Східної Галичини у бойових діях на території Італії у складі Армії генерала Андерса [159]. Наголошується на несправедливому ставленні польського командування до українських вояків під час комплектування армії, а також описано становище українців-«андерсівців» у післявоєнні роки.

У праці колективу авторів на чолі з І. Герасимовим «Загиблі на чужині: Книга Пам'яті України про громадян, які загинули у воєнних конфліктах за рубежом» в одному з розділів описано похід Червоної Армії у Західну Україну та Західну Білорусь у вересні 1939 р. [82]. Науковці на основі історичних праць та джерел охарактеризували участь українців у бойових діях у складі Війська Польського проти німецького Вермахту і Червоної Армії у вересні 1939 року.

У Польщі інтерес до вивчення історії Армії генерала Андерса був і залишається високим. Цілі покоління польських істориків досліджували дану тему. В 1950 – 1960-х роках відбулася активізація польських досліджень з історії Другої світової війни. Долю громадян колишньої Другої Речі Посполитої в радянській неволі в період 1939-1956 рр. описано у праці польського еміграційного історика В. Вельгорського, яка була опублікована у 1956 р. [287]. Автор визначав причини депортації польських громадян, оцінив їхню загальну кількість та описав подальшу долю депортованих польських громадян і національних меншин, що перебували у їхньому складі в період формування Армії генерала Андерса.

У дослідженні польського історика К. Арламовського детально описано втрати Армії генерала Андерса під час італійської кампанії в роки Другої світової війни [173].

Друга світова війна і швидкий наступ німецьких та радянських військ спричинили вимушений відступ Війська Польського на територію Румунії. Ставлення румунської влади в період з вересня 1939 р. до лютого 1941 р. до колишніх польських військовослужбовців та їхня подальша доля описані у науковій роботі польського історика В. Беганського [176].

Дослідження Польських Збройних Сил на Заході в роки Другої світової війни на основі архівних документів, зокрема Армії генерала Андерса, знайшли відображення у багатотомному виданні, створеному з ініціативи Інституту Польського та Музею ім. генерала В. Сікорського в Лондоні [258].

В 1980 – 1990-х рр. відбулося поглиблення дослідження Польських Збройних Сил на Заході та Армії генерала Андерса зокрема. У публікації Є. Гуменського значну увагу приділено ролі священників, котрі перебували у складі Польських Збройних Сил в роки Другої світової війни [215]. Зокрема, у складі Армії генерала Андерса були священники різних релігійних конфесій, а саме: католицького, православного та юдейського віросповідання, що свідчить про багатонаціональний та різний за релігійною приналежністю склад польського військового формування. Історик наголосив на тому, що військове керівництво армії приділяло значну увагу задоволенню релігійних потреб військовослужбовців.

Польська дослідниця Т. Товпik-Шейновська детально описала післявоєнний період Польських Збройних Сил на Заході, приділивши особливу увагу Армії генерала Андерса [275]. У роботі історика розкрито процес створення ветеранської організації – Польського Корпусу Переселення і Розміщення. Автор зазначила, що тогочасні політичні умови не сприяли поверненню військовослужбовців Армії генерала Андерса до рідних домівок, у результаті чого більшість особового складу військового формування змушена була емігрувати за кордон.

У праці колективу польських авторів С. Коморніцького та А. Йонци описано діяльність польських військових формувань у роки Другої світової війни [232].

Безпосередній внесок національних меншин (у тому числі українців) у Польські Збройні Сили на Заході описав польський еміграційний історик З. Семашко [264]. У його науковій роботі детально описано польсько-радянські відносини, починаючи від 17 вересня 1939 р. до 1946 р., на основі еміграційних архівних документів представлено різні методи, які вживала радянська влада щодо польських громадян на територіях, захоплених у вересні 1939 р. Важливим у праці історика є визначення фактора національних меншин в бойовому шляху Армії генерала Андерса в роки Другої світової війни.

У роботі польського еміграційного історика М. Калуського описано суперечливі моменти участі національних меншин, зокрема українців, у битві під Монте Кассіно [226].

Вагомий внесок у вивчення участі національних меншин у складі Армії генерала Андерса в роки Другої світової війни зробила польська дослідниця К. Керстен. У своїй праці вона наголошувала на тому, що в період формування польської армії на території СРСР євреї становили значну частку особового складу армії, натомість в період введення військового формування на територію Італії - незначну меншість [229]. Натомість на основі архівних даних історик заперечує прояви антисемітизму, який нібито панував в Армії генерала Андерса, установку її керівництва на створення польської армії без євреїв, дискримінацію та постійне приниження національних меншин при вступі та під час проходження служби у польській армії. Кристина Керстен серед основних причин зменшення кількості євреїв у складі польського військового формування вказала перепони на вступ, які створювала радянська сторона під час формування армії, та постійне дезертирство євреїв з польського військового формування. Науковець провела порівняння між

участю представників різних національних меншин у складі Армії генерала Андерса.

Дослідження В. Зеленського стосується причин появи та участі євреїв у складі Армії генерала Андерса в роки Другої світової війни [294]. Згідно з даними автора, у грудні 1941 р. євреї становили 40 відсотків особового складу Армії Польської в СРСР. Однак внаслідок радянської заборони від 1 грудня 1941 р. на вступ до армії представників національних меншин (зокрема українців), а також негативного ставлення частини польських військових до участі національних меншин у складі Армії генерала Андерса, в період евакуації польського війська до Ірану навесні 1942 р. число євреїв становило лише 3,5 тисячі осіб. Решта євреїв і представників інших національних меншин були мобілізовані до радянської армії та залишилися на території СРСР. За період перебування на території Палестини близько 3 тисяч євреїв дезертирували до єврейських військових організацій.

Заслуговує на увагу і наукова розвідка Є. Моравіча [242], в якій відтворено демобілізаційний період Польських Збройних Сил на Заході, зокрема, Армії генерала Андерса в післявоєнні роки. Автор проаналізував причини, які спонукали військовослужбовців емігрувати за кордон чи повернутися на батьківщину після закінчення Другої світової війни. У публікації детально описано післявоєнне життя колишніх солдатів Армії генерала Андерса, а також причини проведення радянських репресій проти солдатів-«андерсівців», які повернулися до рідних домівок після завершення Другої світової війни.

У науковій роботі польського історика А. Зацмінського охарактеризовано процес демобілізації Польських Збройних Сил на Заході, зокрема, Армії генерала Андерса в післявоєнний період [289]. Автор зазначає, що затримка роззброєння та демобілізації польського військового формування була пов'язана зі зміною політичної ситуації в Європі та світі, а також ймовірністю початку третьої світової війни. Значна частина роботи

присвячена післявоєнній військовій та політичній діяльності командувача 1-го Корпусу Польського – генерала М. Кукеля.

У 1998 р. під редакцією польського історика П. Романюка було видано дослідження, присвячене депортації колишніх військовослужбовців-«андерсівців» з території Білорусі, Литви та України в 1951 р. [101]. У праці на основі архівних документів подано короткі біографічні довідки про колишніх військовослужбовців-«андерсівців», зокрема українців.

Один із безпосередніх учасників Армії генерала Андерса в роки Другої світової війни В. Дример, у своїй праці «На службі Польщі» послідовно описав процес створення та бойовий шлях військової формації в роки Другої світової війни [193]. Автор зосередив увагу на ролі представників національних меншин у складі польського військового формування.

У 1999 р. під редакцією польського історика Б. Полака було видано перший том видання, присвяченого участі 2-го Корпусу Польського у найбільшій битві італійської кампанії часів Другої світової війни – битві під Монте Кассіно [257]. Автор на підставі архівних джерел описав приготування ворогуючих сторін, перебіг та наслідки участі польського військового формування у цій битві.

Початок 2000-х рр. ознаменував справжній прорив в питаннях причин створення та бойового шляху Армії генерала Андерса в роки Другої світової війни. Багато цінної та різнопланової інформації містить праця польського історика Т. Рутковського, присвячена життю Станіслава Кота – видатного польського політика, історика, посла Польщі в СРСР від еміграційного уряду В. Сікорського [262]. Автор описав його як наукову, так і політичну кар'єру. Особливо цікавим для нашого дослідження є період життя Станіслава Кота, безпосередньо пов'язаний із подіями Другої світової війни. Відомо, що у вересні 1939 р. перебуваючи в еміграції, С. Кот увійшов до уряду генерала Сікорського, а згодом брав активну участь у створенні польського війська на території СРСР. Автор визначив С. Кота як одного з найбільших

прихильників участі національних меншин, зокрема українців, у складі Армії генерала Андерса. На думку Т. Рутковського, С. Кот був одним із небагатьох польських політиків, хто чудово розумів важливість українського фактора в процесі відновлення східних кордонів польської держави в післявоєнний період.

У дослідницькій статті В. Попьола проаналізовано перебіг бойових дій, що передували вирішальній атаці у битві під Монте Кассіно, безпосередню участь в якій брав 2-й Корпус Польський [259]. Автор детально описав три кровопролитні, однак безрезультатні атаки союзників із залученням усіх родів військ з метою прориву так званої «лінії Густава», яка відкривала шлях на Рим. Науковець прийшов до висновку, що саме завдяки участі польського військового формування вдалося здобути перемогу у битві під Монте Кассіно.

Заслужують уваги наукові праці польського історика Ч. Партача, а саме: «Українське питання в політиці польського уряду в еміграції та його представництвах в країні (1939-1945)» та «Українці в Польській Армії в СРСР, Польській Армії на Сході та в Другому Польському Корпусі» [247; 249]. Завдяки цим роботам можливим є порівняння участі солдатів українського походження з представниками інших національних меншин (в основному з білорусами та євреями), насамперед з позицій чисельності та ставлення даних груп до польської держави.

Однією з перших ґрунтовних та обширних наукових робіт, присвячених історії створення Армії генерала Андерса у 1941-1942 рр., є праця саме З. Вавера, що базується на архівних документах того періоду [284]. Автор детально дослідив договір Сікорського-Майського, на підставі якого була створена Армія Польська в СРСР. У роботі детально описано організацію війська, політичні і військові польсько-радянські переговори щодо чисельності армії, конфлікти між обома сторонами, політику Великобританії щодо Польщі на тлі британсько-радянських відносин. У книзі автор доволі позитивно оцінив візит генерала В. Сікорського в СРСР з метою переговорів

з Й. Сталіним. Окрема увага зосереджена на питанні участі національних меншин в Армії генерала Андерса. У праці описано пересування польського військового формування по території Казахстану, Узбекистану та Киргизії. Історик підкреслив критичне ставлення польського військового та політичного керівництва до радянських спроб обмеження розбудови та чисельності армії, а також до штучних радянських перепон у процесі двох евакуацій польського військового формування у березні та серпні 1942 р. до Ірану.

У науковій праці А. Чайковського на основі архівних документів описана доля польських військовополонених, що перебували у таборах НКВС на території України в період з 1939 р. до часу останньої репатріації польських громадян у 1953 році [188]. Важливою є спроба показати життя польських військовополонених, їхній побут, стосунки між різними національними групами (зокрема, між етнічними поляками та українцями), а також ставлення місцевої адміністрації таборів НКВС до ув'язнених. Особливо цікавими є вперше виявлені методи роботи НКВС, спрямовані на створення агентури серед військовополонених, що перебували в радянській неволі.

Чисельність, національний склад і подальша доля репресованих польських громадян з території колишньої Другої Речі Посполитої описані у науковій статті польського науковця А. Книта [230].

Вивчення історії створення, бойового шляху та участі у битві під Монте Кассіно 2-го Корпусу Польського знайшло відображення у двох томах роботи колективу авторів під керівництвом К. Щепаняка [97; 98]. Дослідження, базоване на архівних матеріалах, містить велику кількість фотоматеріалів та біографічних довідок про українців-військовослужбовців Армії генерала Андерса.

Для визначення кількості українців, які перебували у складі польського військового формування, використовувалася робота польського історика П. Жароня, яка була видана у 2004 році, де на основі архівних документів

показано рівень смертності серед військовослужбовців Армії генерала Андерса та подано списки кладовищ з похованими на території СРСР та Ірану в 1941-1942 рр. [293]. Автор визначив і основні причини смерті польських військовослужбовців, а саме: виснаження після перебування в радянській неволі, складний клімат, хвороби, пов'язані з поганим харчуванням солдатів, котрі гинули без участі в бойових діях.

У спільній праці польських істориків Ч. Партача та К. Лади цілий розділ присвячено участі українців у складі Польських Збройних Сил на Заході в роки Другої світової війни [248]. У дослідженні проаналізовано наслідки радянських репресій щодо громадян Другої Речі Посполитої на території Західної України та Західної Білорусі з вересня 1939 р. до червня 1941 р. та участь національних меншин, зокрема українців, у бойових діях Другої світової війни до моменту демобілізації з війська. Польський історик Ч. Партач досить суб'єктивно змальовував світогляд та ідеологічні переконання українців, які перебували у складі польських військових формувань, наголошуючи лише на меркантильних інтересах українців. У праці польського історика Є. Пелкаревича детально описано бойові дії італійської кампанії за участю Армії генерала Андерса [253].

Біографію генерала Броніслава Духа та участь 2-го Корпусу Польського в бойових діях на території Італії описано в праці польського історика С. Камінського [227].

Дослідження причин створення, різних аспектів формування та участі у бойових діях Другої світової війни Армії генерала Андерса відображені у працях інших закордонних науковців. Як відомо дане військове формування за національним складом було багатонаціональним.

Після розпаду Радянського Союзу російські науковці, зважаючи на недостатню дослідженість теми радянсько-польських відносин та історії створення Армії генерала Андерса на території СРСР, почали приділяти їм більше уваги та відходити від тенденційності.

Для розуміння причин, ходу та наслідків депортацій національних меншин у Радянському Союзі, зокрема, польських громадян в період 1939-1941 рр., велике значення мають публікації російського історика М. Бугая [146; 147]. Дослідження базовані на основі документів і матеріалів, виявлених автором в архівах НКВС СРСР, МВС-МДБ СРСР. У наукових роботах доведено те, що Й. Сталін був організатором депортацій польського населення в період 1939-1941 рр.

У наукових роботах російського історика Н. Лебедевої детально описано період перебування в радянському полоні польських військовослужбовців після вересневої кампанії 1939 р., про катинський злочин, що став символом цинізму і жорстокості в політиці СРСР щодо Польщі і поляків, а також про матеріали з історії Армії генерала Андерса, які містяться в російських архівах [155; 156; 157].

У 1990-х рр. було опубліковано дві статті А. Гурьянова, присвячені наймасовішому виду репресій – депортаціям з територій, захоплених СРСР в 1939-1940 рр. [151; 211]. Для обґрунтованої оцінки кількості депортованих у ході четвертої операції, проведеної в 1941 р. напередодні нападу Німеччини, А. Гурьянову знадобилося вивчення депортації не лише із західних областей УРСР і БРСР, але і з Прибалтики, а також з Бессарабії та Північної Буковини. Матеріали статей базовані на інформації, отриманій в результаті роботи в Російському державному військовому архіві, Державному архіві Російської Федерації, а також в Архіві Президента Російської Федерації.

Важливе значення для визначення кількісних параметрів радянських репресій на колишніх польських землях в період 1939-1941 рр. має дослідження колективу російських авторів у складі О. Горланова та А. Рогінського [149]. Дані, наведені в статті, отримані із загальносоюзних статистичних зведень НКВС у період 1939-1941 рр. Статистичні відомості, на підставі яких підготовлено таблиці, нині зберігаються в Центральному архіві Федеральної служби безпеки Російської Федерації.

Заслужує уваги наукова розвідка білоруського історика В. Адамушка «Політичні репресії 1920 – 1950-х років в Білорусії» [144]. Автор на основі сукупності історичних джерел, а саме: законодавчих, слідчо-судових документів, мемуарів, літературних творів, статистичних джерел описав депортації польських громадян, у тому числі етнічних білорусів та українців, з території сучасної Західної Білорусі та Західної України в період 1939-1941 рр.

У дослідженні білоруського історика Ф. Куца «Дорога до Катинського лісу» описана доля представників національних меншин (зокрема, порівнюючи білорусів та українців) у складі Війська Польського після вересневої кампанії 1939 р. [154].

У працях іншого білоруського історика Юрія Грибовського [150; 210] описана участь громадян білоруської національності у війську Другої Речі Посполитої, Польських Збройних Силах на Заході, зокрема у складі Армії генерала Андерса. У своїх роботах автор постійно проводив порівняння військовослужбовців різного етнічного походження, що перебували у складі польських військових формувань. Науковець при цьому аналізував чисельний склад військовослужбовців – представників національних меншин, що перебували в 2-му Корпусі Польському та характеризував політику польської влади щодо даної групи військовослужбовців. Наукові праці білоруського історика Ю. Грибовського базуються на ґрунтовних дослідженнях, здійснених автором в архівах і бібліотеках Білорусі, Литви, Польщі і Великобританії.

Період перебування польських військовослужбовців Війська Польського як інтернованих на території Литви в період 1939-1940 рр. описано у науковій статті литовського історика В. Гінатауса [205]. Автор на основі матеріалів литовських архівів описав причини появи Війська Польського на території Польщі, чисельний та національний склад польського військового формування та подальшу долю інтернованих військовослужбовців після передачі їх в розпорядження НКВС СРСР.

Заслуговує уваги публікація ізраїльського дослідника І. Гутмана «Євреї в Армії Андерса, сформованій в СРСР» [152]. Автор на основі архівних матеріалів, наукових досліджень, спогадів учасників військового формування описав причини появи євреїв у складі польського формування та проводить порівняння у ставленні польського військового керівництва до представників різних етнічних груп у складі Армії генерала Андерса, зокрема і до українців. Варто зазначити, що за даними ізраїльського історика, на початковому етапі формування Армії Польської в СРСР євреї становили майже половину усієї чисельності польського військового формування, однак під кінець Другої світової війни вони перетворилися на незначну етнічну меншість у війську. Причиною цього, на думку автора, був антисемітизм і дискримінація національних меншин, що панували у польському війську, з якими досить часто стикалися і власне українці у складі польського військового формування.

Таким чином, тема, пов'язана з участю Армії генерала Андерса в роки Другої світової війни, висвітлена у польській історіографії під різними кутами зору, проте, як і у роботах радянських, українських і закордонних авторів, не всі її аспекти піддавалися глибокому та всебічному аналізу. Відкритими залишаються питання щодо причин появи, значення в процесі створення та участі українців у складі польського військового формування в роки Другої світової війни. На тлі численних публікацій, присвячених Армії генерала Андерса, участь українців у складі даного військового формування залишається «білою плямою» в історичній науці.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база наукової роботи сформувалася з двох масивів джерел – опублікованих та неопублікованих. За типолого-видовою класифікацією залежно від ступеня відображення інформації вони розділяються на 1) документальні (постанови Ради народних комісарів СРСР, рішення Політбюро Центрального комітету Всеросійської Комуністичної партії

(більшовиків), протоколи допитів, інформації, доповідні записки, довідки тощо) та 2) наративні джерела (мемуари, спогади, щоденники).

Для досягнення поставленої мети і вирішення низки дослідницьких завдань нами було використано різні історичні джерела, в тому числі з бібліотек та архівів Варшави, Любліна, Києва та Рівного. Копії важливих для дослідження документів було отримано з архівів Москви та Лондона.

Значну частину документів, які демонструють участь українців у Війську Польському під час вересневої кампанії 1939 р. та періоду перебування їх як військовополонених в радянських трудових таборах, виявлено в Центральному Військовому Архіві у Варшаві. Це стосується справ фонду «Колекції Актів з Архівів Російських» (ф. VIII), які містять документацію Генерального штабу Війська Польського міжвоєнного періоду, включаючи матеріали 1-ї та 2-ї армії Війська Польського, Обліку військовослужбовців Польських Збройних Сил на Заході [28; 29; 30; 33]. Частину документів фонду, які стосуються періоду перебування польських військовополонених в радянських трудових таборах, накази, біографічні дані та особисте листування керівництва таборів було отримано від російських архівів [31; 32; 34; 35; 36].

Деякі архівні документи, які містять інформацію про українців та представників інших національних меншин у складі Армії генерала Андерса, знаходяться у зібраннях Архіву Всьогоднішньої фундації «Карта» у Варшаві, а саме в колекції документів фонду «Інституту Гувера» (ф. V). Цей фонд включає копії з особистого архіву польського посла в Москві в роки Другої світової війни – С. Кота, а також копії матеріалів з Інституту Польського ім. Ю. Пілсудського в Нью-Йорку [27].

У варшавському Архіві Нових Актів зібрано документи, які стосуються участі українців у складі польських військових формувань у міжвоєнний період та в роки Другої світової війни. Фонд «Збір документів польської влади еміграційної в Лондоні» (ф. 137) містить інформацію про чисельний та релігійний склад військовослужбовців Війська Польського, які перебували у

вимушеній еміграції на території Румунії в 1940-1942 рр. [23]. Матеріали, які стосуються статистичних даних про польських громадян, що перебували на території СРСР в 1941 р., інформація про формування польської армії на території СРСР, а також особисті документи польських громадян, що померли на території Великобританії, було знайдено у фонді «Міністерство Справ Закордонних» (ф. 768) [24; 25; 26].

Дослідження причин появи українців у складі Армії генерала Андерса в роки Другої світової війни, а саме питання радянських репресій проти польських громадян в 1939-1941 рр. на приєднаних територіях Західної України та Західної Білорусі було базоване насамперед на вивченні копій документів з російських архівів.

Значна кількість документів, використаних у роботі та присвячених темі радянських репресій проти польських громадян, зберігається у колишньому Центральному партійному архіві, а нині в Російському державному архіві соціально-політичної історії. Було опрацьовано документи фонду «Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу» (ф.17), зокрема, керівних органів ВКП(б) двох рівнів: вищого – Секретаріату, Оргбюро, Політбюро ЦК ВКП(б) і нижчого – обласних комітетів КП(б)Б і КП(б)У в період 1939-1940 рр. Справи фонду 17, зокрема опису 3, містять протоколи Політбюро ЦК ВКП(б) разом з матеріалами до рішень, що приймалися, характеристики і біографічні довідки з кадрових питань, пояснювальні записки, листування різних відомств, листи громадян, проекти і раніше прийняті постанови [13]. Багато рішень Політбюро, що стосуються західних областей УРСР і БРСР, зберігаються в «особливих папках». Водночас справи фонду 17, опису 21 та 22 містять документи одинадцяти партійних комітетів західних областей України і Білорусі, утворених у 1939 році [17; 18; 14; 19; 16; 15; 22; 20; 21]. Це протоколи засідань бюро обкомів і матеріали до них, а також протоколи і стенограми пленумів обкомів і обласних партконференцій. У документах бюро обкомів містяться рішення щодо усіх найбільш важливих аспектів діяльності парторганізацій: усі

кадрові призначення, постанови бюро обкому, особові справи комуністів, спільні постанови з господарськими і радянськими органами. Стенографічні звіти і протоколи, що зберігаються в Російському Державному архіві соціально-політичної історії, містять повні тексти звітних доповідей перших секретарів обкомів, промови делегатів, прийняті рішення і постанови. Звітні доповіді керівників і промови делегатів, особливо начальників обласних управлінь НКВС, є важливим джерелом відомостей про репресії польських громадян у певній області, проте їхня інформативність значно знижується, якщо розмови подаються не повністю, а у скороченому викладі. Відповідно, репрезентативність відомостей істотно відрізняється для різних областей.

Велике значення для вивчення особистої долі українців – учасників Армії генерала Андерса мали особові справи Державного архіву Рівненської області, а саме фонд «Управління Комітету державної безпеки УРСР по Рівненській області» (ф. Р-2771), який містить біографічні довідки засуджених, протоколи допитів, прийняті рішення радянських судів у період 1939-1941 рр. на території Рівненської області [1; 2].

Значна кількість матеріалів, які стосуються періоду депортацій польських громадян з території Західної України та Західної Білорусі, міститься у Державному архіві Російської Федерації. У дисертації використано фонд «Постанови РНК СРСР» (ф. 5446), де зібрано значну кількість матеріалів про спецпереселенців-осадників, положення про спецпоселення і трудове облаштування депортованих осіб з західних областей УРСР та БРСР, листи наркома внутрішніх справ Л. Берії в РНК СРСР з проектом остаточної постанови про майбутні депортації польських громадян із західних областей УРСР та БРСР [3; 4]. Важливі для даного дослідження справи використано з фонду «4-го Спеціального відділу Міністерства Внутрішніх Справ СРСР» (ф. 9479), де зібрано матеріали Відділу по спецпереселенцях ГУЛАГу НКВС, Управління виправно-трудова колоній і трудових поселень ГУЛАГу НКВС СРСР, Відділу трудових і спеціальних поселень ГУЛАГу НКВС СРСР. Документи містять

інформацію про чисельність антирадянського та соціально-ворожого елемента в республіках у 1941 р., напрямки депортації вказаних категорій осіб, відомості про кількість спецпереселенців з доповідних записок та довідок НКВС/УНКВС всіх республік, країв і областей поселення [12], загальна чисельність спецпереселенців із західних областей УРСР [9], національний склад депортованих польських громадян [6], доповідні записки працівників центрального апарату НКВС на ім'я наркома внутрішніх справ Л. Берії [5], дані про рівень смертності серед спецпереселенців-осадників [7], доповідні записки [8]. Інформацію про результати придушення повстань польських громадян на території спецпоселень знайдено в доповідних записках працівників НКВС [11; 12].

Багато цікавого документального матеріалу, присвяченого Армії генерала Андерса, зосереджено в Інституті Польському і Музеї імені генерала В. Сікорського в Лондоні. З допомогою документів архіву вимальовується повноцінна картина історії створення, бойового шляху та звитяг 2-го Корпусу Польського. У фонді «Акти Президії Ради Міністрів» (фонд А.VI.) зберігаються документи Спеціального Секретаріату та Канцелярії польського еміграційного уряду в Лондоні, протоколи засідань Ради Міністрів польського еміграційного уряду, особистий архів польського еміграційного прем'єр-міністра В. Сікорського, листування польського еміграційного посла в СРСР С. Кота [37]. Ці матеріали дають змогу скласти враження як про внутрішні, так і про зовнішньополітичні відносини польського еміграційного уряду в роки Другої світової війни.

У фонді «Штабу Головного Відділу і Міністерства Справ Військових/Міністерства Оборони Народової» (ф. А.XII.) зберігаються документи, присвячені періоду формування Армії Польської в СРСР та процесу мобілізації представників національних меншин до польського військового формування [66], біографії українських діячів, складені на території Ірану [67], списки військовослужбовців польського військового формування, які дезертирували з військового формування в період з 1

вересня 1941 до 31 грудня 1942 рр. [63], особисте листування православних священників [73], дані про чисельність і діяльність осіб православного віросповідання [71], службова документація Політичного відділу Міністерства оборони польського еміграційного уряду про національне та релігійне розмаїття всередині Армії генерала Андерса [61], службова записка про факти релігійної нетерпимості всередині війська у 1944 р. [59], листування польського військового керівництва про факти існування українського національного руху всередині польського війська [62], звіти польських офіцерів про факти дезертирства з війська в 1944 р. [60], документи, присвячені особам з числа національних меншин у складі Польських Збройних Сил від 1 липня 1943 р. [68], інформація про забезпечення релігійних потреб осіб православного віросповідання в 2-му Корпусі Польському [74], чисельність військовослужбовців некаатолицького віросповідання станом на 1.09.1944 р. та 1.10.1945 р. [69; 72], листування керівництва Армії генерала Андерса з польським еміграційним урядом в Лондоні стосовно представників національних меншин у військовому формуванні [70], звіти пасторської діяльності православних священників [75], жандармські повідомлення про факти дезертирства [76], списки дезертирів 2-го Корпусу Польського в 1944 р. [79], директиви польського військового керівництва про можливість вступу до армії добровольців [78], інформація про добровольців на вступ до Армії генерала Андерса з числа військовополонених у 1945 р. [77], таємний наказ керівництва 8-ї британської армії до військового керівництва 2-го Корпусу Польського про репатріацію громадян СРСР в Радянський Союз від 26 березня 1945 р. [64], інформація про загальну чисельність військовослужбовців некаатолицького віросповідання від 1 квітня 1945 р. [65].

У фонді «Документи цивільних установ урядових» (ф.А.9) польського еміграційного уряду в Лондоні зберігаються документи про українців на території СРСР в 1940-1941 рр., українців на території Північної Америки та Румунії станом на 1940 р., документація Політичного Відділу Міністерства

Оборони стосовно участі українців в Армії генерала Андерса [39], таємний звіт про діяльність українців в польському військовому формуванні [38], листування православного священника 2-го Корпусу Польського Сави [40]. У фонді «Документи військових установ урядових» (ф.А.10) документально описано діяльність греко-католицького архієпископа І. Бучка в 2-му Корпусі Польському, справи про настрої та діяльність українців в Армії генерала Андерса в 1940-1943 роках [41]. У фонді «Міністерство закордонних справ» (ф.А.11) містяться документи про польське громадянство осіб з числа польського населення та національних меншин [42; 43], наказ про набір осіб з числа національних меншин до складу Армії Польської в СРСР [44], звернення польських військовослужбовців про надання допомоги їхнім сім'ям [45].

У фонді «2 Корпус Польський» (ф. А.ХІ) міститься інформація про загиблих військовослужбовців Армії генерала Андерса під час італійської кампанії [57], інформація про чисельність військовослужбовців православного віросповідання у польському військовому формуванні в 1944-1946 рр. [52], особові справи окремих військових з'єднань [56], листування польського еміграційного Міністерства Оборони з військовим керівництвом Армії Андерса про можливість служби у війську іноземців у 1945 р. [48], внутрішнє листування польського військового керівництва щодо вступу до армії громадян непольської національності в 1945 р. [47], наказ про передачу осіб без польського громадянства британській військовій владі від 4 квітня 1945 р. [49], таємний документ про критерії відбору добровольців до польського війська [50], списки осіб з 2-го Корпусу Польського, направлених до англійських таборів у 1945 р. та у 1946 р. [54; 55], звіти польських офіцерів про можливість служби у 2-му Корпусі Польському іноземних добровольців від 1944 р. [46], особові справи військовослужбовців окремих військових з'єднань Армії генерала Андерса від 25 лютого 1945 р. [53], інформація про загальну чисельність військовослужбовців некатолицького віросповідання 2-го Корпусу Польського у 1946 р. [51].

Велике значення для дослідження теми мали матеріали опубліковані у збірниках документів. У радянському виданні «Документи і матеріали з історії радянсько-польських відносин» [81] було описано причини, хід та наслідки створення польської армії на території СРСР у серпні 1941 року.

У Росії в 1994 р. в серії «Російський архів: Велика Вітчизняна» вийшов у світ том 14 «СРСР і Польща: 1941-1945. До історії військового союзу. Документи і матеріали», перший розділ якого присвячений історії створення польської армії на території СРСР [85]. У цьому виданні уперше опубліковано протоколи радянсько-польської змішаної комісії з формування частин і з'єднань польського військового формування, документи Державного комітету оборони, доповіді в ДКО уповноваженого Генерального штабу Червоної Армії з формування польського війська на території СРСР та інші матеріали. І хоча російськими дослідниками зроблено вже немало, історія створення польської армії на території СРСР досі ще повністю не вивчена. Це пояснюється тим, що тривалий період архівні документи, що стосуються радянсько-польських відносин, були в СРСР закриті для дослідників.

У зв'язку з переоцінкою подій Другої світової війни в 1990-х рр. на території Польщі розпочинається видавництво наукових праць, базованих на використанні невідомих раніше документів з російських архівів, присвячених вересневій кампанії 1939 р., Катинській трагедії та Армії генерала Андерса на території СРСР [94; 102]. Матеріали цих досліджень було використано для визначення причин появи та участі українців у складі Армії Польської в СРСР в роки Другої світової війни.

Велике значення для визначення кількості загиблих українців з 2-го Корпусу Польського під час італійської кампанії мав збірник документів під редакцією польського історика А. Студзинського, в якій наведено перелік кладовищ з похованими солдатами 2-го Корпусу Польського на території Італії в 1944-1945 рр., зокрема в Монте Кассіно, Лорето, Болоньї та Кассамассімі [100].

1996 р. вийшов збірник документів під редакцією С. Ячинського, в якому проаналізовано бойовий шлях військ Червоної Армії на відрізок Українського фронту та зустрічний опір Війська Польського під час вересневої кампанії 1939 р. [87]. Особливий інтерес у праці викликають кількісні дані щодо польських військовополонених та їхня подальша доля.

Для досягнення поставленої мети та вирішення низки дослідницьких завдань нами були використано різноманітні історичні джерела. У 1996 р. було опубліковано протоколи із засідань еміграційної Ради Міністрів Польської Республіки в період з червня до грудня 1941 р. [99]. Виданий під керівництвом польського історика В. Роека збірник містить важливі документи, які проливають світло на створення, дипломатичні переговори та позицію польської сторони щодо створення військового формування з числа польських військовополонених та ув'язнених на території СРСР.

Вивченню питання долі іноземних військовополонених на території СРСР в період 1939-1956 рр. присвячено збірник документів «Військовополонені в СРСР 1939-1956 рр. Документи і матеріали» [80]. Праця містить значну кількість документів, присвячених періоду перебування та подальшій долі полонених з Війська Польського після радянсько-польської війни 1939 р. На основі розсекречених фондів Державного архіву Російської Федерації та Центру зберігання історико-архівних колекцій відтворено політику керівництва СРСР, зокрема щодо польських військовополонених, умови їхнього утримання і використання, практику виявлення і покарання військових злочинців, організацію репатріації військовополонених на батьківщину. Поряд з документами нормативного характеру до збірки включено доповідні записки, зведення та інші інформаційно-аналітичні матеріали на ім'я Й. Сталіна, В. Молотова, Л. Берії, М. Хрущова та інших, що дозволяє повніше розкрити політичні та економічні мотиви рішень, які приймали щодо військовополонених Війська Польського. З великого зводу документів тут понад 350 публікуються

вперше. У документах є інформація і про національний склад польських військовополонених, що становить значний інтерес для нашого дослідження.

У 2000 р. опубліковано особисте листування між польським прем'єр-міністром в еміграції Владиславом Сікорським та генералом Владиславом Андерсом періоду 1941-1943 рр., в якому міститься чимало цікавого про особливості створення польського військового формування на території СРСР [90]. У листуванні простежується ставлення В. Сікорського та В. Андерса до подій, пов'язаних з утворенням польської армії та виведенням військового формування за межі СРСР.

Біографічні довідки репресованих польських громадян та ув'язнених у воркутинських таборах в період вересня 1939 р. - січня 1944 р. містить книга, видана під редакцією польського історика А. Книта [91].

Одним із видів історичних джерел, використаних нами, є мемуарна література, в якій описується бойовий шлях Армії генерала Андерса та участь у цьому військовому формуванні українців. Попри цілком зрозумілий суб'єктивізм, у спогадах і мемуарах учасників Другої світової війни представлено чимало фактичного матеріалу, аналіз зовнішніх та внутрішніх факторів, які впливали на створення та участь українців у складі польського військового формування.

Важливим історичним джерелом для вивчення періоду створення Армії Польської в СРСР є спогади безпосереднього учасника подій, посла Польщі в СРСР від еміграційного уряду В. Сікорського в 1941-1942 рр. – Станіслава Кота [125; 126]. Опубліковані спогади базовані на записах особистого щоденника С. Кота та розкривають відносини польського еміграційного уряду та радянського керівництва з часу відновлення двосторонніх дипломатичних відносин у червні 1941 р. і аж до завершення Другої світової війни. Особливо цікавими для нашого дослідження є спогади польського діяча, який був безпосереднім учасником переговорів між В. Сікорським та Й. Сталіним, про період створення та формування польського військового формування на території СРСР.

У спогадах польського історика та фотокореспондента Армії генерала Андерса М. Ваньковича описано бойові дії італійської кампанії за участю польського військового формування [143]. У праці автор у стилі військового репортажу детально проаналізував перебіг боїв з метою прориву німецької оборонної «лінії Густава». Автор наголосив на недосконалості взаємодії союзників у найбільшій битві італійської кампанії – битві під Монте Кассіно.

Спогади періоду 1939-1946 рр. командувача польського військового формування часів Другої світової війни генерала В. Андерса знайшли своє відображення у праці «Без останнього розділу: спогади періоду 1939-1946 рр.» і є цінним джерелом для вивчення історії створення, участі національних меншин (зокрема українців) та бойового шляху польського військового формування [108]. У праці автор описав історію польського військового формування, у складі якого перебувало багато громадян Другої Речі Посполитої, зокрема українців. Автор описав бойовий шлях польського військового формування з часу створення і аж до закінчення Другої світової війни на території Італії. Генерал В. Андерс загалом позитивно відгукувався про участь українців у складі польського військового формування.

Праця еміграційного українського історика Зиновія Книша «За чужу справу» на конкретному матеріалі та з наведенням дійсних учасників подій розповідає про участь українського військовослужбовця Михайла Козія у складі Армії генерала Андерса [107]. Хронологічні межі книги охоплюють період 1939-1946 рр., а в географічних межах – Галичину, Східну Україну, Азійську частину СРСР, Близький Схід та Італію. У праці показано бойовий шлях польського військового формування в роки Другої світової війни. Праця Зиновія Книша розповідає про причини появи українців у складі Армії генерала Андерса, ставлення до українців з боку польської та радянської влади в період формування польського війська на території СРСР. Також у ній описано мужність і героїзм українців під час ведення бойових дій польського військового формування в роки Другої світової війни.

Помітною фігурою в Армії генерала Андерса був Єжи Клімковський, ад'ютант генерала В. Андерса. У своїх спогадах він по гарячих слідах подій та на фактичному матеріалі яскраво та образно описав процес формування Армії генерала Андерса, характер взаємин польського офіцерства між собою, з радянською владою, з польським емігрантським урядом у Лондоні. Варто зазначити, що спогади Є. Клімковського висвітлили маловідомі питання евакуації на територію Ірану польського війська під командуванням генерала Андерса з території СРСР [106].

Заслуговує на увагу і праця польського еміграційного історика Л.Міткевича [131]. У ній відтворено у формі спогадів безпосереднього учасника подій Другої світової війни, полковника Польських Збройних Сил на Заході Леона Міткевича, дипломатичні переговори між В. Сікорським та Й. Сталіним щодо створення польської армії на території СРСР.

У спогадах українського діяча Другої світової війни Василя Вериги «Під сонцем Італії» описано спроби встановлення зв'язку між діячами українського національного руху, що проходили військову службу як у німецьких, так і у польських військових формуваннях на завершальному етапі Другої світової війни [104].

Важливим джерелом дослідження бойового шляху та участі у військових діях Армії генерала Андерса є спогади Клеменса Рудницького [137]. Маючи неабиякий бойовий досвід участі у вересневій кампанії 1939 р., пройшовши через в'язниці НКВС та отримавши військові звання полковника, а згодом генерала Польських Збройних Сил на Заході, автор з позиції безпосереднього учасника бойових дій в деталях описав історичні події, пов'язані з періодом 1939-1947 рр.

У 1991 р. було видано спогади колишнього військовослужбовця Армії генерала Андерса – Владислава Горського [121]. Автор спогадів звернув увагу на маловідомі факти з історії бойового шляху польського військового формування, зокрема, на участь у складі військового формування представників національних меншин.

Таким чином, джерельна база дисертаційної роботи – це широка палітра матеріалів. До них належать документи трьох польських архівів, двох російських архівів, одного українського та одного англійського архіву. Велике значення для нашого дослідження відіграли мемуари, спогади, особисте листування, списки загиблих та поховань та збірники опублікованих документів. За умови критичного ставлення всі використані нами історичні джерела дозволяють ґрунтовно розкрити обрану тему.

Розділ 2

Причини включення українців до складу Армії генерала Андерса

2.1. Становище українців у радянських таборах після вересневої кампанії 1939 року

У лавах Війська Польського у вересні 1939 р. воювала велика кількість українців. Більшість з них сумлінно виконали свій військовий обов'язок, чимало з них віддали своє життя у вересневій кампанії 1939 р. Однак варто зазначити, що значну частину польських військовополонених, які потрапили в радянський полон у вересні 1939 р., а згодом і до складу Армії генерала Андерса в статусі спецпереселенців, становили українці [163, с. 74].

У середньому, протягом 1922-1938 рр. українці становили 11 відсотків від загального числа особового складу Польських Збройних Сил [168, с. 108]. Станом на 1 серпня 1938 р. у Війську Польському служили 38 контрактних офіцерів українського походження. Усі вони представляли наступні роди військ польського війська: піхоту, кавалерію, артилерію, бронетанкові війська, авіацію, війська зв'язку, службу озброєння. Щодо військових звань, то серед них було: 2 підполковники, 17 майорів, 8 капітанів та 11 поручиків [170, с. 92]. Зазвичай від найнижчих офіцерських посад і до найвищих у Війську Польському займали етнічні поляки. Українці у більшості були рядовими солдатами. Ті ж контрактні офіцери-українці, що служили у Польських Збройних Силах, мали значний військовий досвід. Більшість з них у минулому були підстаршинами у військових формуваннях Української Народної Республіки. Однак багато з них, розуміючи нелояльне ставлення з

боку польського військового керівництва до українців і, мабуть, побоюючись складнощів у власній військовій кар'єрі, приховували своє українське походження [107, с. 20-21].

Після нападу Німеччини на територію Польщі українці відчутно поповнили майже всі роди військ польської армії. Відомий діяч українського національно-визвольного руху Т. Бульба-Боровець так описував хід мобілізації: «Потяг набитий вояками та їхніми скриньками і торбами. Всі вони були українцями. На всіх станціях досідають нові вояки...» [103, с. 54].

Найбільший відсоток українців був у піхотних та кавалерійських частинах [203, с. 189]. У 30-й піхотній дивізії польської армії 80-90% вояків походили з Поділля та Полісся; 13-а значною мірою була укомплектована уродженцями Рівного, Клевани, Дубна, Костополя, навколишніх сіл; 27-а – призовниками з Ковеля, Луцька, Володимира-Волинського; 14-а – зі Львова, Коломиї, Калуша, Станіслава, Рави-Руської, Кам'янки Струмилової; 17-а – з Бережан, Чорткова, Калуша; 25-а – з Тернополя, Золочева. Українці з Волині становили близько 40% складу кавалерійської бригади [82, с. 218].

Наступ німецьких військ розвивався за планом. Польські війська виявилися слабкою військовою силою, порівняно з узгоджено діючими німецькими танковими з'єднаннями та люфтваффе [107, с. 26].

У середині вересня 1939 р., коли німецькі війська в основному розгромили польську армію, приготування до наступу на східні території Другої Речі Посполитої розпочала Червона Армія. З військ Київського особливого військового округу було створено Український фронт. Командувачем було призначено командарма С. Тимошенка, членом Військової Ради – В. Борисова, начальником штабу – М. Ватутіна [136, с. 12].

З'єднання Червоної Армії до переходу кордону одержали наказ наркома К. Ворошилова не застосовувати зброї проти тих польських частин, які не чинитимуть опору. Заборонялося обстрілювати і бомбардувати населені пункти [148, с. 20]. О 5-й годині ранку 17 вересня 1939 р. формування Українського фронту вступили на західноукраїнські землі. Відбулося кілька

сутичок на польських прикордонних заставах, але масштабних воєнних дій не велося. Польський міністр закордонних справ Ю. Бек через пересувну радіостанцію, розташовану в с. Кути (поблизу польсько-румунського кордону), надіслав до польських посольств депешу-протест проти вступу радянських військ на польську територію. Міністр констатував початок війни [193, с. 125]. Однак протягом дня звідусіль надходили повідомлення, про те, що «радянські війська не стріляють» [153, с. 35]. У той же день головнокомандувач польської армії маршал Е. Ридз-Смігли видав наказ, у якому говорилось: «З більшовиками не битися, хіба що в разі нападу з їхнього боку або спроби роззброєння частин» [83, с. 63]. Варто зазначити й про те, що українці у Війську Польському доволі негативно ставилися до наступу Червоної Армії та радянської влади в цілому. У пам'яті багатьох українців, що проживали на території Другої Речі Посполитої, збереглися спогади про штучний голодомор українців, влаштований радянською владою у 1933 р. Звісно, й українська преса, яка мала право на існування в Другій Речі Посполитій, активно висвітлювала події, що відбувалися в Радянському Союзі.

Неможливо оминати й участь українських офіцерів у складі Війська Польського під час наступу Червоної Армії. Сім контрактних офіцерів-українців служили у кавалерії. Одним з них був майор Петро Дяченко із 3-го полку, що дислокувався у місті Сувалки. 30 серпня 1939 р. під його керівництвом до Білостока був відправлений надлишковий контингент резервістів, що залишився після проведення мобілізації [209, с. 194]. У середині вересня 1939 р. у зв'язку із наближенням німців запасний осередок був евакуйований на схід, де в районі міста Волковиськ на його основі постало нове з'єднання – кавалерійська бригада генерала Вацлава Пшездецького. Майор П. Дяченко потрапив до 101-го резервного уланського полку. З початком наступу Червоної Армії польські кавалеристи рушили на північний схід у напрямку литовського кордону. На своєму шляху вони неодноразово вели бої з радянськими військами. В одному з таких зіткнень

над річкою Німан український офіцер П. Дяченко був поранений. Після переходу на литовську територію польські вояки були інтерновані місцевою владою. 10 березня 1940 р. П. Дяченка було видано німцям [255, с. 285]. Згодом його помістили до табору для військовополонених польських офіцерів під Кенігсбергом [169, с. 220].

У польській військовій авіації служив капітан Сергій Нагнибіда. Під час мобілізації познанського 3-го авіаційного полку контрактний офіцер-українець був призначений відповідальним за матеріально-технічне забезпечення авіаційної бази № 3. 17 вересня, коли Червона Армія розпочала свій наступ, різні підрозділи бази знаходилися у південних районах Тернопільського воєводства. Із приблизно 150 офіцерів (кадрових та резервістів) установи лише небагатьом судилося уникнути радянської неволі, серед них і капітану С. Нагнибіді, який наступного дня перейшов румунський кордон [251, с. 71].

До 20 вересня радянські війська зайняли Луцьк, Рівне, Дубно, Тернопіль, Бучач та вийшли до Львова [82, с. 225]. Солдати й офіцери регулярної польської армії в основному мирно та добровільно здавали зброю радянським військам. Серед цих польських вояків було 20 тисяч українців [82, с. 226]. Загалом після нападу Червоної Армії на Польщу у вересні 1939 р. війська Українського і Білоруського фронтів взяли в полон 240 тисяч польських військовослужбовців [83, с. 16].

Значну частину польських солдатів було взято в полон на території північно-східних воєводств Польщі, де розквартирувалися запасні військові одиниці, до яких було мобілізовано резервістів останньої хвили (початок вересня 1939 р.). У результаті активних бойових дій на Західному фронті проти Вермахту польським військам на сході було насправді складно протидіяти військам Червоної Армії. Більшість резервістів у вересні 1939 р. навіть не отримали амуніції та зброї [87, с. 21]. Десятки тисяч польських військових (серед них і українці) з північно-східних околиць польської держави були захоплені в полон поблизу Сарн, Шацька, Ковеля, Рівного,

Дубна, Тернополя, Барановичів, Новогрудка, Ліди, Вільно та уздовж усього польсько-радянського кордону. Більшість українських солдатів у Війську Польському було взято в полон військами Українського фронту [164, с. 234]. До цього, у вересні 1939 р., більшість українських резервістів було мобілізовано III Військовим округом. Більшість українських військових, взятих в полон Червоною Армією, до цього воювали з німецькими та радянськими частинами в районі Львова, Рівного і Тернополя [208, с. 176-177].

Водночас актуальним залишається питання про легітимність вживання до цих солдатів термінів військовополонених або інтернованих. З погляду міжнародного права, не можна розглядати військовослужбовців колишнього Війська Польського як військовополонених, адже у вересні 1939 р. Польща не була в стані війни з Радянським Союзом, однак варто визнати і те, що Радянський Союз не підписав Женевський договір 27 червня 1927 р. про поводження з військовополоненими і заявив, що в питаннях поводження з військовополоненими буде використовувати власне законодавство. 19 вересня 1939 р. було створено Управління у справах військовополонених НКВС на чолі з майором НКВС Петром Сопруненком і комісаром Семеном Нехорошевим. У той же день нарком внутрішніх справ СРСР Лаврентій Берія видав наказ № 0308 «Про організацію військових таборів», в які повинні бути направлені польські солдати. В усіх радянських документах - від вищих ешелонів державної влади до табірної адміністрації - стосовно польських солдатів використовувався термін «військовополонені». Концепція інтернованих вживається в радянській документації лише з грудня 1939 р., але використовується паралельно з визначенням військовополонених. Управління з військовополонених змінило назву на Управління у справах військовополонених та інтернованих осіб тільки в червні 1940 р. [87, с. 19]. Однак умови і характер утримання польських солдатів у Радянському Союзі дозволяють назвати цю категорію людей військовополоненими. Термін «інтерновані» не може бути використано в даному випадку, тому що вони

були роззброєні на території Польщі, а не іншої країни (в даному випадку СРСР) [210, с. 193].

Після захоплення в полон польських військових радянська влада вирішила одразу звільнити солдатів білоруського й українського походження. Про це свідчить розпорядження керівника Головного політичного управління Збройних сил СРСР Льва Мехліса від 20 вересня 1939 р. [196, с. 10]. 23 вересня 1939 р. нарком оборони СРСР К. Ворошилов видав наказ про звільнення взятих у полон під час військових дій солдатів польської армії, що мали українське та білоруське походження. Однак уже наступного дня Л. Мехліс повідомив Й. Сталіна про бажану відмову від цього наказу, мотивуючи тим, що групи звільнених хаотично переїжджають до рідних домівок, при цьому блокуючи транспортні шляхи. 25 вересня Народний комісаріат оборони скасував наказ від 23 вересня 1939 р. [208, с. 176-177].

Для того щоб утримувати усіх польських солдатів, органи НКВС створили збірні пункти по обидва боки колишнього радянсько-польського кордону. Відповідні збірні пункти було створено і на території України [210, с. 196].

Одним з найбільших таборів для польських військовополонених на території Західної України був табір у місті Шепетівка. Значну кількість серед польських військовополонених там становили українці та білоруси. На початку утримання в радянських таборах кожен з польських військовополонених проходив процедуру реєстрації, в якій зазначалася освіта, точна адреса, національність та інші дані про військовополоненого [107, с. 57]. Зі збірних радянських пунктів польських солдатів направляли до таборів на території СРСР, а саме: Осташківський, Вологодський, Грязовецький, Козельський, Козельщинський, Путивльський, Старобільський, Юхновський, Южський [93, с. 12] (Додаток А). У радянському таборі в Осташкові, станом на 10 жовтня 1939 р., утримувалися разом з офіцерами і цивільними особами 6938 солдатів-уродженців «східних

кресів» – північно-східних територій Другої Речі Посполитої, населених українцями, білорусами та литовцями; солдатів родом з центральної Польщі було 1913 осіб. Станом на 1 грудня 1939 р. ці цифри змінилися після часткового звільнення солдатів білоруської та української національності (на 5963 польських військовополонених уродженців новоутворених БРСР і УРСР було 1919 осіб) [28, к. 76]. На початку жовтня 1939 року в Грязовецькому таборі на 3095 польських військовополонених було 2500 уродженців Західної Білорусі та Західної України [30, к. 14]. З інформації начальника XII відділу Генерального штабу до начальника Генерального штабу Червоної Армії відомо, що станом на 3 жовтня до пунктів прийому Білоруського і Українського фронтів прибуло 99149 польських військовополонених [87, с. 267].

Однак радянська статистика щодо військовополонених не завжди відображала реальне становище. Із записки майора НКВС В. Чернишова до П. Сопруненка від 17 вересня 1940 р. зрозуміло, що табірна адміністрація не знала польської мови і не мала відповідного досвіду, тому часто помилково фіксувала персональні дані військовополонених [29, к. 24].

У перші кілька днів полону в частини солдатів українського походження виникали сильні симпатії до радянської влади, часто поєднані з вірою у швидке повернення додому. Ув'язнені так описували ставлення до них табірної адміністрації: «Протягом 14 днів нашого перебування в Старобільську радянська адміністрація ставилася до нас дуже добре» [30, к. 11].

Досить часто між різними групами військовополонених радянських таборів виникали конфлікти на національному підґрунті. Про стосунки між різними етнічними групами польських військовополонених розповідав комендант Старобільського табору у своїй доповіді: «Відносини один з одним є відкрито ворожими та націоналістичними, а по відношенню до євреїв відкрито антисемітськими. Група офіцерів намагається ізолюватися від солдатів, а поліціянти від офіцерів та солдатів. Вороже поляки ставляться до

білорусів та українців, конфлікти виникають навіть між солдатами з різних воеводств» [83, с. 202-203]. У радянських таборах існувала антипольська пропаганда. Підкреслювалася дискримінація національних меншин в довоєнній польській державі, підкреслювалися антибілоруські, антиєврейські та антиукраїнські акценти польської державної політики. Радянська влада намагалася зламати єдність польських військовополонених, використовуючи етнічні антагонізми [288, с. 78-80].

Причиною частково прорадянських настроїв українських солдатів, в основному, було бажання швидко повернутися. Однак звільнення українських військовополонених було непростю справою. В наказах Л. Берії і Л. Мехліса від 3 жовтня 1939 р. про звільнення солдатів, уродженців північно-східних територій колишньої польської держави, зазначалося: «(...) польські військовополонені, (...) повинні бути звільнені і відправлені назад в свої будинки» [276, с. 578-579]. Ці розпорядження були підтверджені наказом НКВС № 001177 в той же день. Водночас всім командирам таборів військовополонених було надіслано директиви за підписом Л. Берії, в яких наказувалося усіх військовополонених з північно-східних провінцій колишньої польської держави «(...) перевіривши їхню національність, транспортувати до їхніх домівок» [87, с. 269-270]. 4 жовтня подібний наказ про звільнення військовополонених українського походження видали комісар оборони Климент Ворошилов та начальник Генерального штабу Червоної Армії Борис Шапошников. 9 жовтня типовий наказ видав командир I рангу Українського фронту Семен Тимошенко. За три дні після отримання наказу адміністрація повинна була перевірити особисті справи кожного з ув'язнених для того, щоб розділити їх на групи залежно від того, де вони проживають. Згідно з цим розпорядженням 8 жовтня 1939 р. звільненню підлягали 2277 осіб з табору в Орехові, 1809 – Старобільську, 2593 – Грязовці, 2409 – Вологді, 1219 – Путівлі, 1573 – Козельську, 6928 – Осташкові, 3521 – Южську (загалом 32826 чоловік). Крім того, звільненню підлягали 11825 ув'язнених, що були включені в 11 збірних пунктів утримання Білоруського

та Українського фронтів. Загальна чисельність осіб, яких необхідно було звільнити, становила 44651 особу. Звільнення планували закінчити 18 жовтня 1939 р. [83, с. 141].

До 19 жовтня з таборів було звільнено 27557 осіб та з пунктів утримання на території західних областей БРСР і УРСР – 13472 осіб. На думку українського історика Г. Бухала, велику частину звільнених становили українці [180, с. 135]. Незначна кількість українців та білорусів була звільнена з таборів згідно з наказом П. Сопруненка від 22 жовтня [210, с. 201]. У той же час, після жовтневого звільнення у таборах продовжували залишатися 25000 польських військовополонених (серед них була значна кількість українців), яких направили на будівництво дороги Новоград-Волинський – Львів [102, с. 20].

У телеграмі заступника командира НКВС В. Чернишова до коменданта табору у Козельську наказувалося: серед жителів Західної Білорусі та Західної України, що підлягають звільненню, обрати 17 тисяч добре одягнених та працездатних чоловіків і 16 жовтня відправити їх під конвоєм на роботу в Кривий Ріг. Там був підготовлений табір на 18 тисяч осіб. Звільнення і затримання військовополонених спровокували плутанину навіть у керівництві НКВС. На збірний пункт у Шепетівці надійшло дві постанови – телеграма керівника Управління у справах військовополонених НКВС П. Сопруненка і записка від заступника командира НКВС В. Чернишова, які повністю заперечували одна одну. За словами П. Сопруненка, полонених із західних районів Білорусі та України необхідно було повернути додому, В. Чернишов наказував направити чотири тисячі осіб до Кривого Рогу [33, к. 12].

Досить часто військовополоненим українського походження повідомляли, що вони будуть звільнені і направлені додому, однак насправді їх переводили до трудових таборів. З табору в Путивлі в жовтні 1939 р. було відправлено 1470 білорусів і українців, які вже були готові повернутися додому. Утримання під вартою солдатів колишнього Війська Польського

було пов'язано з великими радянськими будовами. 25 вересня 1939 р. Політичне бюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про будівництво автомобільної дороги Новоград-Волинський – Корець – Рівне – Дубно – Львів (Західноукраїнська траса № 1), на яку направляли 22000 польських військовополонених. Польські солдати були розділені на дві групи - залежно від того, де вони повинні були працювати. Понад 13000 ув'язнених планувалося направити на роботи в Кривий Ріг, Єлено-Каракубськ та Запоріжжя. Друга група військовополонених була задіяна при будівництві шосе № 1 Новоград-Волинський – Корець – Рівне – Дубно – Львів. Дирекція з будівництва цієї дороги знаходилася у Рівному, а з грудня 1940 р. – у Львові, відповідно, табір для військовополонених був названий Рівненський, а пізніше Львівський. У лютому 1940 р. тут працювали 12840 ув'язнених, у квітні 1940 р. це число скоротилося до 12707. За даними російських дослідників, 10-15% польських військовополонених, що працювали в Україні, були українцями і білорусами, які сумлінно виконували свою норму [162, с. 23].

Як зазначалося вище, Дирекція з будівництва Західноукраїнської траси №1 розташовувалася у Рівному, а трудовий табір для польських військовополонених – неподалік Рівного, у селищі Житин. Дану групу польських військовополонених, зокрема й українців, було залучено до будівництва Західноукраїнської дороги № 1 [107, с. 58-60].

Етнічний склад військовополонених колишнього Війська Польського, які перебували у трудових таборах НКВС та на будівництві Західноукраїнської траси № 1, станом на 28 лютого 1940 р., наведено у таблиці 1 [92, с. 453] (Додаток Б), де згідно даних українці становили третю за чисельністю національну групу осіб серед польських військовополонених, а саме 892 особи (3,8% ув'язнених). Ці цифри були знижені внаслідок звільнення і постійних втеч військовополонених [210, с. 201].

Утримання українців у таборах для польських військовополонених суперечило навіть радянському законодавству. Відповідно до Указу Президії

Верховної Ради про включення Західної України до СРСР (2 листопада 1939 р.) її жителям надавалося радянське громадянство. Незважаючи на це, тисячі уродженців Західної України продовжували залишатися в трудових таборах для військовополонених, тому що радянська влада розглядала їх як безкоштовну робочу силу.

Така ситуація не могла не хвилювати ув'язнених. У 1939-1940 рр. було зафіксовано кілька випадків звернень ув'язнених та їхніх сімей у вигляді листів до радянського уряду з проханням про звільнення та повернення додому. Так, зокрема у грудні 1939 р. група військовополонених з табору у Запоріжжі звернулася з листом до Йосипа Сталіна, в якому було написано: «Вітаємо з 60-річчям і бажаємо Вам довгих років життя. Спасибі за звільнення від ярма панів. Просимо Вашого дозволу на наше звільнення і повернення до своїх будинків, до наших батьків, дружин і дітей. Підписано солдатами з Західної України та Західної Білорусії» [34, к. 10]. До радянського керівництва йшов потік листів від родин військовополонених з проханням про прискорення їхнього звільнення.

Заклопотаність із приводу своєї подальшої долі проявилася в наступних, вже більш радикальних діях. До 20 серпня 1940 р. з трудового табору в Рівному втекло 1408 осіб. Ув'язнені організовували страйки, відмовляючись йти на роботу, і навіть оголошували голодування. З 6927 військовополонених табору в Кривому Розі у січні 1940 р. виходило на роботу тільки 2700 чоловік, з яких 250 чоловік були арештовані і відправлені назад до табору в Осташкові. У таборі у Запоріжжі з 1590 ув'язнених 990 відмовилися виходити на роботу, чекаючи на повернення додому. 26 січня 1940 р. в запорізькому таборі, де перебували 592 особи родом з Білорусі та України, було оголошено голодування [84, с. 110]. В лютому 1940 р. уже 1322 ув'язнених (з 1570 у таборі на той момент) оголосили голодування, вимагаючи звільнення і повернення додому. Адміністрація опинилася в дуже складному становищі – неможливо було допускати в подальшому втеч, аби це явище не проявилось в масовому масштабі, і водночас неможливо було

продовжувати утримувати цих людей проти указу про громадянство від 29 листопада 1939 р. Наприклад, прокурор Луцька відмовився порушувати кримінальну справу стосовно втікачів, не вбачаючи в таких випадках правової основи для обвинувачення їх у злочині [84, с. 113]. Таке становище мало негативні наслідки не тільки для ув'язнених, а й для органів НКВС. Заступник начальника копальні «Ленінруда» В. Медведєв повідомляв органи НКВС про те, що йому не потрібні такі працівники, які тільки створюють проблеми і не допускають нормального проведення робіт [31, к. 86]. Аналогічною була ситуація в радянських таборах для військовополонених на території Західної України. Аби змусити військовополонених працювати, адміністрація збірних пунктів вдавалася до радикальних дій. Наприклад, у збірному пункті для польських військовополонених з Війська Польського у с. Сосонках, неподалік Рівного, було створено так звану «бригаду ледарів» з осіб, які бунтували і відмовлялися працювати. Переважну її більшість становили українці. За умови, якщо і надалі військовополонені відмовлятимуться працювати, на них чекала голодна смерть [107, с. 87-88].

Така ситуація змушувала адміністрацію таборів і владу ініціювати контрзаходи. У листопаді 1939 р. керівник Управління у справах військовополонених НКВС П. Сопруненко надіслав до Л. Берії пропозицію про зміну статусу військовополонених з Західної Білорусі та Західної України на статус найманих робітників. Він писав: «У наших таборах для військовополонених колишньої польської армії перебуває велика кількість солдатів родом із Західної Білорусії та Західної України, які відкрито висловлюють своє бажання та прохання відпустити їх додому, щоб разом із народами приєднатися до організації і будівництва нового щасливого життя. (...) На даний момент, за рішенням V спеціального засідання Верховної Ради, вони стали громадянами СРСР і тримати їх у таборах означає перебувати в протиріччі з цим рішенням. (...) Продовжувати їх утримання в таборах надасть нашим ворогам поле для антирадянської агітації. (...) Всі ув'язнені, які працюють на будівництві Західноукраїнської траси № 1, повинні бути

звільнені, з заміною на колишніх польських поліціантів, (...), кількість яких становить 4977, з яких 3000 походять з території Західної Білорусії та Західної України. (...) також належить розпочати виокремлення робітників серед офіцерського складу, аби зрозуміти, хто з них придатний для використання в роботі» [32, к. 12].

У відповідь на лист П. Сопруненка, Л. Берія вирішив, що найкращим способом, аби звільнити українських та білоруських військовополонених, є підписання між ними трудових договорів з Наркоматом чорної металургії та НКВС [161, с. 22]. З метою заохочення ув'язнених підписувати контракти радянське керівництво обіцяло військовополоненим дозвіл на відвідини членів сім'ї, покращення умов утримання [84, с. 110]. Сума доходу була встановлена на однаковому рівні з радянськими робітниками (близько семи рублів, а НКВС залишав за собою право їх контролювати). Ці пропозиції не знайшли підтримки серед ув'язнених.

Водночас, радянська влада проводила серед ув'язнених масову пропаганду силами політпрацівників та поширенням радянських газет серед військовополонених, однак переконати ув'язнених у «світлому майбутньому» було важко, тому що все навколо свідчило про кардинально інше становище [208, с. 248].

7 лютого 1940 р. було прийнято рішення розділити усіх польських військовополонених на дві групи: військовополонених із західних районів БРСР і УРСР та вихідців з Польщі та Литви. Перша група повинна була бути зосереджена в таборах в Кривому Розі і Запоріжжі, друга – в Єлено-Каракубському таборі (сучасна Донецька область). Було визначено, що перша група ув'язнених повинна бути прирівняна до умов утримання громадян радянської держави, у той час як друга група повинна бути ізольована [208, с. 240]. Однак навіть після численних звільнень українців та білорусів у цьому таборі залишилося 6742 ув'язнених, з яких 4708 були із західних районів БРСР і УРСР [83, с. 113].

Зменшення числа ув'язнених у таборах відбувалося і в результаті втеч. Про ці факти свідчать наступні цифри офіційних документів: у 1939-1940 рр. з таборів втекло 1408 чоловік, з яких 596 були з центральної Польщі. За даними НКВС, не менше 50% втікачів були поляками, решта були представниками національних меншин [29, к. 15].

Досить часто на початковому етапі утримання у таборах між представниками різних національностей колишнього польського війська існували дружні стосунки. Військовополонені розуміли, що поділ залежно від національності або релігії не дасть їм можливості вижити в суворих умовах радянських таборів. Однак незважаючи на дружні відносини, все ж у середовищі військовополонених доволі часто виникали конфліктні ситуації між представниками різних етнічних груп, особливо між поляками та українцями. Наприклад, у збірному пункті для польських військовополонених з Війська Польського у Житині, неподалік Рівного, поляки, користуючись чисельною більшістю, глузували з українців, нарікаючи на те, що радянська влада «визволила» українців, а вони й досі перебувають у таборі [107, с. 103].

9 червня 1940 р. припинили свою «діяльність» табори на території України, військовополонені були переведені в промислову систему «Севжелдорлаг» на території Комі АРСР [208, с. 241]. Ось як згадував про своє перебування на Півночі один з ув'язнених, в майбутньому військовослужбовець Армії генерала Андерса, білорус Якуб Конан: «Вони використовували нас як рабів у реальній роботі на поваленні лісу. В бараках були жахливі умови – ми спали на нарах, без дошок. Навіть у сорокаградусний мороз не було опалення, в такому холоді ми не могли заснути» [145, с. 15]. У листопаді 1940 р. на території Комі АРСР працювало 7910 військовослужбовців колишнього Війська Польського [207, с. 67].

Відмова у поверненні додому і утримання під вартою без правових і моральних наслідків вплинула на радикальні зміни та ставлення більшості ув'язнених українців до радянської влади. Українці часто ініціювали пасивні

повстання проти табірної адміністрації. Військовополонені стали однією згуртованою групою, незалежно від національності її членів [145, с. 16].

Особливе місце серед радянських трудових таборів займав табір для польських військовополонених у Львові. У першій половині 1940 р. з табору було звільнено близько сотні білорусів та українців. Наступне звільнення відбулося в січні 1941 р., коли було звільнено 81 білоруса та українця. Тоді було звільнено в основному хворих та інвалідів, жителів західних районів Білорусі та України, представників же польської національності було госпіталізовано на місці [35, к. 8]. Незважаючи на звільнення, наприкінці третього кварталу 1940 р. в таборі продовжували залишатися ще 14493 військовополонених. Львівський табір був ліквідований після початку Другої світової війни, а ув'язнених, що перебували в ньому, евакуювали на схід. Під час евакуації польських військовополонених з різних причин їхня кількість зменшилася на 2226 осіб – представників різних національностей. 27 липня 1941 р. 12267 ув'язнених львівського табору було переведено до табору в Старобільську.

Інакше склалася доля офіцерів колишнього Війська Польського української національності. На відміну від рядових солдатів ставлення до офіцерів з боку радянської влади було іншим. Незалежно від національності 15087 польських офіцерів, поліціантів, жандармів і солдатів Корпусу Охорони Прикордоння були розміщені в спецтаборах НКВС. Відповідно до розпорядження Л. Берії від 19 листопада 1939 р. офіцерів та осіб з вищими військовими чинами спрямовували до спецтаборів НКВС в Старобільську (сучасна Луганська область), Осташкові (сучасна Тверська область) і Козельську (Смоленська область), з яких були звільнені солдати та підофіцери. У Старобільську і Козельську було сконцентровано офіцерів і працівників державних установ, в Осташкові – поліціантів, жандармів і працівників пенітенціарної системи. За прямим розпорядженням П. Сопруненка від 20 листопада 1939 р. в таборі в Старобільську продовжували

залишатися 44 прапорщики і підофіцери, що народилися на території «східних кресів» [83, с. 216].

Одним з найбільш проблемних питань є визначення національної структури ув'язнених у спецтаборах НКВС. За даними органів НКВС, з 14736 офіцерів і поліціантів у спецтаборах було 97% поляків. Офіційні документи НКВС фіксують мінімальну кількість українців – 33 особи (0,2% від усіх в даній категорії). У лютому 1940 р. в Козельську перебувало 6 осіб, що подавали українську національність, в Осташкові було 23 українці і в Старобільську – 4 особи української національності [92, с. 451-452].

Загалом станом на 28 лютого 1940 р. національний склад Козельського, Старобільського і Осташківського таборів для польських військовополонених офіцерів подано у таблиці 2 [92, с. 451-452] (Додаток В), де показана кількість військовополонених польської, єврейської, білоруської, німецької, угорської, литовської, латвійської, болгарської та чеської національностей. Однак наведені цифри у 33 особи української національності визначаються тільки тими військовополоненими, які в офіційних документах відкрито подавали власне українське походження. Загальна ж кількість українців була вищою, так як багато з них записувалися в документах як представники польської національності. На нашу думку, більш об'єктивними є статистичні дані про місце народження військовополонених. Звичайно, не всі, хто народився на території «східних кресів», були українцями, бо переважаючими серед них були поляки. Ці цифри дозволяють визначити принаймі максимальну кількість осіб українського походження серед польських офіцерів, які опинилися в радянському полоні. 1 грудня 1939 р. в Осташкові серед 5963 ув'язнених було 1919 вихідців зі «східних кресів» Другої Речі Посполитої [84, с. 113]. 3 березня 1940 р. з 14575 ув'язнених офіцерів, поліціантів і жандармів, які знаходилися в трьох радянських спецтаборах НКВС, налічувалося 4040 (27,7%) осіб, народжених в західних районах УРСР і БРСР [149, с. 78]. Народжених на території України було 3099 осіб, відповідно, на території

Білорусі – 1301 [210, с. 211]. За іншими даними, в таборах у Старобільську та Козельську 3 березня 1940 р. перебувало 943 особи, що народилися в північно-східних воєводствах Другої Речі Посполитої, в тому числі 896 поляків (96%), 20 білорусів (1,1%), два українці (0,3%), 21 єврей (2,1%), троє росіян (0,4%) і один чех (0,1%) [207, с. 69].

Варто зазначити, що НКВС надавав великого значення проведенню політичної роботи серед польських офіцерів [80, с. 727-728].

Ув'язнення і тяжкі умови перебування об'єднували в'язнів різних національностей і конфесій в єдине ціле. Колишні в'язні Козельського і Старобільського таборів згадували, що серед ув'язнених було кілька православних та католицьких священників, які організовували спільні свята. Участь у святах брали як католики, так і представники інших конфесій, в тому числі православні [221, с. 185-186].

9 грудня 1939 р. керівник департаменту та Управління у справах військовополонених НКВС А. Тишков запропонував звільнити з таборів жителів «східних кресів», які були резервістами поліції, прикордонників, офіцерів запасу (до звання підпоручика і поручика), а також представників інтелігенції (лікарі, вчителі, фармацевти) [208, с. 197].

У перші місяці 1940 р. про долю польських військовополонених і затриманих заговорили у вищій радянській владі. Керівник НКВС, генерал-майор П. Сопруненко запропонував Лаврентію Берії «розвантаження» таборів у Козельську і Старобільську [92, с. 424]. 20 лютого 1940 р. П. Сопруненко запропонував Л. Берії: «офіцерів запасу, жителів західних територій УРСР та БРСР – агрономів, лікарів, вчителів, інженерів, техніків, не обтяжених компрометуючими матеріалами – звільнити з таборів в Козельську і Старобільську» [94, с. 33]. Розрахунки показують, що мова йшла про 400-500 осіб. Працівники, які належали до політичних партій, судді, прокурори і офіцери ПЗС підлягали передачі в тюрми і розгляду їхніх справ у суді [92, с. 460].

Однак пропозиція П. Сопруненка залишилася без відповіді, тому що радянське керівництво знало інший шлях, аби позбутися тисяч антирадянськи налаштованих колишніх польських громадян. 5 березня 1940 р. ЦК ВКП(б) прийняв наступне рішення: «(...) 14700 справ відносно колишніх польських офіцерів, чиновників, поміщиків, поліцейських, розвідників, жандармів, осадників (...), а також проти 11000 учасників різних контрреволюційних організацій, які були арештовані і ув'язнені в тюрмах західних областей України і Білорусії (...), повинні розглядатися в позачерговому режимі, з застосуванням найвищої міри покарання – розстрілу» [102, с. 26].

4 березня Л. Берія надіслав Й. Сталіну записку, в якій описував польських військовополонених: «Всі вони є заклятими ворогами радянського ладу (...) Кожен чекає звільнення тільки для того, щоб мати можливість активно брати участь в русі проти радянської влади» [157, с. 273]. У цьому листі Л. Берія наполягав на тому, що «вони загартовані вороги радянської влади, повні ненависті до радянського ладу» [92, с. 469]. Насправді ці дії були нелюдським і незаконним знищенням тисяч невинних людей, більшість яких навіть не вистрілили жодного разу в червоноармійців, які захоплювали їхню країну у вересні 1939 р. Їхня вина полягала тільки в тому, що вони були визнані радянською владою як «класово ворожий і небезпечний елемент». Не звертали уваги ні на національну приналежність, ні на соціальний статус військовополоненого. 5 березня 1940 р. план ліквідації польських військовополонених був схвалений і затверджений Й. Сталіним.

У післявоєнних мемуарах колишній в'язень Старобільського спецтабору Франтішек Кушель писав: «Часто молоді резервісти, сільські вчителі, діти селян або робітників, намагалися протестувати проти використання до них слів «поміщик» або «капіталіст», однак у відповідь завжди чули ті самі слова: «Ви всі мислите однаково» [154, с. 169-170]. Справи 14700 ув'язнених солдатів і тисяч ув'язнених громадян мали бути розглянуті в рамках спеціального трибуналу [247, с. 196]. Слухання повинні були відбутися без

присутності заарештованих і без надання їм обвинувального висновку. Першим, хто поставив власний підпис із зазначенням «за», був Й. Сталін, після того документ був підписаний К. Ворошиловим, В. Молотовим і А. Мікояном. Згодом рукою секретаря було дописано: «Калінін – за», «Каганович – за» [92, с. 460].

У квітні-травні 1940 р. «направлялися в розпорядження НКВС» у табори Смоленської області, Калінінської (сучасної Тверської обл.) і Харківської області 14858 польських військовополонених. Ця «група смерті» складалася з 6287 чоловік з табору НКВС в Осташкові, 4404 з табору в Козельську і 3896 з табору в Старобільську. У той час як 395 ув'язнених з трьох таборів були відправлені в табори в Юхнові (сучасна Калузька обл.) [84, с. 64]. Згодом цю групу польських військовополонених буде знищено, зокрема в Катині. У квітні та травні 1940 р. відбувалися масові розстріли польських військовополонених. Згідно з даними білоруського історика Ю. Грибовського, було страчено 14552 військовополонених: 4421 ув'язнених Козельського табору в Катинському лісі (сучасна Смоленська обл.), 3820 ув'язнених зі спецтаборів у Старобільську було розстріляно під Харковом і 6311 ув'язнених з табору в Осташкові було розстріляно в околицях села Мідне (сучасна Тверська обл.) [210, с. 215].

Сьогодні історики зазначають про різноманітний етнічний склад розстріляних військовополонених, виділяючи серед них осіб польської, української, білоруської, російської, німецької та інших національностей [84, с. 118-119]. Підсумовуючи кількість розстріляних з трьох таборів НКВС, можна говорити про 750-800 осіб, які походили з прикордонних північно-східних територій Польщі і довоєнних областей УРСР, знищених радянською владою навесні 1940 р. Серед них були представники різних національностей, в тому числі українці [88; 93; 96]. Серед розстріляних польських офіцерів були громадяни і з етнічних меншин, зокрема, серед українців можна виділити такі імена: православний священник Семен Федоренко, майор Микола Ільків (обидва були вбиті 27 квітня 1940 р. в

Катині) [92, с. 464-465]. До розстріляних українців відносяться також підпоручики Василь Урусський, Микола Руденко, Іван Бердило, Олексій Біляєв, Мирон Чмир [247, с. 197].

Переважна більшість розстріляних були особи з власними політичними і соціальними поглядами, виховувалися в нерадянському середовищі та сповідували цінності, відмінні від тих, які існували в той час в СРСР. У записці Л. Берії до Й. Сталіна від 5 березня 1940 р. зазначено: «Органами НКВС у західних областях України та Білорусії було виявлено ряд контрреволюційних організацій з повстанським характером. Важливу роль у них відігравали колишні польські офіцери та поліціанти» [83, с. 384].

Під час розстрілів життя зберегли лише 395 особам (3% від усіх ув'язнених цієї категорії) з трьох таборів НКВС (112 з Осташкова, 205 з Козельська, 78 зі Старобільська), яких згодом відправили до табору в Юхнові [210, с. 215].

Варто зазначити, що частина польських військовополонених померла в радянських таборах в результаті хвороби або нещасних випадків. За даними НКВС, у таборах в період 1939-1941 рр. померло 457 військовополонених [94, с. 91].

Одне з найбільш складних питань у темі польських військовополонених у Радянському Союзі є співпраця деяких з них з органами НКВС [189, с. 45]. Відомо, що такі випадки мали місце, а для співпраці підходили військовополонені різних національностей [108, с. 17-18].

Отже, зі вступом Червоної Армії на територію «східних кресів» до таборів НКВС потрапило 240000 колишніх військовослужбовців Війська Польського. З цієї групи 43000 солдатів і офіцерів утримували в різних трудових таборах. У Катині, Харкові і Твері 14587 польських військовополонених було розстріляно, 2500 померли раніше, а 26000 дожили до амністії польських громадян у серпні 1941 р. [230, с. 143]. Значну частину серед польських військовополонених становили українці.

Варто зазначити, що група солдатів Війська Польського української національності перебувала на території інших країн. Частина польської армії була інтернована в 1939 році на території прибалтійських республік, а також в Румунії та Угорщині.

26 вересня 1939 р. в Литві перебувало 13800 польських військових. Дев'ятого листопада 1939 р. радянський уряд висловив готовність прийняти польських солдатів, інтернованих на території Литви (однак лише тих, хто народився на території Західної Білорусі та Західної України), за умови, якщо польські військові дадуть на це згоду [210, с. 217-218].

27 грудня 1939 р. було підписано литовсько-радянський договір передачі інтернованих солдатів Війська Польського до Радянського Союзу. В литовських таборах для інтернованих серед польських солдатів працювала спеціальна комісія, яка агітувала за виїзд до СРСР [205, с. 318]. 27 грудня 1939 р. бажання повернутися на батьківщину висловили 1729 польських військовослужбовців, які народилися в Західній Україні та Західній Білорусії [36, к. 1]. Відповідно до постанови ЦК ВКП(б) від 9 листопада 1939 р. польських солдатів партіями по тисячі чоловік в день відправляли на територію СРСР. Рядових і молодших командирів відправляли до місць постійного проживання, а офіцерів, чиновників і поліціантів – у табір в Юхнові [102, с. 93]. Після приєднання у липні 1940 р. Литви та Латвії до СРСР інтерновані польські солдати в цих країнах були відправлені в табори для військовополонених в Юхнові і Козельську. За даними НКВС, до 90% військовополонених, перевезених з країн Балтії, були етнічними поляками, хоча це число здається переоціненим. Фактичне число українців мало бути високим, адже серед солдатів, доставлених у спецтабори в Козельську та Юхнові, було 3110 жителів західних районів Білорусі та України, які вказували польську національність [205, с. 322].

Після поразки у вересневій кампанії 1939 р. частину польських солдатів було інтерновано до Румунії та Угорщини. Що ж стосується українських солдатів, інтернованих в даних країнах, то їхня чисельність є настільки

малою, що лише дозволяє встановити їхню присутність. Більшість із них були солдатами строкової військової служби, які разом зі своїми бойовими з'єднаннями перетнули польський кордон. За даними статистики угорської та румунської сторін, на території цих країн були інтерновані відповідно, 4 тисячі і 2 тисячі (у тому числі 500 офіцерів) військовослужбовців зі східних воєводств Другої Речі Посполитої [102, с. 98]. У квітні 1940 р. уряди цих країн звернулися до Народного комісаріату закордонних справ СРСР з пропозицією передати інтернованих польських військових Радянському Союзу. У 1940 р. Угорщина передала 300, а Румунія – 200 колишніх військовослужбовців Війська Польського [176, с. 66-67]. У листопаді 1940 р. в Румунії перебувало ще 3500 польських солдатів і 4000 осіб польського цивільного населення, в тому числі 500 солдатів і 500 офіцерів з територій Другої Речі Посполитої, які в 1939 р. анексував СРСР. З часом ця кількість зменшувалася, наприклад, в липні 1942 р. в Румунії знаходилося 3200 колишніх польських громадян. Також відомо, що близько тисячі з них сповідували православ'я, що дає підстави визначити приблизну кількість українців серед даної групи осіб [23, к. 4-5].

Отже, однією з причин появи українців у складі Армії генерала Андерса була участь українців у складі Війська Польського під час радянсько-польської війни 1939 р. та подальше перебування польських громадян українського походження у радянських таборах для військовополонених. У жовтні 1939 р. переважна більшість солдатів-українців було звільнено, інші ж потрапили на великі промислові підприємства та будівництва, у той час як колишніх офіцерів Війська Польського було відправлено в спецтабори НКВС. У квітні-травні 1940 р. частину українців серед польських офіцерів було розстріляно згідно з наказом Політбюро ЦК ВКП(б). У червні 1940 р. припинили свою «діяльність» табори для військовополонених на території України, колишніх польських солдатів було переміщено в глиб СРСР.

На нашу думку, однією з найбільш вірогідних причин розстрілу та утримання польських військовослужбовців було бажання радянського

керівництва позбутися людей з антикомуністичними поглядами. Переважна більшість військовополонених були особами з власними політичними і соціальними поглядами, виховувалися в нерадянському середовищі та сповідували цінності, відмінні від тих, які існували в той час в СРСР. Частина українців серед польських солдатів, інтернованих в Литві, Латвії, Румунії та Угорщині, відповідно до угод з Радянським Союзом повернулися в СРСР, де повторили долю польських військовополонених, захоплених у 1939 р.

Таким чином, в результаті нападу Червоної Армії 17 вересня 1939 р. на територію Другої Речі Посполитої в радянському полоні опинилося близько 20 тисяч етнічних українців, що воювали у складі Війська Польського. Для утримання військовополонених була створена система трудових таборів. Незважаючи на Указ Президії Верховної Ради СРСР про включення Західної України до складу Радянського Союзу, надання її жителям радянського громадянства та часткового звільнення, українці з Війська Польського продовжували залишатися в трудових таборах для військовополонених. Подальше утримання колишніх солдатів Війська Польського мало свої характерні особливості, зокрема: радянська влада використовувала військовополонених як безкоштовну робочу силу, штучно провокувала конфлікти між різними етнічними групами, зокрема між українцями та поляками, не реагувала на звернення та пасивний опір військовополонених, прагнула поступової ліквідації антирадянськи налаштованих колишніх польських громадян. Варто зазначити, що переважна більшість військовополонених були особами з власними політичними і соціальними поглядами, виховувалися в нерадянському середовищі та сповідували цінності, відмінні від тих, які існували в той час в СРСР. У квітні-травні 1940 р. частину українців серед польських офіцерів було розстріляно згідно з наказом Політбюро ЦК ВКП(б). У червні 1940 р. припинили свою «діяльність» табори для військовополонених на території України, а колишніх польських солдатів було переміщено в глиб СРСР. Таким чином, однією з причин появи українців у складі Армії генерала Андерса була

участь українців у складі Війська Польського під час радянсько-польської війни 1939 р. та подальше перебування польських громадян українського походження у радянських виправно-трудовах таборах для військовополонених.

2.2. Українці та радянські репресії проти польських громадян (вересень 1939 р. - червень 1941 р.)

Серед жертв масових політичних репресій в СРСР поляки становили одну з найчисленніших національних груп. До цієї групи можна віднести і громадян інших національностей, що проживали на території довоєнної польської держави, зокрема українців. Значна кількість представників української національності з групи репресованих польських громадян увійшла до складу Армії генерала Андерса.

У зв'язку з вивченням теми участі українців у складі польського військового формування на території СРСР – Армії генерала Андерса гостро постало питання вивчення репресивних кампаній проти польських громадян в СРСР як історичного явища.

До 1939 р. радянська держава здійснила дві масштабні репресивні кампанії, що торкнулися поляків і вихідців з Польщі: насильницьке переселення у 1936 р. до Казахстану під адміністративний нагляд НКВС 36000 поляків – громадян СРСР, постійних жителів тодішніх прикордонних областей Української РСР, і масові арешти політемігрантів і радянських громадян у ході «польської операції», що була складовою терору 1937-1938 рр. [146, с. 52].

Нові репресивні акції послідували після укладення радянсько-німецького пакту Молотова-Ріббентропа, нападу Німеччини на Польщу і захоплення Радянським Союзом у вересні 1939 р. східних територій довоєнної польської держави. Хоча СРСР і не оголосив війну Польщі, проте після взяття в полон 240000 військовослужбовців колишнього Війська

Польського потрапили до таборів НКВС. Більшість з них незабаром були звільнені, проте близько 43000 незаконно утримувалися в радянських трудових таборах для військовополонених.

Незабаром після взяття в полон польських військовослужбовців на колишніх польських територіях почалася ще одна репресивна акція - масові арешти серед цивільного населення.

У результаті чотирьох операцій примусової депортації, проведених в 1940-1941 рр., у спецпоселеннях і під адміністративним наглядом НКВС у північних і східних районах СРСР опинилося близько 320 тисяч громадян довоєнної Польщі [148, с. 52] (Додаток Г), серед яких значну частину становили українці. У майбутньому саме ці спецпереселенці та адміністративно-вислані громадяни Другої Речі Посполитої стануть основою для формування Армії генерала Андерса.

У вересні 1939 р., коли за наказом Й. Сталіна Червона Армія в лічені дні окупувала східні області Польщі, перед керівництвом СРСР постало завдання якомога швидше встановити на цих територіях комуністичну диктатуру. Перші кроки радянської влади полягали у створенні апарату управління. Партійні організації в західних областях України та Білорусі було створено відповідно до постанови ЦК ВКП(б) від 1 жовтня 1939 р. [17, л. 142]. 1 жовтня 1939 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення під назвою «Питання Західної України і Західної Білорусії» [13, л. 57], що містило детальний сценарій того, що трапилося в цих регіонах в наступні місяці. Одним з головних завдань в західних областях комуністи вважали знищення органів управління та чиновників «колишньої польської держави», до чого вони і приступили відразу з приходом частин Червоної Армії. На території майбутньої Станіславської області вже 20-21 вересня 1939 р. було ліквідовано магістрати і старостат, організовано тимчасові міські управління, селянські комітети в селах і робочу гвардію. Очолили всі ці органи працівники, відряджені ЦК КП(б)У [18, л. 16]. Створена з «передових робітників і селян» робоча гвардія була кинута на «виловлювання в лісах та

інших місцях білопольських бандитів: офіцерів, поміщиків, жандармів і великих чиновників польської держави. (...) Було виявлено кількасот цих білопольських бандитів. Значну частину (...) червоногвардійці вбивали на місці» [14, л. 95-97].

Вивчення партійних документів приводить до висновку, що не було таких соціальних груп населення, щодо яких не здійснювалися б дискримінаційні заходи [19, л. 118].

У досліджуваній період під керівництвом органів ВКП(б) було сплановано і здійснено масові депортації населення з окупованих територій. Першим і найбільшим було примусове виселення в лютому 1940 р. значних груп сільських жителів, переважно поляків за національністю («осадників» – польських колоністів 1930-х рр., які і дали назву цій депортації [16, л. 32], а також службовців лісової охорони – «лісників» [15, л. 101] та ін.). Рішення Політбюро ЦК ВКП(б) з цього приводу неодноразово приймали в грудні 1939 р. і відкладали в «особливі папки». Однак у матеріалах ЦК КП(б)Б і ЦК КП(б)У відсутні будь-які згадки про депортації. У документах Тернопільського [22, л. 139-140] і Станіславського [20, л. 174-176] обкомів знайдено розгорнуті постанови та прийняті в роботу рішення Політбюро ЦК КП(б)У від 19 січня 1940 р. під назвою «Питання, пов'язані з виселенням осадників».

Перша операція з депортації польських громадян планувалася і проводилася в обстановці надсекретності, було зроблено все, аби інформація про виселення якомога пізніше надійшла на Захід. До здійснення депортації було залучено більшість місцевих комуністів та комсомольців, а також «ретельно перевірених людей з місцевого населення». У Тернополі обком особливо підкреслював, що виселенню підлягають «сім'ї осадників і лісової варті українців, що значаться у воєводських списках, виявлені в процесі обліку осадників органами НКВС» [22, л. 140]. Тобто, як зрозуміло з документа, виселенню підлягали представники не лише польської національності, а й українці.

Наступними репресивними акціями стали масові виселення в квітні та червні 1940 р. членів сімей репресованих «контрреволюціонерів». Відповідальність за підготовку та проведення виселення покладалася повністю на райкоми КП(б)У і райвиконкоми та перш за все на перших секретарів райкомів і голів райвиконкомів. Начальник Тернопільського УНКВС А. Вадіс на облпартконференції доповідав делегатам, що по ввіреній йому області «в порядку масової операції за спеціальним завданням партії і уряду (...) виселено (...) осадників 7000 сімей (31700 душ), сімей репресованих – 9103 (38074 особу)». Дані, наведені А. Вадісом, розбито на групи: сім'ї контрреволюціонерів, офіцерів, поліцейських і т.д.. Число висланих сімей контрреволюціонерів української національності становить 349 (1074 людини) [21, л. 127].

Важливим для вивчення теми радянських репресій проти польських громадян та українців у тому числі є дослідження статистичних даних НКВС СРСР. Варто зазначити, що усі обласні управління НКВС було утворено в листопаді 1939 р. Одночасно з обласними УНКВС на колишніх польських землях було створено два Дорожньо-транспортних відділи НКВС – Ковельської та Львівської залізниці. Вони підпорядковувалися безпосередньо Головному управлінню державної безпеки НКВС СРСР, а не обласним управлінням або республіканським НКВС. Об'єктами уваги ДТВ були не лише працівники транспорту, але і жителі населених пунктів, розташованих уздовж залізниць.

У таблиці 4 [149, с. 78] (Додаток Д) наведено національний склад заарештованих на колишніх польських землях в зазначений період. У графі «Західні області УРСР» наведено підсумкові дані з УНКВС Львівської, Волинської, Дрогобицької (сучасна Львівська обл.), Рівненської, Станіславської (сучасна Івано-Франківська обл.) і Тернопільської областей. Варто відзначити, що частину репресованих в цей час осіб становили українці, що проживали на території західних областей БРСР. Інформація з таблиці 3 охоплює представників чотирьох найбільш численних

національностей - поляків, українців, євреїв і білорусів. Стає зрозуміло, що чисельність заарештованих українців на території західних областей УРСР становила 24186 осіб.

У таблиці 5 [149, с. 79] (Додаток Е) відображено поділ за національним складом заарештованих осіб в період 1939-1941 рр. на колишніх польських землях. Дана інформація базується на загальносоюзних зведеннях і даних за 1940 р., отриманих з таблиці 4 [149, с. 78] (Додаток Д) (у дужках вказано відсоток від загального числа заарештованих). З таблиці 4 зрозуміло, що українці становили другу за чисельністю групу осіб, які були заарештовані в зазначений період.

Варто зазначити, що загальне число заарештованих ДТВ та обласними УНКВС в передвоєнний період на колишніх польських землях – в західних областях УРСР і БРСР становить 107140 осіб [149, с. 79]. На нашу думку, арешти в першу чергу були пов'язані із соціальним і політичним минулим людей. Розподіл заарештованих в західних областях України та Білорусі за соціальним складом наведено в таблиці 6 [149, с. 80] (Додаток Ж). Згідно даних, найбільшу кількість заарештованих становили колишні куркулі, поміщики та одноосібники.

При аналізі національного складу заарештованих в період з вересня-грудня 1939 р. на території колишніх польських земель стає зрозуміло, що українці становили другу за чисельністю групу осіб, репресованих радянською владою, а в період з січня до травня 1941 р. українці взагалі займали майже 50% від загального числа заарештованих на території колишніх польських земель [149, с. 79]. Основним органом для засудження заарештованих в західних областях України була Особлива нарада при народному комісарі внутрішніх справ СРСР, створена в 1934 р. спеціально для розгляду справ, слідче провадження в яких вели органи НКВС.

У таблиці 7 [149, с. 81] (Додаток З) наведено обвинувачення, пред'явлені заарештованим. Варто зазначити, що при наявності декількох статей звинувачення в статзвітності вказувалася найсерйозніша з них. Тобто якщо

людину звинувачували одночасно в контрреволюційній агітації і диверсії, то в звітність він потрапляв як «диверсант». Завдяки інформації з таблиці стають зрозумілими найбільш поширені злочини, за якими було засуджено громадян в період вересня 1939 – травня 1941 рр., а саме: нелегальний перехід кордону, приналежність до контрреволюційних організацій та контрреволюційна діяльність.

Аналізуючи характер злочинів на території колишньої Другої Речі Посполитої, як приклад можна навести життєву історію українця-хорунжого Армії генерала Андерса, жителя села Дерев'яне Клеванського району Рівненської області Андрія Павловича Лайка, який був засуджений радянською владою в період масових репресій на території колишніх польських земель. Аналізуючи особову справу, протоколи допитів і постанову про міру покарання засудженого, бачимо, що слідство проводилося необ'єктивно, враховуючи доноси та минуле засудженого, а саме участь у бойових діях у складі військ царської армії, армії Української Народної Республіки та створення осередку культурно-просвітницької організації «Просвіта» на місцевому рівні. Як наслідок, Андрій Павлович Лайко був засуджений за статтею 54 п.13 Кримінального кодексу УРСР «За активні дії або активну боротьбу проти робітничого класу і революційного руху, проявлені на відповідальній або секретній (агентура) посаді за царського ладу або у контрреволюційних урядів у період громадянської війни». Міра покарання засудженому – вісім років ув'язнення з конфіскацією майна. Після оголошення вироку він був направлений відбувати покарання до Старобільського табору НКВС, а згодом до Воркуттабору НКВС [1, арк. 47].

Аналогічна ситуація склалася з іншим мешканцем Волині, жителем міста Рівне, майбутнім військовослужбовцем Армії генерала Андерса – Георгієм Сергійовичем Андрєєвим. У 1940 р. він був засуджений за статтею 54 п. 2 КК УРСР «За збройне повстання або вторгнення з контрреволюційною метою на радянську територію озброєних банд,

захоплення влади в центрі або на місцях з тією самою метою і, зокрема, щоб силоміць відлучити від СРСР або окремої союзної республіки будь-яку частину її території та розірвати укладені СРСР з іноземними державами договори» та за статтею 54 п. 11 КК УРСР «За участь у контрреволюційній організації». В обвинуваченні зазначалося, що засуджений нелегально зберігав зброю та був учасником рівненської організації «Скаут», яка начебто готувала повстання проти радянської влади. Міра покарання засудженому – п'ять років ув'язнення в «Сєвостлагу» Магаданської області [2, арк. 23].

Депортації цивільного населення стали наймасовішим видом радянських репресій 1939-1941 рр. на захоплених польських територіях. У 1940 р. було проведено три операції з масового виселення, розпочатих 10 лютого, 13 квітня і 29 червня [157, с. 238]. У травні і червні 1941 р. на різних територіях послідовно було проведено четверту операцію. Виселення людей щоразу здійснювалося за один день. Однак переміщення депортованих у залізничних вагонах і відправка ешелонів займали більше часу. Як правило, в дорозі ешелони перебували близько 2-4 тижнів, а потім часто слідував ще й багатоденний переїзд на гужовому, водному або автотранспорті до місць розселення [230, с. 143].

З архівних матеріалів конвойних військ відомо про 208 залізничних ешелонів, якими в 1940 р. депортованих із західних областей УРСР і БРСР вивозили в глиб СРСР. Сумарне число таких ешелонів згідно з документами конвойних військ становило 211, однак про долю трьох із них жодних даних не виявлено. Завдяки встановленим даним про чисельність практично кожного ешелону вдалося оцінити число польських громадян, депортованих в 1940 р.: в рамках лютневої операції – 139-141 тисяча осіб, у квітні – 61 тисяча осіб і в червні-липні – 75 тисяч осіб. Методика підрахунків та виявлення відомостей про ешелони з депортованими була детально описана в роботі А. Гурьянова, яка містить перелік цих ешелонів [211, с. 114-136]. У таблиці 8 [151, с. 115] (Додаток II) наведено чисельність депортованих в 1940 р., а також дані окремо для кожної з трьох категорій депортованих:

спецпереселенці-осадники, сім'ї репресованих (адміністративно-вислані) та спецпереселенці-біженці. З цієї інформації відомо, що найбільшу кількість депортованих осіб в 1940 р. становили мешкаці Львівської, Тернопільської та Рівненської областей.

З директивних документів вищих органів влади, а також матеріалів НКВС СРСР зрозуміло, що в ході кожної з чотирьох депортацій 1940-1941 рр. було виселено різні категорії громадян, кожна з яких у тодішній діловодній термінології мала свою назву і на поселенні розміщувалася, як правило, окремо від інших:

- В лютому 1940 р. (або пізніше, але на таких же підставах) депортації підлягали «спецпереселенці-осадники» (або «осадники і лісники»);

- В квітні 1940 р. – депортації підлягали «адміністративно-вислані» (члени сімей репресованих польських офіцерів, поліцейських, жандармів, державних службовців, поміщиків, фабрикантів і учасників контрреволюційних повстанських організацій);

- У червні–липні 1940 р. (або пізніше, але на таких же підставах) депортації підлягали «спецпереселенці-біженці» (прибули в західні області УРСР і БРСР з територій, окупованих німцями);

- У травні-червні 1941 р. – депортації підлягали «сильнопоселенці».

Усі депортації 1940 р. було проведено за рішеннями вищих органів влади СРСР - Політбюро ЦК ВКП(б) і Ради народних комісарів. У випадку рішення про депортацію спецпереселенців-осадників «технологічно» ланцюжок оформлення ключових документів на рівні вищих органів влади був наступним:

- Пропозиція НКВС (в листі наркома Л. Берії в ЦК ВКП(б) Й. Сталіну, за № 5332 від 2 грудня 1939 р.) про виселення із західних областей України і Білорусі до 15 лютого 1940 р. всіх сімей осадників.

- Постанова РНК СРСР № 2010-558сс від 5 грудня 1939 р. про виселення осадників і використання їх на лісових розробках Народного комісаріату лісової промисловості СРСР.

- Остаточне Рішення Політбюро № П11/68 від 29 грудня 1939 р. і Постанова РНК СРСР № 2122-617сс від 22 грудня 1939 р. про спецпереселенців-осадників [3, л. 143-145].

Схожою була процедура оформлення рішення про дві наступні депортації, причому формально початкова пропозиція виходила не лише від наркома внутрішніх справ Л. Берії, але і від першого секретаря ЦК ВКП(б) України М. Хрущова. 2 березня 1940 р. було прийнято основоположні акти - Рішення Політбюро ЦК ВКП(б) № П13/11421 і Постанову РНК СРСР № 289-127сс22 про виселення трьох категорій населення: а) до 15 квітня 1940 р. – сімей військовополонених польських офіцерів і репресованих представників польського державного апарату, великих землевласників та промисловців; б) повій; в) біженців, які прибули на територію західних областей України і Білорусі після 1 вересня 1939 р., потім виявили бажання виїхати з СРСР на територію, зайняту німцями, але не були прийняті німецьким урядом. Ці акти передбачали також відселення мешканців з 800-метрової прикордонної лінії. 7 березня 1940 р. нарком Л. Берія видав наказ № 00308 про організацію при Управліннях НКВС західних областей України і Білорусі оперативних трійок для проведення виселення сімей репресованих. У листі в РНК СРСР В.Молотову (№ 1180/Б від 4 квітня 1940 р.) нарком Л. Берія представив проект остаточної постанови про майбутні депортації та порядок їхнього проведення [4, л. 128], а 10 квітня 1940 р. було прийнято відповідну Постанову РНК за № 497-177сс [4, л. 123-124], яка затвердила Інструкцію НКВС про виселення сімей репресованих – на 10 років у Казахстан, біженців – в північні райони СРСР для розселення в спецпоселеннях та використання перш за все на лісозаготівлях [4, л. 125-127].

Окремої уваги серед масових операцій з виселення заслуговує четверта депортація груп населення з колишніх польських територій. У травні-червні 1941 р. було проведено останню – четверту масову операцію з виселення в глиб СРСР великих груп населення з колишніх польських територій, яка остаточно визначила число депортованих, за різними оцінками, у 400 тисяч

осіб [224, с. 145]. Ця депортація розпочалася в Західній Україні 22 травня, в Молдавії (з Чернівецької та Ізмаїльської (сучасна Одеська обл.) областей УРСР) – в ніч з 12 на 13 червня, в Литві, Латвії та Естонії – 14 червня і в Західній Білорусі – в ніч з 19 на 20 червня 1941 р. Таким чином, на відміну від кожної з операцій 1940 р., операція 1941 р. проводилася в різних регіонах не одночасно. Відповідно до «Директиви НКВС СРСР про виселення соціально-ворожого елемента із республік Прибалтики, Західної України і Західної Білорусії і Молдавії» [147, с. 47], а також згідно з «Відомостями про кількість підрахованого антирадянського і соціально-ворожого елемента по НКВС Литовської, Латвійської і Естонської СРСР» [12, л. 189] у 1941 р. виселенню підлягали такі категорії осіб (формулювання – з документів):

- 1) учасники контрреволюційних партій і антирадянських націоналістичних організацій;
- 2) колишні жандарми, охоронці, керівний склад поліції, тюрем, а також рядові поліцейські і тюремники при наявності компрометуючих документів;
- 3) поміщики, великі торговці, фабриканти і чиновники буржуазних державних апаратів;
- 4) колишні офіцери і білогвардійці, в тому числі офіцери царської армії й офіцери, які служили в територіальних корпусах Червоної Армії (утворених з частин і з'єднань колишніх національних армій незалежних держав Литви, Латвії та Естонії після їхнього включення до складу СРСР);
- 5) кримінальники;
- 6) повії, зареєстровані в поліції і які продовжують займатися колишньою діяльністю;
- 7) члени сімей осіб, врахованих у пунктах 1-4;
- 8) члени сімей-учасників контрреволюційних націоналістичних організацій, глави яких засуджені до вищої міри покарання чи перейшли на нелегальне становище;
- 9) особи, які втекли з колишньої Польщі та відмовилися приймати радянське громадянство;

10) особи, які прибули з Німеччини в порядку репатріації, а також німці, зареєстровані на виїзд і відмовляються виїхати до Німеччини.

Згідно із зазначеними «Відомостями...» [12, л. 189], особи категорій 1-4 (в основному «глави сімей») і категорії 10 прямували до таборів військовополонених НКВС СРСР (Козельщанський, Путивльський, Старобільський і Юхновський табори), особи категорій 6-9 (в основному «члени сімей») - на поселення терміном 20 років у Казахську РСР, Комі АРСР, Алтайський і Красноярський краї, Кіровську, Омську і Новосибірську області як «сильнопоселенці», а кримінальники (категорія 5) – безпосередньо в лісові ВТТ системи ГУЛАГу. Спільним для всіх категорій було те, що до моменту висилки ніхто з них не був формально засуджений.

Важлива інформація про чисельність депортованих у 1941 р., які зазнали всіх трьох видів репресій, - «сильнопоселенців», осіб, висланих до таборів військовополонених і потім переведених у ВТТ, і кримінальників, відправлених безпосередньо у ВТТ, міститься в доповідних записках та довідках НКВС/УНКВС всіх республік, країв і областей поселення [12, л. 206-208, л. 209-213, л. 225-230, л. 220-223, л. 199-200, л. 202-204, л. 238], відправлених з 7 по 17 вересня 1941 р. у відповідь на телеграму заступника наркома внутрішніх справ В. Чернишова від 5 вересня 1941 року [12, л. 198]. На їхній основі ВТСП ГУЛАГу НКВС СРСР склав довідку від 29 вересня 1941 р. [12, арк. 224] і жовтневу доповідну записку 1941 р. [12, л. 15-20], з якої числові дані згодом переносили у більш пізні зведення НКВС. Варто зазначити, що в доповідних записках і довідках [12, л. 15-20, л. 206-208, л. 209-213, л. 225-230, л. 220-223, л. 199-200, л. 202-204, л. 238] жодним чином не відображена і не згадана амністія польських громадян відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 12 серпня 1941 р., на підставі якої вони звільнялися з ув'язнення, полону чи спецпоселення.

Згідно з опрацьованими матеріалами російських та білоруських істориків відомо, що загальна чисельність депортованих «сильнопоселенців» у травні-червні 1941 р. із західних областей УРСР

становила 9595 осіб [211, с. 114-136], із західних областей БРСР – 27887 осіб [144, с. 106-107], в публікаціях російських та білоруських істориків загальне число арештованих із західних областей УРСР в цей період становить 12371 особу [120, с. 34], із західних областей БРСР – 22353 особи [144, с. 106-107]. Згідно з даними польських істориків, загальне число депортованих польських громадян за усі чотири акції депортацій становить від 300 тисяч [287, с. 14] до 320 тисяч осіб [182, с. 45].

«Ссильнопоселенці» із західних областей України прибули в першій половині червня 1941 р. у чотири регіони розселення (в кожен по три ешелони): у Південно-Казахстанську область, Красноярський край, Омську і Новосибірську області. У жовтневій доповідній записці ОТСП НКВС СРСР 1941 р. [12, л. 15-20] число «ссильнопоселенців» із Західної України становило 9595 осіб. Ще одне число «ссильнопоселенців» із західних областей України названо в повідомленні заступника наркома внутрішніх справ В. Чернишова наркому Л. Берії від 22 травня 1941 р. – 12371 особа [12, л. 33]. Варто зазначити, що спецпереселенці-осадники і спецпереселенці-біженці були розселені в 586 ізольованих спецпоселеннях НКВС, розташованих в 13 областях СРСР (Архангельській, Свердловській, Іркутській, Молотовській, Вологодській, Омській, Новосибірській, Горьківській, Челябінській, Чкаловській, Кіровській, Івановській та Ярославській), двох краях (Алтайському і Красноярському) і чотирьох автономних республіках (Комі, Марійській, Якутській і Башкирській) на території Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки, а також в п'яти північних областях Казахської Радянської Соціалістичної Республіки (Акмолинській, Семипалатинській, Павлодарській, Кустанайській і Східно-Казахстанській). Число біженців-одинаків, які в квітні 1941 р. знаходилися в таборах і яких НКВС планував переводити в спецпоселення, становило 6131 осіб [9, л. 17]. Група адміністративно-висланих осіб не потрапила в спецпоселення НКВС, а була розселена в основному в колгоспах, радгоспах і робочих селищах різних підприємств в областях

Казахстану, причому, на відміну від спецпереселенців-осадників і біженців, адміністративно-вислані проживали разом з місцевим населенням [121, с. 46].

Під час останньої масової хвилі виселення з територій Західної України та Західної Білорусі репресіям підлягали також колишні офіцери та солдати Війська Польського [107, с. 125-126].

У багатьох радянських документах відобразилися прояви різних форм національної та релігійної нетерпимості щодо депортованих не тільки з боку адміністрації, працівників комендатур, місцевого населення, а й серед самих спецпереселенців. При цьому необхідно враховувати неоднорідний національний склад спецпереселенців. Більшість спецпереселенців-осадників (82-83%) становили поляки (українці – 9%, білоруси – 8%), а більшість спецпереселенців-біженців (82-84%) – євреї (поляки – 11%, українці – 2%, білоруси – 0,2%) [6, л. 122-123]. Про умови проживання, ставлення адміністрації до адміністративно-висланих та причини формування Армії генерала Андерса зі складу депортованих мова піде у наступному розділі.

Отож можна зробити висновок, що в період 1939-1941 рр. на території Західної Білорусі та Західної України проведені арешти та депортації населення були підпорядковані одним і тим же завданням [151, с.115]. Першим із завдань була інтенсивна «радянізація» новоприєднаних територій, друге завдання полягало в необхідності проведення чистки нових прикордонних територій від «неблагонадійного» елемента. Національний склад чотирьох масштабних депортацій польських громадян колишньої Другої Речі Посполитої в глибокому СРСР був різноманітним.

Таким чином, можна виділити основні причини появи українців у складі Армії генерала Андерса: участь українців у лавах Війська Польського під час радянсько-польської війни у вересні 1939 р. та подальше утримання осіб українського походження в таборах для військовополонених, бажання радянської влади позбутися осіб з власними політичними і соціальними поглядами, масові арешти та депортації в глибокому СРСР у період з вересня 1939

р. до червня 1941 р. населення новоприєднаних територій, значний відсоток серед якого становили українці.

Розділ 3

Український чинник у Армії генерала Андерса

3.1. Ідея створення Армії генерала Андерса та позиція щодо цього радянських та польських урядових кіл

Перша спроба створити польське військо на території СРСР відбулася восени 1940 р. 2 листопада 1940 р. Л. Берія, виконуючи вказівки Й. Сталіна, звернувся до нього з пропозицією сформувати дивізію з утримуваних в СРСР польських військовополонених і використовувати її в разі зіткнення СРСР з Німеччиною [260, с. 200]. Л. Берія повідомляв, що Наркомат внутрішніх справ шляхом фільтрації відібрав 24 колишніх польських офіцери (3 генерали, 1 полковник, 8 підполковників, 6 майорів та капітанів, 6 поручиків і підпоручиків), які прагнули брати участь у неминучій, на їхню думку, війні між СРСР і Німеччиною на стороні Радянського Союзу. При цьому частина цих офіцерів (група Зигмунта Берлінга) були впевнені, що відродження їхньої країни можливе лише за допомогою Радянського Союзу. Решта все ще сподівалися на перемогу британців. Перші вважають себе вільними від будь-яких зобов'язань уряду Владислава Сікорського, другі заявили, що брати участь у війні на стороні СРСР зможуть лише в тому випадку, якщо це буде санкціоновано польським «емігрантським» урядом. Польський генерал Маріан Янушайтіс, зокрема, згоден був керувати польськими частинами, якщо такі будуть створені на території СРСР для боротьби з Німеччиною, незалежно від установок польського «емігрантського» уряду на чолі з В. Сікорським.

Л. Берія пропонував Й. Сталіну доручити організацію дивізії групі З. Берлінга, яка передавала себе цілком у розпорядження радянської влади без будь-яких умов. У результаті групу розмістили на «спецдачі № 20» (поляки жартома назвали її «віллою розкоші») в селищі Малаховка під Москвою, де польські офіцери вивчали статuti всіх родів військ Червоної Армії, військові підручники, вирішували тактичні завдання. Проте Й. Сталін, побоюючись спровокувати напад Німеччини на СРСР, не поспішав зі створенням

польської дивізії. Рішення про формування з'єднання було прийнято РНК СРСР і Політбюро ЦК ВКП(б) лише 4 червня 1941 р. Але й тоді практична реалізація цього рішення затримувалася [102, с. 4].

Напад Німеччини на СРСР створив нову ситуацію і спонукав радянське керівництво піти на співпрацю не з якоюсь окремою прорадянськи налаштованою групою польських офіцерів, а з емігрантським урядом В. Сікорського в цілому. Варто зазначити, що до липня 1941 р. польський емігрантський уряд у Лондоні не підтримував з СРСР будь-яких дипломатичних відносин, навпаки, вважав СРСР агресором, який у змові з Німеччиною відібрав у Польщі її східні території під час вересневої кампанії 1939 р. Однак, глава польського уряду в еміграції В. Сікорський заявляв, що Польщі необхідно прагнути до переговорів з СРСР і шукати власне місце у світі, де після приєднання СРСР до антинацистського блоку різко змінилося співвідношення сил. Польське керівництво вимагало, аби будь-яка угода з СРСР гарантувала їм, після майбутньої перемоги над Німеччиною, створення незалежної Польщі з довоєнними кордонами на сході. Тобто польські діячі прагнули анулювати анексію Західної України, Західної Білорусі та Віленської області Радянським Союзом [152, с. 125].

Радянська сторона відмовлялася давати будь-які зобов'язання щодо кордонів, і напружені двосторонні переговори призвели до розколу серед поляків. Крайня фракція польської еміграції, куди входили ендеки, які зберегли свій вплив після смерті Й. Пілсудського, і кілька соціалістів, відмовлялася розглядати будь-яку польсько-радянську угоду, де б не обумовлювалися східні кордони Польщі, тоді як більшість у польському еміграційному уряді схилилися до компромісу і готові були відкласти вирішення питання про східні кордони польської держави [256, с. 197].

У цей час на території СРСР внаслідок радянських репресій в ув'язненні перебувала велика кількість колишніх польських політичних діячів. Вище польське керівництво, зокрема, посол Польської республіки в СРСР Станіслав Кот, у своїй діяльності в СРСР робив акцент на пошук та допомогу

польським політичним активістам, що були представниками національних меншин, в основному, української та єврейської національності, розуміючи, на відміну від багатьох офіцерів, їхнє виняткове значення для польської політики в питанні відновлення в майбутньому східного кордону [262, с. 236]. Посол С. Кот під час поїздки до Москви визнавав, що важливим елементом польсько-радянської співпраці буде українське питання, як зазначено на засіданні радянського уряду 21 липня 1941 р. [99, с. 92].

Нарешті 30 липня 1941 р. в Лондоні було підписано офіційну угоду про відновлення дипломатичних відносин, більш відому як «договір Майського-Сікорського», між представниками СРСР та Польщі, в якій, зокрема, йшлося: «Уряд СРСР визнає радянсько-німецькі договори 1939 року стосовно територіальних змін у Польщі такими, що втратили силу» [89, с. 141-142]. Важливим фактором, що змусив В. Сікорського прийти до союзної угоди з СРСР, була можливість створити на території Радянського Союзу польське військове формування, яке б підпорядковувалося польському уряду, що знаходився в Лондоні. Полякам було надзвичайно важливо, аби Польські Збройні Сили взяли активну участь в боротьбі з Гітлером спільно з країнами антигітлерівської коаліції, успішні переговори з СРСР дозволяли на це сподіватися.

У внутрішніх районах Радянського Союзу на початку війни перебувало чимало польських громадян – військовополонених, біженців, що рятувалися від німців, а також тих, хто був депортований радянською владою з території західних областей України та Білорусі [256, с. 197].

У польсько-радянській угоді від 30 липня 1941 р. також зазначалося: «Уряд СРСР висловлює свою згоду на створення на території СРСР польської армії під командуванням, призначеним Польським урядом за згодою Радянського уряду. Польська армія на території СРСР буде діяти в оперативному відношенні під керівництвом Верховного командування СРСР» [89, с. 141]. В окремому протоколі, доданому до спільної угоди, чітко вказувалася доля польських спецпереселенців і депортованих: «З часу

відновлення дипломатичних відносин між Радянським та Польським урядами надається амністія для всіх польських громадян, які в даний час позбавлені волі на території Радянського Союзу, як військовополонені або на інших відповідних умовах» [125, с. 447]. 12 серпня 1941 р. Верховна Рада СРСР видала відповідний декрет про амністію для польських громадян, які перебували на території СРСР. Незабаром заступник наркома внутрішніх справ, комісар держбезпеки 3-го рангу В. Чернишов, який курував ГУЛАГ та Управління у справах військовополонених та інтернованих, представив керівництву країни «Довідку про кількість розселених спецпереселенців-осадників, біженців та сімей репресованих (висланих із західних областей УРСР і БРСР) станом на 1 серпня 1941 р.» [6, л. 120]. Чисельність спецпереселенців наведено в таблиці 9 [6, л. 120] (Додаток К). Згідно даних таблиці відомо, що серед спецпереселенців найбільшу кількість становили біженці та сім'ї репресованих – 176000 осіб, а найменшу - колишні військовополонені - 26160 осіб.

Завдяки радянсько-польському договору від 30 липня 1941 р. і наступному за ним декрету про амністію польських громадян від 12 серпня 1941 р. та польсько-радянському військовому договору від 14 серпня 1941 р. [89, с. 149-150] перед масою змучених, знесилених і хворих людей відкрилися ворота таборів і тюрем. Справді, умови проживання в майбутньому амністованих польських громадян були дуже складними. Варто зазначити, що умови утримання спецпереселенців із західних областей СРСР, ставлення місцевої адміністрації, внутрішні стосунки, а також антирадянські настрої, які панували в середовищі депортованих, стануть у майбутньому важливими факторами для прискореного формування та набору польської армії на території СРСР.

Сьогодні відомі лише два документи (до того ж вони явно дублюють один одного), які описують становище адміністративно-висланих польських громадян на території Казахстану. Це доповідні записки на ім'я наркома Л. Берії, направлені працівником центрального апарату НКВС

В. Безруковим, від 18 жовтня 1940 р. [5, л. 13-22] і керівництвом НКВС Казахської РСР від 22 жовтня 1940 р. [5, л. 24-28]. Обидва розлогіх документи з численними прикладами описують важкі умови життя депортованих польських громадян. У них наводяться приклади ворожого ставлення до польських громадян в Казахстані з боку значної частини місцевого населення і особливо місцевої виробничої колгоспної адміністрації [5, л. 45]. У доповідній записці НКВС Казахської РСР наведено також численні «загрозливі» приклади «антирадянської пропаганди» і «терористичних висловлювань» з боку висланих поляків, які насправді свідчать про їхню внутрішню нескореність [12, л. 49-55].

До сьогодні збереглися дані про число померлих серед польських спецпереселенців у цілому за період 1940-1941 рр. З часу розселення спецпереселенців-осадників до 1 липня 1941 р., тобто за 16 місяців перебування на спецпоселенні, померло 10864 особи [7, л. 67, л. 81] – 7,7% від загального числа прибулих. Серед спецпереселенців-біженців з часу розселення до 1 липня 1941 р., тобто приблизно за 11-11,5 місяця перебування на спецпоселенні, померли 1855 осіб [7, л. 83] - 2,4% від числа прибулих, що відповідає всесоюзному річному коефіцієнту смертності, який становив приблизно 2,5%. Якщо для більш коректного порівняння цих двох категорій спецпереселенців враховувати тільки ті області, краї і республіки, в яких були розселені й осадники, і біженці, то річні коефіцієнти смертності, визначені за даними зведених статистичних відомостей ВТТ [7, л. 92] за період з 1 жовтня 1940 р. по 1 липня 1941 р., становитимуть 5,9% для спецпереселенців-осадників і 2,9% для спецпереселенців-біженців.

Порівняємо ці показники з даними демографа С. Максудова, згідно з якими річний коефіцієнт смертності серед усього населення СРСР в 1939 р. становив 1,7% [158, с. 66]. В такому разі виявиться, що в регіонах «обопільного» розселення обох категорій спецпереселенців «надлишкова» смертність депортованих польських громадян, тобто перевищення над «нормальним» радянським рівнем смертності в 1939 р., серед осадників

становила близько 4,2% за рік і була в 3,5 рази вищою, ніж серед біженців (1,2%).

Найбільшим лихом для спецпереселенців був голод. З доповідної записки працівника НКВС «Про стан спецпоселень с. Мароміца, Опаринського району Кіровської обл., станом на 16 лютого 1941 р.» відомо: «В силу нестачі хліба, відсутності овочів, жирів і інших продуктів харчування існує виснаження, слабкість у робітників і захворювання авітамінозом, звідси невиконання норм і смертність (за січень 1941 р. померло 17 осіб) (...) Моральний стан як дорослих, так і дітей пригнічений. Через погане харчування і брак хліба населення спецпоселень є виснаженим» [8, л. 274-275].

У результаті недоїдання, відсутності теплого одягу та взуття, антисанітарії, скупченості і холоду в бараках спецпоселень лютували хвороби. В доповіді про стан спецпоселень Управління Єнісейлагу НКВС Красноярського краю за IV квартал 1940 р. зазначено: «У числі померлих більшість старики, інваліди, які призначалися для передачі в інвалідні будинки, а також є померлі середніх років і діти. Цьому сприяло і погане постачання продуктами харчування, що особливо погано позначалося на здоров'ї дітей і людей похилого віку» [5, л. 219].

З доповідної записки старшого інспектора ВТСП ГУЛАГу НКВС В. Шерманзона про підсумки відрядження в спецпоселення Горьківської і Ярославської областей відомо: «В поселеннях зареєстровано 17 випадків черевного тифу та 3 випадки висипного тифу. Епідемія поширилася через неправильні діагнози фельдшера і антисанітарні умови проживання. Лазні в селищах не працюють, в результаті серед спецпереселенців зареєстрована масова вошивість» [8, л. 123].

Про настрій депортованих польських громадян інформує наступна доповідь старшого інспектора ВТСП ГУЛАГу НКВС С. Лютікова про стан спецпоселень по Макарівському району Івановської області за I квартал 1941 р.: «Настрій спецпереселенців до сих пір продовжує залишатися

антирадянським, можна чути окремі розмови про війну з Радянським Союзом, про відновлення Польщі, про повернення їх назад на батьківщину» [8, л. 143].

З доповіді працівника НКВС про стан спецпоселень (Управління Єнісейлагу НКВС Красноярського краю за I квартал 1941 р.) відомо: «Спецпоселенці налаштовані в основному виїхати назад на Україну, повернутися в Польщу, сподіваючись на Англію, що вона розіб'є Німеччину і відновить Польщу» [10, л. 33]. В акті обстеження стану спецпоселень в Архангельській області за лютий-березень 1941 р. вказано: «У Плесецькому районі Архангельської області начальник районного відділу НКВС – лейтенант державної безпеки тов. Швейно (...) заборонив допускати розмови спецпереселенців на іншій мові, крім російської, з тих мотивів, що коменданти не розуміють іншої мови, крім російської, і тому, що на їхніх очах може проводитися контрреволюційна робота, а вони цього не помітять. Вважаючи, що за допомогою біблії можна проводити контрреволюційну роботу, Швейно дав вказівку при першому ж зручному випадку відбирати у спецпереселенців біблії» [10, л. 187-188].

Управління НКВС по Вологодській області 4 липня 1941 р. повідомляло заступника наркома НКВС СРСР Б. Кобулова про небезпеку збройного повстання польських спецпереселенців [8, л. 105-107]. Перший з двох зафіксованих в документах масових виступів протесту депортованих польських громадян проти свавілля радянських властей відбувся в Томасінлагу Новосибірської області в серпні 1940 р., і здійснили його спецпереселенці-біженці [6, л. 30]. У доповіді про стан спецпоселень спецпереселенців-біженців ВТП УНКВС по Новосибірській області від 7 лютого 1941 р. хід подій повстання викладено наступним чином: «Особливо погане розселення здійснено по Томасінлагу, у зв'язку з чим (...) виникли масові невдоволення, що перейшли в окремих спецпоселеннях в бунт, зокрема, через житлово-побутову та продовольчу невпорядкованість біженців спецпоселення Тайга, чисельністю близько 1500 осіб, де 16 серпня

1940 р. повсталі здійснили бунт і організовано, залишивши селище з дітьми і речами, попрямували до берега річки Чулим, на відстані 12 кілометрів від селища, з вимогою повернення їх в західні області УРСР і БРСР або в більш теплий кліматичний пояс країни. Вжитими заходами органів УНКВС страйки були ліквідовані без застосування зброї. 45 осіб – призвідників і організаторів бунту, заарештовано і притягнуто до кримінальної відповідальності» [11, л. 128].

Другий масовий протест депортованих польських громадян відбувся влітку 1941 р. Згідно із доповідною запискою УНКВС Омської області від 28 липня 1941 р., 1400 «сильнопоселенців» з Білостоцької області, які прибули в Омськ 7 липня 1941 р., протягом трьох днів протистояли спробам органів НКВС відправити їх до спецпоселень Омської області та вимагали повернути їх на батьківщину або розселити в місті Омську [12, л. 150-154].

При багатьох відмінностях між різними категоріями депортованих польських громадян (зокрема, між спецпереселенцями-осадниками і спецпереселенцями-біженцями) в настроях усіх груп домінувало бажання повернутися на батьківщину.

Таким чином, умови проживання спецпереселенців із західних областей СРСР, ставлення місцевої адміністрації, внутрішні стосунки, антирадянські настрої, які панували в середовищі депортованих, а також масовий опір даної групи осіб викликали неабиякі побоювання в радянській владі. У майбутньому усі вищеперераховані фактори, з якими в умовах війни радянська влада не могла справитися, слугуватимуть вагомими чинниками для прискореного формування польської армії на території СРСР.

Як покаже час, однією з причин формування Армії генерала Андерса (Армії Польської в СРСР) стануть поразки Червоної Армії на фронті. Варто зазначити, що з початку нападу Німеччини на СРСР 22 червня 1941 р. і до 10 липня 1941 р. німецькі війська просунулися в північно-західному напрямку до 500 км, а в західному – 350 км [105, с. 153]. Для Радянського Союзу це був

надзвичайно критичний час і він готовий був вести переговори з будь-якою стороною, тільки щоб знайти собі союзників [159, с. 47].

12 серпня 1941 р. Президія Верховної Ради СРСР видала указ про амністію громадян колишньої Другої Речі Посполитої, зміст якого був аналогічним протоколу, що додавався до угоди від 30 липня 1941 р. В цей же день Раднарком і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про порядок звільнення та напрямки польських громадян, що амністуються згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР» [85, с. 24-25]. Постанова наказувала звільнити: а) всіх військовополонених та інтернованих військовослужбовців польської армії; б) засуджених до ув'язнення в тюрми і виправно-трудова табори, а також тих, що перебувають під слідством; в) направлених до спецпоселень із західних районів УРСР і БРСР осадників, лісників, членів сімей раніше репресованих осіб та спецпоселенців інших категорій [91, с. 5]. Звільненим польським громадянам дозволялося вільне проживання на території СРСР за винятком прикордонних районів, режимних міст, заборонених зон, місцевостей, що перебували на військовому становищі. Постанова зобов'язувала місцеві радянські і партійні органи сприяти звільненим, в першу чергу жінкам з дітьми, в працевлаштуванні і наданні їм житлової площі. Встановлювалися і пункти формування польських військових частин першої черги [114, с. 22].

Оголошення про амністію громадян колишньої Другої Речі Посполитої відбулося 12 серпня 1941 р. Відповідно, Радянський Союз повинен був звільнити усіх польських громадян, в тому числі українців [125, с. 462]. Варто зазначити, що польське еміграційне керівництво відразу ж розпочало пошук пропольськи налаштованих політиків українського походження, які потрапили до радянських таборів внаслідок попередніх депортацій населення з території Західної України в період вересня 1939 р. – червня 1941 р.. Однак в цьому питанні поляки зустріли опір радянської сторони. Про це прем'єр-міністра польського уряду в Лондоні генерала В. Сікорського поінформував призначений у вересні 1941 р. посол Польщі в СРСР С. Кот. Керівництво Радянського Союзу забороняло звільнення українських пропольськи

налаштованих політиків, таких як колишні депутати Сейму Другої Речі Посполитої: Володимира Целевича, Остапа Луцького, Володимира Великановича, Володимира Кузьмовича і Володимира Старосільського, що відбували покарання в радянських тюрмах. Як зазначає польський історик Збігнев Семашко, «з радянської точки зору пропольськи налаштовані українські активісти були більш небажаним елементом, ніж самі поляки, тому що концепція багатонаціонального існування польської держави в будь-якій формі не сприймалася Радянським Союзом. (...) Таким чином, унеможлилювалася участь національних меншин у вирішенні власної долі в майбутньому» [265, с. 3].

Керівництву Радянського Союзу було відомо з інформації колишнього польського офіцера Еміля Маціленського про те, що польське політичне керівництво прагне до порозуміння з українцями з метою збереження в майбутньому поліетнічності держави [247, с. 199].

В українському питанні посол С. Кот був прихильником компромісу та співпраці. Політик ініціював звільнення з тюрем і таборів поміркованих українських політиків, аби в майбутньому включити їх до складу польського державного органу – Другої Національної ради. Уже 20 вересня 1941 р. С. Кот направив листа генеральному прокурору СРСР А. Вишинському, в якому зазначалися імена 12 розшукуваних політичних активістів українського походження. У списку були наступні імена: Порфирій Буняк, Володимир Челевич, Володимир Кузьмович, Остап Луцький та інші [125, с. 101-102].

14 січня 1942 р. посол С. Кот просив у польського міністра закордонних справ Едварда Рачинського домовитися про зустріч у Москві з радянським послом А. Богомолвим з метою обговорення питання про «звільнення щонайменше чотирьох пропольськи налаштованих українців». В даному випадку мова йшла про В. Целевича, В. Кузьмовича, О. Луцького і В. Старосільського [125, с. 259]. Спроби визволення цих осіб закінчилися невдало. Згодом посол С. Кот телеграфував до Міністерства закордонних справ та Міністерства внутрішніх справ польського еміграційного уряду:

«Залишаються труднощі у звільненні представників національних меншин з північно-східних територій» [262, с. 241]. На зустрічі з генеральним прокурором СРСР А. Вишинським посол С. Кот повідомив, що має список «імен деяких українців з антинімецькою налаштованістю, про яких можна говорити з упевненістю. В даний час землі, населені українцями, окуповані Німеччиною, тому ми повинні протистояти монополії вирішення української проблеми. Нехай світ знає, що українці та інші виступають проти німців» [126, с. 72]. Мова йшла про тих же «чотирьох пропольськи налаштованих українців». Однак і ця спроба звільнення з радянських таборів осіб українського походження завершилася невдало.

Згодом радянська влада випустила з в'язниці уже вмираючого колишнього головуючого Центрального Комітету Українського національно-демократичного об'єднання Дмитра Левицького і політичного діяча родом з Волині та майбутнього військовослужбовця Армії генерала Андерса – Микиту Буру. Пізніше Д. Левицький помер в Ташкенті [130, с. 18]. У сибірських таборах також помер доктор Володимир Старосільський, юрист, соціолог і політичний діяч, член наукового товариства імені Тараса Шевченка [67, к. 115-116].

На початковому етапі звільнення громадян колишньої Другої Речі Посполитої та формування армії польський уряд у Лондоні намагався бути лояльним до всіх польських громадян, незважаючи на їхню етнічну приналежність. Близький до польського прем'єр-міністра того часу, полковник Леон Міткевич писав: «Генерал Сікорський, наскільки я знаю, їздив у Москву, до Сталіна, перш за все, з метою формування сильної армії в Росії і використання її разом з радянськими військами у звільненні польських територій від німців, а також надання допомоги у підготовці Армії Крайової у Польщі. Остаточне рішення залежить, мабуть, від результатів політичних переговорів генерала Сікорського в Москві зі Сталіним, зокрема, і з розмов з представниками радянського уряду щодо умов і можливостей в Росії організувати по-справжньому сильну, добре озброєну польську армію, до

якої радянський уряд дозволить залучити усіх польських громадян, які перебувають в Радянському Союзі» [131, с. 191].

У тих областях, де були великі групи польських громадян, почали відкриватися представництва польського посольства, організовуватися склади одягу і продовольства, що надходили в рамках допомоги зі США та Великої Британії. Посольство Республіки Польща видавало польські паспорти, організовувало культурні та релігійні заходи. На основі опитувань усіх звільнених була складена картотека польських громадян в СРСР. В результаті вдалося виявити кілька десятків тисяч поляків, які всупереч угоді все ще перебували в ув'язненні. Польське посольство домогалося їхнього звільнення. Всього на радянській території, за спогадами польського посла в СРСР С. Кота, діяло 807 організацій з 2639 працівниками, які допомагали більш ніж 300 тисячам польських громадян [117, с. 27]. НКВС СРСР, зрозуміло, прагнув контролювати діяльність цих організацій. 23 серпня 1941 р. від заступника уповноваженого Генерального штабу у справах іноземних військових формувань на території СРСР, майора НКВС І. Жукова надійшло розпорядження: «Пропоную за розпорядженням тов. Меркулова підібрати представників для зв'язку з польським посольством по наданню допомоги полякам. Представників підібрати за рахунок перевіреної і не розшифрованої серед поляків агентури» [81, с. 223].

Для розвитку політичних домовленостей від 30 липня 1941 р. було розроблено та підписано 14 серпня 1941 р. військову угоду, яка передбачала створення в найкоротший термін на території СРСР польської армії як складової «частини збройних сил суверенної Польської Республіки, якій будуть присягати на вірність її військовослужбовці» [81, с. 217-218]. Переговори про укладення польсько-радянської військової угоди відбувалися в Москві, починаючи з 1 серпня 1941 р. Від Генерального штабу Червоної Армії їх вів генерал-майор А. Василевський, від польської сторони – глава польської військової місії в СРСР З. Богущ-Шишко. В основу угоди були покладені пропозиції, внесені за дорученням В. Сікорського від 8 серпня

1941 р. Армія призначалася для спільної з військами СРСР та інших союзних держав боротьби проти гітлерівської Німеччини і після закінчення війни повинна була повернутися до Польщі. Передбачалося відправити польські частини на фронт тільки після досягнення ними повної бойової готовності.

6 серпня 1941 р. командувачем польської армії був призначений генерал Владислав Андерс [165, с. 438] (Додаток Л). Закінчивши напередодні Першої світової війни Петербурзький Пажеський корпус, він у період 1914-1917 рр. служив у царській армії, в 1917-1918 рр. – у польському корпусі Ю. Довбур-Мусьніцко, згодом був близький до оточення маршала Е. Ридз-Смігли. У вересні 1939 р. воював з німецькими військами, однак Новогрудську бригаду кавалерії, якою командував В. Андерс, атакувала Червона Армія, відрізавши їй шлях до румунського кордону. Отримавши поранення, В. Андерс 30 вересня 1939 р. був узятий в полон, згодом поміщений до шпиталю, а в грудні 1939 р. заарештований. Львівська, а потім московська в'язниці, допити, знущання працівників НКВС не сприяли, звичайно, зміцненню його довіри до радянської влади [292, с. 312]. 16 серпня 1941 р. у бесіді з уповноваженим Генерального штабу Червоної Армії з формування польської армії на території СРСР генерал-майором А. Панфіловим В. Андерс і З. Богуш-Шишко зазначили, що польське військове формування буде створюватися як шляхом обов'язкового призову, так і на добровільних засадах; в першу чергу повинні бути сформовані дві піхотні дивізії легкого типу по 7-8 тисяч осіб кожна і резервна частина; терміни їхнього формування «повинні бути стислими з тією метою, аби забезпечити їхнє введення в зону бойових дій в якомога стислі терміни. Календарні строки закінчення формування цих з'єднань будуть залежати від ступеня надходження озброєння, обмундирування та інших запасів матеріального постачання» [85, с. 27-29]. Польські генерали повідомили, що обмундирування і спорядження розраховують отримати за попередньою згодою від Великої Британії і США, стрілецьке ж озброєння і боєприпаси – від уряду СРСР. Була досягнута домовленість щодо створення в Грязовецькому, Суздальському,

Южському і Старобільському таборах НКВС для військовополонених, призовних комісій, до яких увійдуть представники польського командування, Червоної Армії, НКВС СРСР і лікар. Як повідомляв А. Панфілов начальнику Генштабу, представникам Червоної Армії та НКВС «з метою зміцнення нашого впливу на польські формування» надавалося право відводу осіб, які вступають в польську армію [296, с. 659].

19 серпня 1941 р. на другому засіданні змішаної радянсько-польської комісії з формування польського війська В. Андерсу і З. Богушу-Шишку було повідомлено, що командування Червоної Армії задовольняє їхнє прохання про формування на території СРСР двох стрілецьких дивізій і одного запасного полку, термін їхньої готовності – 1 жовтня 1941 р. Чисельність дивізій визначалася в 10000 осіб кожна, запасний полк – 5000 військових. Задовольнялося і прохання про перенаправлення в польську армію добровольців-поляків з частин Червоної Армії, виділявся кредит для потреб майбутнього військового формування. Майор НКВС І. Жуков передав В. Андерсу список офіцерського складу на 1658 осіб, які перебували на території СРСР [42, к. 11]. На цьому засіданні було вирішено дислокувати військове формування в Тоцькому і Татіщевському таборах (сучасна Оренбурзька і Саратовська області відповідно), штаб – в Бузулуці (сучасна Оренбурзька область). Новоутворене польське військове формування отримало назву Армії Польської в СРСР [131, с. 44].

Отже, варто зазначити, що причини створення польської армії на території СРСР були різноманітними. Безпосередній напад Німеччини на Радянський Союз і катастрофічні поразки Червоної Армії у боях з Вермахтом змусили радянське керівництво шукати нові шляхи для відновлення військового потенціалу СРСР. Значна кількість польських військовополонених і депортованих осіб стали джерелом для створення польського військового формування на території СРСР. Польське еміграційне керівництво приділяло особливу увагу українському питанню під час дипломатичних переговорів про створення військового формування

на території СРСР, адже в майбутньому українці могли б відіграти вирішальну роль у питанні відновлення східних кордонів польської держави.

3.2. Участь українців у формуванні та організаційному становленні військових підрозділів

Призовні радянсько-польські комісії для формування польської армії на території СРСР прибули до таборів для військовополонених 23 серпня 1941 р., і після завершення їхньої роботи 2-6 вересня переважну більшість поляків було направлено на формування армії у військові табори. Одна з дивізій знаходилася в Татищєво під Саратовом, а інша – в Тоцьку Чкаловської області (сучасна Оренбурзька область). Штаб війська розташовувався в Бузулуці, на відстані більше 100 км від Куйбишева (сучасне м. Самара) [152, с. 124].

На початковому етапі формування армії, як писав посол С. Кот, генерал В. Андерс приймав до лав польського війська представників усіх етнічних меншин, зокрема українців, «якщо вони добровільно зголосилися до служби в якості польських громадян» [125, с. 82].

До 10 вересня 1941 р. в лави польської армії вступили 983 офіцери і 21662 рядових, а в наступному місяці прибуло ще 800 офіцерів, 12000 солдатів і 1800 цивільних осіб. Згідно з однією з вимог радянської сторони, чисельність польської армії встановлювалася в 30000 солдатів. У рамках цього ліміту повинна була постати 5-та і 6-та піхотні дивізії та резервний полк [278, с. 514].

1 жовтня Л. Берія повідомив Й. Сталіну і В. Молотову про те, що з 391575 польських громадян, які перебували в місцях ув'язнення і на засланні, до 27 вересня звільнено з в'язниць і таборів ГУЛАГу 50295 осіб, з таборів військовополонених – 26297 і, крім того, 265248 спецпоселенців. На формування Армії генерала Андерса до цього часу було направлено 25115 колишніх військовополонених. Туди ж прибули і 16647 звільнених з тюрем,

таборів та спецпоселень; ще 10000 чоловік були в дорозі. До цього часу були сформовані дві польські дивізії і запасний полк, укомплектовані колишніми військовополоненими (23851 особа) і, частково, відібраними поляками з числа колишніх ув'язнених і спецпоселенців (3149 осіб) [102, с. 84-93]. Про сприяння радянської сторони на початковому етапі формування частин писав польський посол в Москві С. Кот: «Військові визнають, що радянська влада постачає продовольство та зброю польському війську по надзвичайно низьким цінам» [160, с. 179].

Після перебування у в'язницях, таборах, на спецпоселенні, після довгих місяців недоїдання, хвороб і виснажливої примусової праці люди потрапили у сформовану армію вкрай виснаженими. Але й умови життя в новостворених 5-й і 6-й піхотних дивізіях і резервному полку були тяжкими [167, с. 98].

19 вересня 1941 р. А. Панфілов та І. Жуков повідомили Й. Сталіну, В. Молотову, Г. Маленкову, Л. Берії і Б. Шапошникову, що за даними НКВС, «неорганізований наплив поляків в райони формування армії буде зростати, так як призовного контингенту поляків, тобто польських підданих на території Союзу РСР є більше ста тисяч осіб» [85, с. 43-44]. Крім чоловіків, у табори формування війська прибували і жінки з дітьми в пошуках своїх зниклих чоловіків, багато з яких були розстріляні в квітні-травні 1940 р. Не кращими були справи і з обмундируванням: лише військовослужбовці мали верхній одяг, багато було босих. Не вистачало посуду і хлібопекарень, будматеріалів, транспортних засобів для доставки вантажів. Через відсутність лісоматеріалів затримувалося будівництво опалюваних землянок [155, с. 180].

Починаючи з 12 вересня 1941 р., генерал В. Андерс неодноразово звертався до Й. Сталіна, вимагаючи достатнього постачання і забезпечення належних умов для вже сформованих дивізій, просив розпочати формування кількох нових дивізій на території Узбекистану, клімат якого був більш сприятливим [284, с. 17]. Радянське керівництво погоджувалося довести

чисельність армії лише до 30000 чоловік, зазначаючи, що перешкодою до формування нових дивізій є відсутність озброєння і продовольства. У зв'язку з цим польський прем'єр-міністр В. Сікорський запропонував перевести польські військові частини до Ірану. Вперше В. Сікорський заявив про це послу СРСР в Лондоні А. Богомолу 25 жовтня 1941 р. А 1 листопада посол С. Кот як один з пунктів порядку денного польсько-радянських переговорів у Москві назвав можливу евакуацію 15-20 тисяч поляків з СРСР до Великобританії або Єгипту [89, с. 240-241]. 10 листопада в Куйбишеві було отримано послання від американського дипломата А. Гаррімана, що ставив за дорученням Ф. Рузвельта питання про відправку частини польських військовослужбовців до Ірану для формування там польських військових з'єднань з перспективою їхнього повернення на радянсько-німецький фронт у міру бойової готовності [81, с. 242-243]. Варто зазначити, що західні союзники, які обіцяли постачати озброєння і продовольство Армії генерала Андерса, не виконали жодних зі своїх зобов'язань, доки Польські Збройні Сили перебували на території СРСР.

Розбіжності у питанні національного складу армії між польським командуванням і радянською владою намітилися на першому ж етапі формування військових з'єднань. Напруження викликало питання участі у складі майбутнього військового формування представників національних меншин, зокрема, українців, білорусів та євреїв. Різко негативно до участі українців у складі Армії Польської в СРСР ставилося радянське керівництво. Аби бути впевненими в тому, що польські призовні комісії не прийматимуть українців до складу польського військового формування, радянська влада створила перелік умов прийому осіб до польської армії від 14 серпня 1941 р. Еміграційний історик З. Семашко писав, що відрізнити українців від поляків було нелегко. Таким чином, «радянська влада, розуміючи усю складність справи, несподівано ввела релігійний критерій (до цього не фіксований в радянських протоколах), що викликав труднощі для православних»

[265, с. 3]. Як наслідок, багатьом етнічним українцям не вдалося потрапити до складу новоствореного військового формування.

На початковому етапі формування Армії генерала Андерса в місті Бузулук набір до військових формувань здійснювали як польська, так і радянська призовні комісії. Під час набору до війська радянські військовослужбовці часто агітували українців з числа польських військовополонених до вступу саме в Червону Армію, навіть незважаючи на те, що колишні польські громадяни пройшли через радянські трудові табори та спецпоселення. Звісно, українці та представники інших національних меншин перебували в складному становищі – вступати до радянського чи польського військового формування, адже як від одних, так і від інших натерпілися лиха. Агітатори на вступ до Червоної Армії надіялись на ненависть українців до колишньої польської держави.

Та все ж у переважній більшості українці йшли до польської армії, сподіваючись на отримання належного обмундирування, військової підготовки та можливості вирватися з «радянського раю». Сама процедура відбору колишніх військовослужбовців Війська Польського на початковому етапі формування Армії Польської в СРСР була короткотривалою. Був відсутній будь-який медичний огляд, фіксували лише прізвище та ім'я добровольця, дату народження, рід військ, в яких служила особа до радянського полону, номер військової частини та військове звання. Як уже зазначалося, фізичний стан добровольців був дуже тяжким [281, с. 17].

Про те, як радянська влада старанно стежила за тим, аби заборонити допуск українців до польської армії та подальший виїзд за кордон, описував посол С. Кот: «Практика показала, що коли польського громадянина радянська влада вважала не поляком, у нього вилучався його польський паспорт із заявою про те, що він є громадянином СРСР. В той же час відбувається парадоксальна ситуація, коли радянський офіцер вважає особу українцем чи євреєм, то до уваги не береться родовід польського

громадянина, його не знання російської мови, факту народження в Кракові чи Варшаві, і т.д.» [125, с. 271].

Як писав свідок тих подій посол С. Кот, польський еміграційний уряд сподівався укласти угоду з Радянським Союзом, яка б базувалася в тому числі і на спільних діях щодо українського визвольного руху. Це питання було порушено під час розмови посла С. Кота з Й. Сталіним, що відбулася 14 листопада 1941 р., однак останній не висловив своєї позиції щодо даного питання [125, с. 169]. Однак у ході переговорів з послом Великобританії в Москві сером Стаффордом Кріппсом Й. Сталін заявив, що вірить в повну перемогу над Німеччиною. Крім того, він хотів, задля забезпечення західних кордонів Радянського Союзу, повного знищення українського визвольного руху [123, с. 241]. Посол С. Кот вважав, що під впливом антиукраїнської радянської політики вдасться змінити ставлення української еміграції до Польщі. У листі до польського еміграційного дипломата Едварда Рачинського він писав: «Що стосується українців, з огляду на натяки радянських державних службовців, Росія хоче зосередитися, наскільки це можливо, на знищенні в домашніх умовах всього українського визвольного елементу, аби знищити його назавжди і позбутися небезпеки внутрішнього вибуху» [125, с. 253]. В одній із київських в'язниць в 1940 р. невідомий російський політик в розмові з доктором З. Сталем (в майбутньому військовослужбовцем Армії генерала Андерса) заявив: «У нас є Україна без українців, а у вас українці без України» [271, с. 82]. Звісно, такі дії та слова були продовженням старої імперської політики. Варто зазначити, що проблема України стала одним з ключових факторів у міжнародних відносинах різних політичних утворень напередодні та на початковому етапі Другої світової війни [170, с. 297].

Однак, як покаже час, в ході формування Армії генерала Андерса поляки досить часто виявлятимуть неприязнь до українців. Уже під час формування польської армії в Татіщево багато українців приховували власну національну приналежність через побоювання у відмові польського військового

керівництва до вступу у військо та негативного ставлення з боку поляків. У праці З. Книша описується процес формування польської армії у місті Татіщево: «Комендант компанії поручник Сенкевіч, високий молодий бльондин, самий вибрав собі нас, хлопців ростом невеликих, зате густих і плечистих. Людина він гірше собаки, в душі ненавидів українців, як і його іменник, письменник Сенкевіч, що поганив у своїх повістях козаків. З українців узято туди ще Демидюка з Волині та Онуфрія Іваськова з Станиславівщини. Це ті, що відразу виявили себе українцями, було ще шість інших, що притаїлися» [107, с. 149].

З початку формування Армії генерала Андерса на збірні пункти прибували – як за наказом, так і за власною ініціативою – численні представники національних меншин, звільнені з місць ув'язнення та поселень. У більшості своїй вони вбачали в мобілізації можливість забезпечити себе матеріально в умовах війни і радянського тоталітарного режиму. Придатність до служби в польській армії в СРСР визначалася на підставі офіційно встановлених критеріїв та особистого наказу генерала В. Андерса від 14 листопада 1941 р., при цьому перевага надавалася: 1) кадровим офіцерам і молодшим командирам, які мали досвід служби в діючій армії, 2) солдатам, які служили в діючій армії, 3) добровольцям, які пройшли попередню військову підготовку і визнані придатними на призовних пунктах [152, с. 125].

У перших сформованих частинах представники національних меншин становили більше половини всього складу військового формування. Поляки обурювалися: такий приплив українців, білорусів та євреїв до лав польської армії здавався їм підозрілим [250, с. 242]. У праці «Без останньої глави», яка описує історію польського військового формування в СРСР, генерал В. Андерс пише: «Безліч труднощів виникло у мене, коли з самого початку до нас почали стікатися численні національні меншини» [108, с. 99].

У свідченнях українців, що служили в Армії генерала Андерса або намагалися туди потрапити, часто повторюються історії про відмову в

зарахуванні до лав польського війська на підставі українського походження або сповідуванні православної віри, про грубі образи. Українці відзначають в ході мобілізації два етапи. На першому етапі – від початку дії амністії та формування польського війська і до кінця 1941 р. – багатьом українцям вдалося вступити до польського війська. Проте українці, що служили в Армії Польській в СРСР, свідчили, що і після зарахування, за рішенням чергової комісії або за результатами чергової перевірки, українців переводили у допоміжні частини або направляли в колгоспи і нерідко відраховували з армії. На другому етапі, коли призов до польського військового формування проводився на спеціальних пунктах в містах радянської Середньої Азії, відсів українців та представників інших національностей, за їхніми розповідями, вівся відкрито: національні меншини знову і знову намагалися вступити в армію, але щоразу стикалися з рішучою відмовою. Фізичний стан українця, білоруса або єврея не відігравав жодної ролі – йому відмовляли на тій лише підставі, що він був не поляком. У роботі З. Книша описується процес формування польського війська у місті Татіщево: «Викликали мене до тієї комісії зараз на другий або третій день разом з групою понад п'ятдесят інших, як показалося, самих українців. Не довго там панькалися з нами лікарі, кожному причепили якусь хворобу і просто зі стодоли відводили набік, не дозволяли вертатися до шатра, хіба що хто мав якусь мізерію в вузлику, то йшов під ескортою її забрати. Поляки хотіли відсепарувати небажаний собі чи малонадійний елемент, не мали до того поки що якогось претексту і лякалися, що потім буде запізно, от і вигадали цю «комісію». (...) Скрізь тільки українська мова, по-польськи говорили ми лише до поляків, між собою вживали тільки української мови, як розговірної. Маю на думці тих, що не крилися зо своєю українською національністю, бо були такі, що таїли своє українство зо страху, щоб не викинули їх з війська і не віддали большевикам» [107, с. 153].

Вимальовується однозначна картина: інструкції, що наказували набирати солдатів до польського військового формування, часто не

поширювалися на представників національних меншин. У всякому разі, на пізніх етапах мобілізації набір в армію не визначався об'єктивними критеріями: так, радянська сторона забороняла зараховувати представників національних меншин в польське військо [141, с. 19]. Однак ця заборона не завжди виконувалася з однаковим старанням, і тлумачили її по-різному, та й поляки користувалися нею як приводом, щоб повністю перекрити українцям доступ до польського військового формування [128, с. 78].

3 грудня 1941 р. відбулася бесіда польського прем'єр-міністра В. Сікорського з Й. Сталіним, присвячена двом питанням: харчування польської армії на території СРСР і становище польських спецпереселенців. Напередодні цього візиту керівництво НКВС склало для Й. Сталіна кілька довідок, у тому числі про польських військовополонених та про настрої в Армії генерала Андерса. У першій довідці повідомлялося про те, що всього в табори НКВС прибуло 130242 польських військовослужбовці – полонені Червоної Армії та інтерновані; 42400 рядових і молодших командирів, уродженців західних областей УРСР і БРСР, згідно з попередніми вказівками Л. Берії і Л. Мехліса від 3 жовтня 1939 р. про звільнення солдатів, уродженців північно-східних територій колишньої польської держави було звільнено; в жовтні-листопаді 1939 р. передано німцям 42492 жителя польських територій, що відійшли до Німеччини; надіслано через І спецвідділ в розпорядження УНКВС в квітні-травні 1940 р. (тобто розстріляно) 15131 чоловік; відправлено до пунктів формування польської армії у вересні-жовтні 1941 р. 25 чоловік; померли в таборах за весь час 389 осіб; втекли з таборів за весь час 1082 людини; втрати при евакуації Львівського табору – 1834 чоловіки [156, с. 298].

У довідці Л. Берії, направленій Й. Сталіну 30 листопада 1941 р., характеризувався чисельний склад польської армії в СРСР (40961 особа: 1965 офіцерів, 11919 унтер-офіцерів і 27077 солдатів) та розповідалося про ступінь готовності частин – адже на той час були сформовані 5-а піхотна дивізія (14703 особи), 6-а піхотна дивізія (12480 осіб), запасний полк (8764 людини),

штаб війська, будівельна частина і збірний пункт. У довідці констатовалося, що верхівка польської армії, включаючи її командувача В. Андерса, лояльно ставиться до СРСР і готова до співпраці. Однак на основі «даних оперативної техніки, особистих спостережень і агентурних донесень» було також встановлено: «(...) за останній час Андерс виявляв невдоволення у зв'язку з тим, що бажаючи створити велику польську армію в СРСР, не має дозволу Верховного командування Червоної Армії на формування нових з'єднань [102, с. 18-31].

Л. Берія повідомляв Й. Сталіну і про групу вищих командирів польської армії, вороже налаштованих до СРСР, а також запропонував доручити генерал-майору О. Панфілову інформувати про всі випадки антирадянських настроїв серед польських офіцерів. Таким чином, до інспекційного приїзду В. Сікорського в СРСР Й. Сталін був повністю введений в курс справи щодо польського військового формування на території СРСР. У бесіді Й. Сталіна з польським прем'єр-міністром, яка відбулася 3 грудня 1941 р., найбільш гостро стояло питання про умови перебування армії в місцях з суворим кліматом, 30-35-градусними морозами та відсутністю теплого житла. «Сікорський побоюється, - вказується в радянському записі розмови, - що вони повмирають, не принісши ніякої користі справі війни з Німеччиною. Він говорив з Черчиллем з питання про перенесення табору в інше місце, наприклад, в Іран. Там ці дивізії могли б бути остаточно сформовані, і через 4 місяці вони повернулися б в СРСР, - можливо, у супроводі англійських військ, - і були б перекинуті на певну ділянку німецько-радянського фронту, щоб боротися пліч-о-пліч з Червоною Армією». Й. Сталін на це відповів, що армія, яка піде в Іран, сюди більше не повернеться, оскільки в Британії на фронтах також багато роботи. «Ми не можемо змусити поляків битися (...) Якщо поляки не хочуть, то ми обійдемося і своїми дивізіями», - підкреслював Сталін [102, с. 39].

У результаті переговорів В. Сікорського та Й. Сталіна у грудні 1941 р. була досягнута домовленість про створення семи польських дивізій в СРСР і

про можливість виведення до Ірану польських військовослужбовців, не задіяних у цих з'єднаннях. Місцем формування нових частин була визначена Середня Азія зі штабом армії та його установ у містечку Янгі-Юль, яке розташовувалося в 30 км від Ташкенту Узбецької РСР [120, с. 53] (Додаток М).

На виконання домовленостей Й. Сталіна з В. Сікорським ДКО 25 грудня 1941 р. прийняв спеціальну постанову «Про польську армію на території СРСР», що визначало її чисельність у 96000 осіб, кількість дивізій – 6 і дислокацію штабу війська у містечку Янгі-Юль Узбецької РСР, дивізії в Киргизській, Узбецькій і Казахській РСР. У постанові вказувалося, що в армію можуть призиватися громадяни польської національності, які проживали до 1939 р. на території Західної України і Західної Білорусі. При цьому підкреслювалося: «Громадяни інших національностей, що проживали на цих територіях, призову до польської армії не підлягають» [102, с. 40-45].

Як зазначалося вище, 5-та Дивізія новоствореної польської армії розташовувалася в місті Тоцьк Чкаловської області, а 6-та Дивізія, яка отримала назву «Львів», в місті Татіщево Саратовської області. Умови, в яких проживали добровольці Армії генерала Андерса, залишалися дуже складними. У Тоцьку, де формувалася 5-а Дивізія, перебувало майже 600 українців, які постійно підтримували між собою зв'язок та намагалися триматися своєї національної групи. Як покаже час, лише частина з них потрапить до лав новоствореного польського війська [107, с. 155]. У праці З. Книша «За чужу справу» автор описує формування польської армії у місті Татіщево: «На сьомій прічі зібралося саме українське товариство. (...) З інших були: Михайло Батіг з Золочівщини, Сарабун десь з-під Чорткова, Андрій Пшик теж з Поділля, Штикало й Самчук з околиць Львова. Чимало було теж волинських хлопців, таких як Бажаман, Кудра, Йоц та інші» [107, с. 156].

Для того, аби допомогти амністованим, радянсько-польські комісії вирішили переселити колишніх ув'язнених в регіони з більш сприятливим

кліматом. 1 жовтня 1941 р. Рада Народних Комісарів вирішила перемістити 100000 польських громадян в Узбецьку РСР. У листопаді 1941 р. аналогічне рішення було прийнято стосовно інших амністованих. Їх направляли до Центральної Азії і Казахської РСР [85, с. 42].

У перші дні січня 1942 р. представники Середньоазіатського Військового Округу оприлюднили в ході прес-конференції два рішення вищої радянської влади стосовно призову до Армії генерала Андерса. У першому йшла мова про те, аби проводити набір до польського військового формування лише через радянські військкомати, а не безпосередньо через польські дивізії [116, с. 56]. Друге рішення визначало та конкретизувало тих осіб, котрі належали призову до польської армії. Згідно з цими рішеннями, повне право вступати до лав війська мали громадяни Польської держави, котрі проживали до 1 вересня 1939 р. на захід від лінії Молотова-Ріббентропа, і особи з новоприєднаних до СРСР територій польської національності. Українці, євреї, білоруси – колишні польські громадяни, незважаючи на те, що вони проживали на новоприєднаних територіях, позбавляли права служити в польській армії [137, с. 40].

Отже, рішення керівництва Радянського Союзу перекреслило владний суверенітет поляків на формування власної армії на території СРСР. Призов став «регульованим», радянській владі надавалася можливість здійснювати маніпуляції і перекреслювати зусилля поляків зі створення власного війська. Створення розбіжностей для польських громадян, що проживали на схід і на захід від лінії Молотова-Ріббентропа, та відмова у призові громадянам непольського походження було політичним актом, оголошеним Радянським Союзом з метою збереження імперії в межах інкорпорованих територій Польщі восени 1939 року.

Після тривалих радянсько-польських переговорів було визначено змішані склади для кожного призовного комітету військкоматів. До складу якого входив польський лікар, радянський і польський офіцер [137, с. 51].

Значні розбіжності у поглядах між радянською і польською сторонами стосовно участі національних меншин у складі польської армії викликали значну затримку у призові саме українців. Така ситуація викликала певне потепління у ставленні до українців з боку польського керівництва [107, с. 169-170].

У період з 15 січня до 25 лютого 1942 р. Армія Польська в СРСР здійснила перебазування з міста Красноводська через Аральське озеро до місця призначення на території Середньої Азії. В середньоазіатському регіоні продовжилася організація військових формувань. Військові частини дислокувалися в наступних районах: Янгі-Юль (Узбекистан – штаб армії), станція Врієвська (Узбекистан – офіцерська школа), Гузар (Узбекистан – запасні військові одиниці), Отар (Казахстан – блоки постачання), Джалал-Абад (Киргизстан – 5-та Дивізія), Шахріджаб (Узбекистан – 6-та Дивізія), Керміне (Узбекистан – 7-ма Дивізія), радгосп Пахта-Арал (Казахстан – 8-ма Дивізія), Маргілан (Узбекистан – 9-та Дивізія) і станція Лугова (Казахстан – 10-та Дивізія). З початку формування польського війська продовжувався масовий приплив добровольців. 25 жовтня 1941 р. польське військо формування налічувало 41500 осіб, а вже 1 березня 1942 р. мала у своєму складі 73145 осіб [85, с. 74].

Звісно, кліматичні умови в Середній Азії були значно комфортнішими порівняно з попередніми. Однак добровольці прибували в стані крайнього виснаження, голодними і хворими. Багато хто гинув на порозі призовної комісії. Деякі принесли з собою епідемію тифу. Та незважаючи на усі негативні фактори, польська армія зростала як чисельно, так і морально, не дивлячись на численні перешкоди Радянського Союзу [229, с. 191].

Незважаючи на покращення ставлення польського військового керівництва до українських добровольців, вони нерідко вимушені були приховувати свою національну та релігійну (православну) приналежність, інакше вступ до Армії генерала Андерса для українського елемента значно ускладнювався. Ймовірно, тимчасове потепління польсько-українських

відносин було спричинене бажанням поляків звільнити з таборів та долучити до новоствореного військового формування максимальну кількість пропольськи налаштованих військовослужбовців. Дискримінація українців та представників інших національностей, бажання закрити їм доступ в польську армію виходили не лише від польських офіцерів. Ця лінія була встановлена польською політичною та військовою верхівкою. На нараді, за участю радянських офіцерів і польського командування, яка відбулася в січні 1942 р. в штабі польського війська в місті Бузулук, було порушено питання про участь у новоствореному військовому формуванні представників національних меншин [281, с. 33].

Присутній на нараді генерал В. Андерс виступив з проханням: не направляти до нього в армію євреїв, українців та білорусів, мотивувавши своє прохання тим, що представників національних меншин так багато, що їхній вплив змінить характер війська в цілому [89, с. 201-202].

Звісно, полякам було надано перевагу над іншими національними меншинами в тому, що їм дозволили сформувати автономні збройні сили на території СРСР. Для багатьох мобілізація в дане військове формування стане порятунком. Поляки одразу оцінили надані їм особливі повноваження і сповнилися впевненості. Спочатку вони стримувалися, побоюючись, що за кожним кроком, зробленим всупереч радянським законам, послідує негайне засудження. Можна припустити, що саме тому польське військове керівництво змирилося з масовим припливом представників національних меншин на першому етапі формування армії.

У грудні 1941 р. польське посольство підготувало підсумковий список з 34544 українців та білорусів, що доти примусово перебували у віддалених регіонах СРСР [26, к. 10]. У деяких районах вони представляли собою значну частину польських громадян, що проживали там і опіку над якими здійснював польський уряд. Найбільший відсоток етнічних українців та білорусів по відношенню до загального числа польських громадян був у таких регіонах: Архангельська область (15%), Новосибірська (15%),

Горьківська (10%), Свердловська (19%), Челябінська (16%), Кизилординська (11%), Семипалатинська (25%), Павлоградська (17%), Північноказахська (22%), Східноказахська (10%), Кустанайська (22%) та Акмолінська області (22%) [30, к. 13] (Додаток Н). Крім колишніх військовополонених з Війська Польського та спецпоселенців, там знаходилася невелика кількість осіб родом з території «східних кресів», які в 1940-1941 рр. були призвані в Червону Армію. Перші призови в західних областях УРСР і БРСР проводилися, починаючи з 15 вересня 1940 р. і аж до червня 1941 р. В зазначений період до лав Червоної Армії було призвано близько 150 тисяч осіб, які народилися в період 1918-1922 рр. Національний склад призовників був різноманітним і відповідав етнічній мозаїці колишнього польського прикордоння. Посол Польщі в СРСР С. Кот писав: «Серед призовників було багато українців і білорусів» [125, с. 163].

Посольство Польщі в СРСР постійно збирало інформацію про колишніх польських громадян непольської національності, які перебували в Червоній Армії. Наприклад, посол С. Кот в лютому 1942 р. повідомив, що значне число представників національних меншин непольської національності знаходиться в районі станції Татарськ Омської області [37, к. 1]. Згідно з інформацією, що міститься в матеріалах польського еміграційного уряду, етнічний склад польської групи громадян, призваних у Червону Армію, був таким: 31,1% поляків, євреїв – 11,9%, білорусів – 14,8%, українців – 33,3% [182, с. 46-47]. Польський уряд вважав цих новобранців польськими громадянами. Військовослужбовці Червоної Армії, призвані з території колишнього східного польського прикордоння, прагнули служити саме в Армії генерала Андерса. Про це свідчать листи в штаб польського війська з проханням про допомогу у демобілізації з лав Червоної Армії і включення в польські військові формування [196, с. 23]. Під час доповіді генерала В. Андерса від 29 березня 1942 р. В. Сікорський зазначав, що на додаток до мобілізації польського населення з південних республік Радянського Союзу також планується залучати до новоствореної армії поляків – колишніх

мешканців Західної України та Західної Білорусі, які були військовослужбовцями Червоної Армії [90, с. 140]. Кожен з них в процесі переходу до новоствореного військового формування записувався на призовних комісіях як представник польської національності, адже в іншому випадку вступ до Армії Польської в СРСР значно ускладнювався. Ось як пояснював свої дії після війни колишній військовослужбовець Армії Польської в СРСР Степан Маєвський: «В 1942 році я з друзями вступив до новоствореної польської армії в зв'язку з тим, що ми були жителі колишньої польської території» [210, с. 240].

Ставлення до українців у польському війську було неоднозначним. Тисячі українців з радістю зустріли амністію польських громадян і сподівалися врешті звільнитися з радянських таборів. Участь у польській армії була єдиною надією на майбутнє [125, с. 251].

Внаслідок несправедливого процесу вступу до Армії генерала Андерса чисельність українців, які відкрито зазначали про свою національну приналежність, була низькою. За повідомленнями польських офіцерів, у період з серпня 1941 р. по січень 1942 р. білоруси становили 2,7% сил резервних частин новоствореної армії, українці – 1%, євреї – 6,2%, представники інших національностей - 0,4% [66, к. 2].

Посол С. Кот в записці від 25 березня 1943 р. писав: «Порівнюючи білорусів та українців, я помітив велику різницю між ними по відношенню до польської держави. Білоруси не показували прагнення у створенні власної національної держави, постійно наголошуючи на тому, що вони є польськими громадянами. Однак в українців був відзначений величезний динамізм у створенні в майбутньому власної держави, навіть більше, ніж в поляків. Українці були глибоко переконані в тому, що полякам ніколи не будуть повернені колишні східні території» [41, к. 2].

Один з колишніх військовослужбовців Армії генерала Андерса Теодор Козаневич згадував: «Після приїзду до Куйбишева я дізнався, що родина того, хто приєднається до польського військового формування, потрапить під

повне матеріальне забезпечення війська. Саме тому я змушений був записатися до лав польського армії в якості добровольця, але ж ніяк через почуття патріотичного обов'язку до Польщі» [124, с. 63]. Крім того, про представників національних меншин у польському військовому формуванні говорили й інші високопоставлені посадові особи, такі як командир 5-ї Дивізії генерал Мечислав Борута-Спехович. На прес-конференції 20 серпня 1941 р., в присутності журналістів шотландського журналу, генерал підкреслив, що до новоствореного війська прибувають люди різного віку і національності: українці, євреї, білоруси [25, к. 150]. Трохи пізніше, 12 жовтня 1941 р., він заявив: «Якщо наша армія прийняла українців, євреїв або білорусів і вони хочуть віддати своє життя для наших цілей, то вони є повноправними громадянами польської держави» [89, с. 182]. Багато інших польських офіцерів зазначали, що польська армія прийняла до себе всіх тих, хто має польське громадянство, і національність при цьому не відіграє жодної ролі [294, с. 236].

Потрібно також зазначити, що на більш низькому рівні командирів ставлення до солдатів непольської національності, зокрема українців, які відкрито заявляли про своє українське походження, було підозрілим. Українців звинувачували у нелояльності до майбутньої польської держави. Конфлікти на національному підґрунті, які існували в Збройних Силах Другої Речі Посполитої, не могли не перенестися до Армії генерала Андерса. Багато українців, які служили в польському військовому формуванні, приховували власну національну приналежність під час призову до війська, та й протягом усієї війни. Красномовним є свідчення польського посла в СРСР С. Кота, який в 1943 р. писав, що на початковому етапі формування армії існувала велика кількість українських добровольців, однак керівництво Армії Польської в СРСР не могло змиритися з такою ситуацією, адже таким чином змінювався характер військового формування в цілому [27, к. 22]. Тому, за словами С. Кота, кожного добровольця, який вступав до польського війська і стверджував, що він українець, вважали небезпечним елементом,

якого потрібно було ретельно перевіряти, а в майбутньому і взагалі виключати з армії. За словами посла, в результаті такої діяльності велика частина українців була просто виключена зі складу Армії Польської в СРСР [41, к. 2].

Таким чином, вільний набір представників національних меншин до польського військового формування на території СРСР тривав тільки перші кілька місяців після створення польських частин, в той час як призовниками були в основному колишні військовополонені або жителі спецпоселень та утримувані в радянських в'язницях [165, с. 374]. Незабаром стало складніше, адже радянське керівництво визнало свою помилку, дозволивши набір до польської армії українців та білорусів.

Наприкінці 1941 р., коли Армія генерала Андерса готувалася до розгортання в Центральній Азії, на території Середньоазіатського військового округу трапився інцидент. У багатьох районах Казахської РСР (Північноказахський, Кустанайський та Семипалатинський) українці та білоруси становили 22-25% від загального числа амністованих польських громадян [182, с. 227]. В листопаді 1941 р. військовий комісар в Алма-Аті генерал М. Щербаков видав постанову, згідно з якою позбавлялися можливості призову до польської армії особи української, білоруської та єврейської національності родом з північно-східних територій колишньої Другої Речі Посполитої, які перебували у складі Червоної Армії. Генерал М. Щербаков стверджував, що діяв відповідно до положень вищої військової влади. Посольство Польщі 10 листопада 1941 р. направило у відповідь до Народного комісаріату закордонних справ ноту протесту з проханням надати дозвіл на приєднання до польського військового формування усіх добровольців – колишніх громадян польської держави, здатних носити зброю. Керівництво Народного комісаріату закордонних справ 1 грудня 1941 р. надало відповідь такого змісту: «(...) всі жителі Західної Білорусії та Західної України відповідно до постанови Ради Народних Комісарів СРСР

від 29 листопада 1939 р. отримали радянське громадянство і, отже, їх участь в рядах збройних сил Польщі є неможливою» [267, с. 106-107].

Ця заява Радянського Союзу фактично відмовила в праві на відновлення громадянства польської держави, у тому числі і для українців, котрі вже від 12 серпня 1941 р. були амністовані. Така позиція радянської сторони була опротестована посольством Польщі в записці від 9 грудня 1941 р., в якій зазначалося: «(..) Угода від 30 липня 1941 р. і військова угода 14 серпня 1941 р. на даний час ні в одному зі своїх положень, що стосуються польських громадян (амністії, військової служби), не вводить поняття національності або раси» [267, с. 107]. У документі, направленому радянській стороні, польське посольство відзначило, що проблема кордонів між польською державою та Радянським Союзом залишається невирішеною і повинна бути розглянута в майбутньому [41, к. 3].

5 січня 1942 р. в примітці «2» звернення до польського посольства Народний комісаріат закордонних справ СРСР зазначав, що питання участі національних меншин у складі новоствореної армії є врегульованим згідно з постановою ДКО від 25 грудня 1941 р., водночас введення радянських військ восени 1939 р. на територію Західної України та Західної Білорусі стало результатом волевиявлення народу цієї частини території [43, к. 2].

У той же час радянське військове керівництво продовжувало вживати заходів, аби позбавити можливості представників національних меншин брати участь у призові до Армії генерала Андерса. 2 грудня 1941 р. уповноважений представник Верховного Головнокомандування Червоної Армії для організації польської армії в СРСР О. Панфілов направив ноту на ім'я начальника мобілізації і постачання Червоної Армії в якій звернув увагу на випадки прийому до польського війська українців, білорусів та євреїв. В цьому документі він зокрема зазначав: «Прошу видати розпорядження для республіканських, обласних та районних військкоматів з вимогою припинити призов добровольців іншої національності до польської армії» [35, к. 32].

Як зазначалося вище, на початку 1942 р. радянська сторона прийняла дві спеціальні директиви. Перша з них передбачала передачу радянським військоматам призовних справ до Армії Польської в СРСР, інша позбавляла права служити в польській армії представників національних меншин [249, с. 113]. Як наслідок, у призовних радянських військових комісіях було зареєстровано збільшення кількості відмов у прийомі до польських підрозділів добровольців, котрі були представниками української, білоруської чи єврейської національності. Виникла проблема, як відрізнити сполонізованого українця від «кресового» поляка. Радянські офіцери, аби визначити національність добровольців, часто зверталися до їхньої релігійної приналежності. Також бралися до уваги такі характеристики, як ім'я або родовід новобранця [210, с. 249].

Неважко зрозуміти таку поведінку радянської військової влади. Керівництво СРСР зрозуміло, що дозволивши мобілізацію всіх жителів Західної України чи Західної Білорусі до Армії генерала Андерса, СРСР висловлює свою згоду на повернення цим особам польського громадянства і таким чином негласно визнає ці території польськими. Звільнення українців з таборів і спецпоселень, дозвіл на їхню мобілізацію до польської армії могли спричинити негативні наслідки в майбутньому. Адже в ході повоєнних дебатів представники національних меншин могли б стати «козирем» для польського уряду у своїх претензіях на території «східних кресів». У той же час Радянський Союз втратив би право бути «визволителем західних українців і західних білорусів». Посол С. Кот стверджував, що Радянський Союз планував створення окремих українських та білоруських військових частин, нібито в опозицію до «чисто польської» Армії генерала Андерса. Ці військові формування повинні були складатися лише з українців та білорусів із західних районів УРСР та БРСР. У такому разі Армія Польська в СРСР трактувалася б як «суто польська», яка не має нічого спільного з «Західною Білоруссю» та «Західною Україною» [37, к. 4].

Незважаючи на формування польського війська, в радянських таборах продовжували залишатися громадяни колишньої Другої Речі Посполитої. Цих осіб радянська сторона використовувала на власних військово-промислових об'єктах у найкритичніших моментах Другої світової війни [161, с. 41].

Отож, під тиском радянської сторони начальник штабу польської армії підполковник Клеменс Рудницький, який формально оголошував набір до польського військового формування, видав наказ, який забороняв прийом представників національних меншин до польської армії [66, к. 10].

Польське керівництво чудово розуміло шкідливість обмеження на вступ до Армії генерала Андерса для «польської справи» в цілому і нормальних відносин з етнічними меншинами, тому питання про призов представників національних меншин до Армії Польської в СРСР було одним з найбільш важливих в польсько-радянській дискусії на той час [44, к. 14].

Конфлікт у питанні призову представників національних меншин тривав під час усього періоду формування польської армії. Генерал В. Андерс в повідомленні генералу В. Сікорському від 5 лютого 1942 р. повідомляв, що в цьому питанні не досягнуто порозуміння [90, с. 126].

25 лютого 1942 р. посол С. Кот просив В. Андерса роз'яснити йому, за яким принципом радянська сторона допускає до служби в польській армії громадян, які не є поляками за національністю: чи маються на увазі тільки ті, хто народився на територіях, захоплених у 1939 р. німцями, чи ті, хто постійно проживав на цих територіях в довоєнний час. На це генерал відповів: «Радянська влада офіційно повідомила мене, що мобілізації підлягають усі польські громадяни, які до 29 листопада 1939 р. – дати виходу указу про надання радянського громадянства, проживали на територіях, захоплених німцями» [152, с. 134]. Цілком ймовірно, що польське військове командування і центральне політичне керівництво прагнули вивести українців з числа тих громадян, хто підлягав мобілізації, або принаймні різко скоротити присутність українців у власних збройних силах. Радянська ж

ініціатива не допускати основну масу українців – польських громадян до служби в Армії генерала Андерса була полякам лише на руку. Проте у медалі був і зворотний бік. Здавалося б, обмеження не поширювалися на етнічних поляків, які проживали на новоприєднаних до СРСР територіях Західної України та Західної Білорусі до того дня, коли було оголошено про надання всім місцевим жителям громадянства СРСР. Таким чином, поляки теж були оголошені радянськими громадянами, проте радянська сторона заявила, що їм, в порушення букви закону і як особливий жест доброї волі, дано право вступати до новоствореного польського військового формування. Проте визнання радянського обмежувального указу означало також непряме визнання законності радянської окупації, тоді як поляки активно проти цього протестували. Не випадково радянська сторона скористалася ситуацією з військовою мобілізацією, щоб поставити під сумнів владу Польщі над певними категоріями мешканців анексованих територій [175, с. 19].

Характерний епізод відбувся в лютому 1942 р. на банкеті, який Й. Сталін влаштував у Кремлі на честь візиту В. Сікорського. На зустрічі польський прем'єр-міністр торкнувся теми звільнення поляків з радянських «робітничих батальйонів», яке проводилося повільно [265, с. 10]. Генерал В. Андерс зауважив, що йому було повідомлено, ніби євреї, українці і білоруси взагалі не підлягають звільненню. «Хіба вони не польські громадяни? - запитав В. Андерс з обуренням. - Адже вони, по суті, ніколи й не переставали бути польськими громадянами, оскільки ваша домовленість з німцями втратила будь-яку силу». На це Й. Сталін відповів: «Навіщо вам білоруси, українці і євреї знадобилися? Вам же потрібні поляки, адже вони – найкращі солдати» [90, с. 94].

Варто зазначити, що польське військове керівництво прагнуло забезпечити формальне дотримання угод з радянською стороною та запобігти виникненню політичної ситуації, яка могла б поставити під загрозу формування військових частин в цілому. У протистоянні сторін та інтересів найбільше страждали українці та представники інших національностей.

Радянський пропагандистський апарат поширював серед добровольців інформацію про те, що саме через позицію польського командування було заборонено приймати представників національних меншин до складу польської армії. Такі дії провокували неприязнь і образу українців та представників інших національностей до польського військового керівництва. Внаслідок таких дій посол С. Кот висловив свою стурбованість з цього приводу у записці від 17 лютого 1942 р.: «Наказ полковника Рудницького не приймати представників національних меншин до складу війська було інтерпретовано радянською владою як ініціативу саме польської сторони» [266, с. 257].

З часом стало зрозуміло, що радянська сторона не збирається припинити свою деструктивну антипольську політику в питанні призову до лав Армії генерала Андерса представників національних меншин. Саме тому 22 квітня 1942 р. генерал З. Богуш-Шишко видає секретну інструкцію щодо призову солдатів-представників національних меншин. У документі, поширеному серед військових керівників 5-ї, 6-ї і 7-ї Дивізій та резервного осередку новоствореної польської армії, генерал писав: «...сьогодні поширюються чутки, нібито радянська влада не створювала перешкод для всіх польських громадян у вступі до польського війська, натомість лише польський уряд та верховне командування не хочуть приймати на службу у збройні сили Польщі представників національних меншин» [44, к. 5].

З моменту виходу офіційної заборони на призов представників національних меншин багато українців почали видавати себе за представників польської національності. Відомі випадки, коли православні українці, аби підкреслити свою польську суть, видавали себе за представників католицької конфесії. Військовослужбовець Армії Польської в СРСР, солдат 7-ї піхотної Дивізії Федір Казаневич згадував: «Після приїзду в Керміне я побачив багато білорусів та українців, яким відмовили в прийомі до армії через їхню національність. Тому я був змушений перед призовною

комісією приховати свою справжню національність і видав себе за поляка» [150, с. 69].

У той же час військовослужбовці Армії генерала Андерса зверталися до польської влади з проханням про допомогу їхнім сім'ям, які були депортовані в період 1939-1941 рр. У листі-зверненні до польського керівництва добровольці зазначають: «Польський уряд не повинен кидати наші сім'ї напризволяще, а також поділяти нас на поляків і представників інших національностей» [45, к. 6].

Предметом окремої уваги є питання дезертирства українців зі складу Армії генерала Андерса на території СРСР. Приблизну кількість дезертирів можна вирахувати завдяки списку імен, опублікованому в той час польським командуванням. Слід зазначити, що польське керівництво у списках дезертирів поряд з іменем зазначало і релігійну приналежність особи. Українці разом з білорусами у більшості випадків за релігійною приналежністю були православними. Загалом список імен дезертирів польської армії в Центрально-Східній Азії в період з вересня 1941 р. до серпня 1942 р. містить імена 63 православних військовослужбовців. В іншій доповіді, яка супроводжує цей список, містяться імена ще 40 дезертирів православного віросповідання [63, к. 9]. За даними білоруського дослідника Ю. Грибовського, серед імен дезертирів Армії Польської в СРСР були імена 52 військовослужбовців родом з Західної Білорусі, а решту становили українці [210, с. 256]. Отже, можна зробити висновок, що серед 103 дезертирів Армії генерала Андерса православного віросповідання українці становили 51 особу.

Які були мотиви дезертирства українців з польського війська? Тільки на перший погляд такі дії в польській армії на території СРСР здаються безглуздими. Адже постає питання: чому солдати тікають з війська, до якого вступили тільки з метою знайти притулок і уникнути репресій. Найбільш вірогідним мотивом покинути лави Армії Польської в СРСР були: вплив радянської пропаганди і складні умови перебування в армії, а також злочини,

які вони скоїли в минулому і про які, можливо, стало відомо польському військовому керівництву. Дезертирами також могли бути замасковані радянські агенти. Не виключено, що однією з причин дезертирства була національна чи релігійна дискримінація всередині польського військового формування. Достовірно відомо про дискримінацію православних військовослужбовців з боку католицької більшості. Один з православних священників, отець Григорій Курилась, заявляв, що деяких з православних солдатів було спеціально виключено зі складу армії. До прикладу, за словами православного священника, в 1942 р. зі складу 6-ї Дивізії Армії генерала Андерса було звільнено 475 солдатів православного віросповідання [73, к. 7].

На початку 1942 р. на перший план в радянсько-польських відносинах виходить питання про терміни відправки польських дивізій на фронт. В розмові між майором Держбезпеки Г. Жуковим та В. Андерсом, яка відбулася в лютому 1942 р. останній заявив про те, що польська армія буде повністю готовою до 1 червня 1942 р., адже фізичний стан частини нещодавно призваних військовослужбовців вимагає певного часу для відновлення сил [86, с. 75]. Під час інспекційної поїздки В. Сікорського в місті дислокації військового формування на території Середньої Азії О. Панфілов запитав його, до якого терміну він хотів би мати всю польську армію готовою до бою проти гітлерівців. Прем'єр-міністр емігрантського уряду Польщі В. Сікорський визначив дату 15 червня 1942 р. Він виходив з того, що до березня-квітня 1942 р. польському військовому формуванню вдасться отримати озброєння з Великої Британії та Сполучених Штатів Америки, а до літа 1942 р. очікується відкриття Другого фронту [85, с. 56].

Гострим та невирішеним залишалося питання і про виведення до Ірану 25 тисяч польських призовників з метою поповнення військ на Близькому Сході і в Єгипті, де перебувало багато польських офіцерів, але не вистачало рядових солдатів.

Постанова ДКО про передислокацію 5-ї та 6-ї Дивізій Армії генерала Андерса в Середню Азію та формування додаткових чотирьох дивізій реалізовувалася повільно. Як і раніше залишалися значні труднощі з обмундируванням, постачанням продовольства, поставками зброї, транспортних засобів, пального, наметів для житла, виділенням приміщень під штабні організації. Як повідомляв Л. Берія Й. Сталіну, станом на 1 березня 1942 р. у польській армії в СРСР нараховувалося 60 тисяч чоловік, включаючи 3090 офіцерів і 16202 унтер-офіцери. У стадії формування перебували 7-а, 8-а, 9-а і 10-а Дивізії, танковий і кавалерійський полки, артилерійська бригада, саперні частини і частини зв'язку. Водночас Л. Берія констатував зростання антирадянських настроїв в армії, в тому числі і серед рядових солдатів, лише нещодавно звільнених з місць ув'язнення або спецпоселень [102, с. 73].

Варто зазначити, що під час формування Армії Польської в СРСР радянська сторона намагалася розмістити в ній своїх спецагентів, які могли б надати інформацію про настрої солдатів, а також з метою проведення підривної роботи. Ця операція була проведена Комінтерном за погодженням з НКВС. З моменту створення Армії генерала Андерса наприкінці 1941 р. до її складу було введено 81 агента Комінтерну, у тому числі колишніх членів Комуністичної партії Польщі та її філій – Комуністичної партії Західної України та Комуністичної партії Західної Білорусі [137, с. 27].

Новостворене військове формування отримувало лише 60-70 відсотків від обіцяного союзниками продовольства [95, с.11]. А ще потрібно було годувати цивільних осіб і дітей, які перебували в розташуванні армії. Ситуація ускладнювалася. Навесні 1942 р. у таборах новоствореного війська вирували хвороби. Ситуація ускладнювалася особливо через повну відсутність ліків. Як наслідок, з лютого по червень 1942 р. померло 3600 солдатів Армії генерала Андерса [293, с. 39-205]. Як зрозуміло з таблиці 10 [293, с. 39-205] (Додаток О) частину померлих становили представники національних меншин, зокрема 69 українців, які народилися на території

сучасних Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської, Рівненської та Волинської областей. Місцями поховань українців стали військові кладовища в Татіщево (сучасна Саратовська область), Тоцьке (сучасна Оренбурзька область), Янгі-Юль (сучасна Ташкентська область Узбекистану), Шахрізабж, Кітаб, Чіракчі (сучасна Кашкадіринська область Узбекистану) та Керміне (сучасна Навоїйська область Узбекистану).

Інформація про ненадійність польської армії, антирадянську налаштованість багатьох офіцерів і солдатів, розуміння того, що військове формування не буде воювати, доки не закінчиться формування й озброєння всіх дивізій, труднощі з продовольством в самому СРСР спонукали Й. Сталіна видати розпорядження про скорочення числа пайків для польської армії з 96000 до 40000. Чисельність війська в цей час становила 73000 осіб, крім того, потребували продовольства ще 30000 цивільних осіб, які перебували при армії, в основному члени сімей військовослужбовців. У бесіді Й. Сталіна з В. Андерсом, що відбулася 18 березня 1942 р., було досягнуто компромісного рішення: скоротити число пайків до 44000, а решту польського війська передислокувати на територію Ірану. Йосип Сталін при цьому зауважив: «Ми не квапимо поляків з виступом на фронт. Поляки можуть виступити і тоді, коли Червона Армія підійде до польських кордонів» [102, с. 78].

На початку літа 1942 р. вже ніхто не міг приховати той факт, що історична спроба польсько-радянської співпраці не вдалася. За довгих 11 місяців «дружби» обидві сторони зрозуміли безперспективність їхнього союзу. Єдиний вихід був в евакуації або ліквідації Армії Польської в СРСР. 26 липня 1942 р. радянський уряд повідомив генерала В. Андерса про можливість евакуації 70000 польських солдатів і їхніх сімей на територію Ірану. Генерал В. Андерс писав, що незважаючи на радянський тиск, польське військове керівництво все ж не погодилося виключити з числа армії українців, білорусів і євреїв, які були у військовому формуванні [108, с. 165]. Польська військова адміністрація, розуміючи складність ситуації, прагнула

якомога швидше переправити військові з'єднання за межі СРСР, де б у політичному плані Армія генерала Андерса залежала від емігрантського уряду в Лондоні, а у військовому плані – від керівництва західних союзників.

Таким чином, евакуація Армії генерала Андерса стала результатом складних польсько-радянських взаємовідносин в 1941-1942 рр. На нашу думку, з самого початку створення військового формування сторони ставили перед собою діаметрально різні цілі. Й. Сталін розглядав польську армію як «гарматне м'ясо» і тому прагнув направити погано озброєні та непідготовлені польські частини на радянсько-німецький фронт. Крім того, Й. Сталін прагнув обмежити чисельність Армії Польської в СРСР. Коли стало зрозуміло, що цей план не вдасться здійснити, дозволив передислокацію в Іран, оскільки побоювався перебування на своїй території 70-тисячної армії, солдати якої, зі зрозумілих причин, не розділяли його політичних поглядів.

Напередодні евакуації польського військового формування на територію Ірану Комінтерн прийняв рішення відкликати своїх таємних агентів з Армії Польської в СРСР [136, с. 58].

Із 24 березня по 4 квітня 1942 р. тривала так звана «перша евакуація», в результаті якої через Красноводськ в Іран було направлено 33799 солдатів (8-ї, 9-ї і 10-ї Дивізій, частково 7-ма Дивізія, частина резервного осередку армії та філії навчальних частин військового угруповання), а також 12455 цивільних осіб. На початку квітня 1942 р., коли евакуація частин Армії Польської в СРСР була завершена, генерал В. Андерс почав наполягати на продовженні призову до польських військових частин, збереженні евакуаційних баз та поліпшенні постачання. 12 травня 1942 р. Народний комісаріат закордонних справ СРСР передав послу Польщі в СРСР С. Коту документ, в якому повідомлялося про закінчення мобілізації до польських військових формувань, у зв'язку з чим набір добровольців до польського військового формування був припинений [85, с. 300]. Не добившись позитивного рішення, в червні 1942 р. В. Андерс поставив перед В. Сікорським питання про евакуацію всієї польської армії з території СРСР.

Прем'єр-міністр запропонував генералу в ім'я вищих політичних цілей залишатися в СРСР і воювати разом з Червоною Армією. Однак В. Андерс наполягав на своєму і, маючи розуміння і підтримку з боку У. Черчилля, домогся згоди уряду В. Сікорського на виведення цілого війська в Іран. Про це рішення 4 липня 1942 р. повідомив генерала міністр закордонних справ Республіки Польщі Е. Рачинський. 5 липня У. Черчилль направив британському міністру закордонних справ А. Ідену записку з інструкцією для британського посла в Москві А. Кларк-Керра. У ній говорилося: «Особисто я хочу мати в своєму розпорядженні польські дивізії. Звичайно, щоб мати успіх, в телеграмі до радянського уряду повинні міститися наступні положення: а) ми бажаємо прийняти на утримання польську армію з їхніми рідними і враховуємо пов'язані з цим численні труднощі, б) заради збереження самолюбства радянського уряду інтерпретуйте передачу польських дивізій як передислокацію бійців з їхніми сім'ями» [108, с. 196].

Радянське керівництво не стало протидіяти виведенню польського військового формування з території СРСР. 31 липня 1942 р. В. Андерс, отримавши затверджений Й. Сталіним план евакуації польського війська з СРСР на територію Ірану, висловив радянському лідеру вдячність та упевненість в тому, що «стратегічний центр війни пересувається в даний час на Близький і Середній Схід» [102, с. 102]. Генерал В. Андерс вважав, що його частини будуть вести там запеклі бої, зазнаватимуть великих втрат і матимуть потребу в поповненні, у зв'язку з чим просив Й. Сталіна відновити призов польських громадян на території СРСР і забезпечити їхню відправку до складу армії як поповнення. Із 5 по 25 серпня 1942 р., під час другої хвилі евакуації, на територію Ірану було переправлено ще 44832 військовослужбовців і 25457 цивільних осіб Армії Польської в СРСР. Загалом у березні та серпні 1942 р. було евакуйовано з СРСР до Ірану 78631 солдата і 37912 членів їхніх сімей. Це означає, що Радянський Союз покинули 116543 польських громадянина [102, с. 106-107].

Під час евакуації польського війська далися ознаки відмінності в поглядах польської та радянської сторони стосовно національних меншин. Радянський Союз намагався, аби серед евакуйованих було якомога менше представників національних меншин, зокрема українців. 3-4 серпня 1942 р. в Ташкенті відбулася польсько-радянська конференція, в ході якої детально обговорювалися умови евакуації Армії генерала Андерса [193, с. 12]. Під натиском представників Радянського Союзу увага зосереджувалася на евакуації представників національних меншин та членів їхніх сімей. Радянська сторона повідомила, що евакуації повинні підлягати лише ті представники національних меншин, які є найближчими родичами польських солдатів (подружжя, неповнолітні діти або батьки), а також ті, хто прибув у західні райони України та Білорусі до 1-2 листопада 1939 р., тобто приєднання Західної України та Західної Білорусі до складу СРСР. Всі інші представники національних меншин повинні розглядатися як громадяни Радянського Союзу і залишитися в межах СРСР [58, к. 9]. Врешті-решт під тиском радянських представників було прийнято наступні рішення, що стосувалися евакуації польських громадян непольського походження: «Члени сімей військовослужбовців польської армії серед жителів західних областей України і Білорусі, непольської національності, підлягають евакуації тільки в тому випадку, якщо документально підтверджується статус того, що вони дійсно є найближчими родичами військовослужбовців Армії генерала Андерса, а саме: батьки, дружини, діти, неповнолітні або хворі брати чи сестри, які перебувають на утриманні військових» [108, с. 292].

Варто зазначити, що радянське керівництво зверталось до командування Армії Польської в СРСР з проханням якомога швидше звільнити з війська представників національних меншин. 26 червня 1942 р. представник Генерального штабу Червоної Армії генерал О. Панфілов передав генералу В. Андерсу лист, в якому містилися імена солдатів – жителів Західної Білорусі та Західної України, яких, відповідно до радянської точки зору, необхідно демобілізувати з військового формування [258, с. 95-96].

Про евакуацію військовослужбовців Армії Польської в СРСР та членів їхніх родин писав православний священик, що перебував у складі війська, отець Курилась, який у своєму листі до єпископа Сави зазначав: «(...) Жодному православному солдату не дозволяють евакуювати свою родину разом з військами з території СРСР, як це було дозволено для солдатів польської національності та католицької віри. (...) В польській армії було більше трьох тисяч православних вояків, які не приховували свого віросповідання» [73, к. 6].

Після евакуації польського військового формування з території СРСР посилювалося особисте протистояння В. Сікорського і В. Андерса. Генерал звинуватив польського еміграційного прем'єр-міністра у лояльності до СРСР [106, с. 255].

Отже, український чинник у процесі формування Армії генерала Андерса мав помітний вплив на радянсько-польські відносини в цілому. Українці на початковому етапі створення польського війська на території СРСР не мали жодних перепон щодо вступу до військового формування. Однак 25 грудня 1941 р. ДКО СРСР видав постанову, яка прямо забороняла етнічним українцям вступати до Армії Польської в СРСР. На нашу думку, така заборона радянського керівництва мала на меті унеможливити участь українців у ході повоєнних дебатів про включення територій колишніх «східних кресів» до складу Польщі. Аби не зірвати процес створення Армії генерала Андерса, польське військово керівництво видало аналогічний наказ про заборону вступу до військового формування представників національних меншин з числа польських громадян Другої Речі Посполитої.

Розділ 4

Українці в Армії генерала Андерса на завершальному етапі війни та у післявоєнний час

4.1. Передислокація Армії генерала Андерса до місць бойових дій

Після прибуття польських військ до Ірану в результаті першої евакуації Верховний головнокомандувач генерал-лейтенант В. Сікорський наказав у квітні 1942 р. створити на Близькому Сході дводивізійний корпус під керівництвом генерала Й. Заячка – командувача польських військ на Близькому Сході. Вже 3 травня Самостійна Бригада Карпатських Стрільців, яка чудово себе проявила в бойових діях під Тобруком, разом з новоприбулими недоукомплектованими в Радянському Союзі 9-ю і 10-ю дивізіями були перетворені в 3-ю Дивізію Карпатських Стрільців під командуванням генерала Г. Пашкевича; 5-та і 6-та дивізії Армії генерала Андерса були перетворені в 5-ту Кресову Дивізію Піхоти. Зародки танкової бригади і окрема 8-а Дивізія були перетворені в 2-у Самостійну Танкову Бригаду [225, с. 116].

Цікавим фактом є те, що в Самостійній Бригаді Карпатських Стрільців, яка була створена з числа польських добровольців на території Сирії та Палестини в 1941 р. на 5065 солдатів і офіцерів, були теж українці. Як писав свідок тих подій А. Богенський у своїй доповіді, в обороні Тобрука, яка тривала п'ять місяців, був відзначений українець Василь Вальхновський [113, с. 33].

1 вересня 1942 р. евакуація польських частин була закінчена [139, с. 99]. Після евакуації Армії генерала Андерса на територію Іраку відносини між радянською стороною та польським емігрантським урядом загострилися ще більше [140, с. 129].

Однак незважаючи на усі труднощі в цей час, польське військо формування отримало нову назву. Армія Польська на Сході була утворена на підставі наказу Головнокомандувача Польських Збройних Сил на Заході генерала В. Сікорського від 12 вересня 1942 р. на території Іраку, Ірану і Палестини шляхом з'єднання Польських Військ на Близькому та Середньому Сході та Армії Польської в СРСР [298, с. 27].

Варто зазначити, що перебування польського військового формування на території Ірану було нетривалим. З часом воно було переведено до міста Канакін на територію Іраку з метою охорони нафтових шляхів у британській зоні окупації [192, с. 203]. У праці З. Книша описується передислокація військового формування з території Ірану до Іраку: «Вся дорога від Каспійського моря аж до місцевості Канакін в Іраку, де призначено для нас збірне місце, ішла етапами від одного відпочинкового пункту до другого» [107, с. 190].

У грудні 1942 р. командування Армії генерала Андерса сформувало список військовослужбовців за національною та релігійною приналежністю. Згідно його даних число православних солдатів налічувало 1144 особи. Командування Армії Польської на Сході під час перебування на території Іраку для того, аби надати релігійну опіку війську, закликала солдатів розкрити свою справжню національність і релігійну приналежність. Ймовірно, прагнення військового керівництва були благородними, однак через побоювання бути виключеними зі складу польського військового формування більшість українців продовжували приховувати свою національну та релігійну приналежність [68, к. 3]. Дані про військовослужбовців православного, греко-католицького та юдейського віросповідання Армії генерала Андерса станом на 31 грудня 1942 р. наведено в таблиці 11 [68, к. 4] (Додаток П). З таблиці зрозуміло, що наприкінці 1942 р. в Іраку в Армії Польській на Сході, чисельністю 67700 офіцерів і солдатів, 594 військовослужбовці були українцями, 794 солдати – білоруси, 5 грузинів, 9 росіян і 3545 євреїв. Наведені дані свідчать, що етнічні меншини у

польському військовому формуванні склалися загалом з 4948 офіцерів і солдатів. У цій групі євреї становили 71%, 16% – білоруси, українці – 12%, представники інших меншин – 1%. Із загального числа 67700 офіцерів і солдатів етнічні меншини становили 7,3%, у тому числі 5,2% євреїв, 1,2% білорусів і 0,9% українців [290, с. 112]. Згідно з офіційною статистикою, кількість українців у польській армії становила 594 військовослужбовці. Однак 1231 солдат ідентифікував себе як представник польської національності, але з православним віросповіданням. Скоріше за все, це були сполонізовані українці та білоруси. Імовірно, деякі з них ще на території Ірану або Іраку змінили запис своєї національності в особистих документах, адже в майбутньому кількість українців у польському війську буде лише зростати. Серед православних солдатів з польською національністю були представники офіцерського складу, в тому числі полковник, чотири капітани, два лейтенанти і чотири підпоручики [291, с. 115]. Всі офіцерські звання вони отримали ще у збройних силах Другої Речі Посполитої. Згідно з даними білоруського науковця Ю. Грибовського, серед «православних поляків» військовослужбовці білоруського походження становили не менше 60% [210, с. 263]. Тобто на Близькому Сході в грудні 1942 р. кількість білорусів становила 600-700 осіб, відповідно, решту «православних поляків» українці – 500-600 осіб. Однак варто зазначити, що це число обмежується офіційною кількістю православних осіб, оскільки неможливо визначити кількість українців, наприклад, серед католиків.

У цей час відбувається посилення польсько-українського конфлікту всередині Армії генерала Андерса. 28 солдатів українського походження підозрювалися у приналежності в міжвоєнний період до Організації українських націоналістів, за що зазнали покарання [39, к. 12]. Під час формування списку національної та релігійної приналежності військовослужбовців евакуйованої до Ірану армії було зафіксовано факти приниження українців з боку польської військової адміністрації. На ствердну відповідь про українську приналежність військовослужбовця Армії

Польської на Сході офіцери зазначали, що української національності не існує. Офіцери наголошували на тому, що Армія генерала Андерса є польським військом і службу проходять тут виключно поляки [234, с. 53].

Зрозуміло, що у таких великих групах людей з різноманітним національним складом конфлікти на етнічному підґрунті були неминучі. З власного досвіду життя у Другій Речі Посполитій українці винесли різні спогади. Роман Могильницький – лікар, громадський діяч з Рівного, член Українського національно-демократичного об'єднання, не приховував власних антипольських політичних поглядів навіть перебуваючи у складі Армії генерала Андерса. Після від'їзду з території Радянського Союзу, перебуваючи на території Ірану, Р. Могильницький заявив: «Радше на моїх долонях почне рости волосся, ніж повстане згнила, панська Польща» [38, к. 6]. Окрім того, обурення українських військовослужбовців під час перебування в Тегерані викликала справа українця Михайла Стронціцького родом з Тернополя. Маючи значний військовий досвід офіцера австрійської армії, він був безпідставно понижений в званні до рядового солдата [297, с. 34].

Незважаючи на утиски з боку польської військової адміністрації, в українців на території Іраку посилюється власна національна свідомість і бажання об'єднатися. Варто зазначити, що на території Джелал-Абаду представників української національності свідомо розкинули по різних військових частинах, але їм вдалося все ж встановити зв'язок між собою. Однак багато українців і надалі продовжували побоюватися брати участь в таких нелегальних українських об'єднаннях, зважаючи на різко негативне ставлення до цього польської військової адміністрації.

Варто зазначити, що всі українці, білоруси і євреї, як і етнічні поляки, опинилися в Армії генерала Андерса з власної волі. Цілком можливо, що більшість з них прагнули лише покинути Радянський Союз, що цілком зрозуміло [239, с.158].

Перебуваючи на території Іраку, українці в Армії Польській на Сході активно відстоювали і власні релігійні інтереси. Українські військовослужбовці писали листи-звернення до польського військового командування з метою отримання власного священика. Відомий факт, коли українці організовували делегацію до командувача 5 КДП – генерала Н. Суліка. Як покаже час, генерал виконає прохання, і українцям буде надано православного священика, однак той виявиться польськомовним, що розчарує українців [107, с. 198-201].

Для вирішення релігійних питань православних військовослужбовців їм було виділено чотири православних священики. Це були капітани Ян Соболевський, Ян Савич, Серафим Красковський і Володимир Петрущак. Верховним православним священиком Армії генерала Андерса був підполковник Г. Курилась [71, к. 19]. Організація групи православних священиків для релігійних потреб військовослужбовців стала можливою завдяки секретному наказу № 6 від 29 вересня 1943 р. Армії Польської на Сході, підписаному генерал-майором В. Андерсом і квартирмейстром полковником А. Зальманном [215, с. 259].

У 1942 р. виникла проблема з мовою написання молитовника для військовослужбовців православного віросповідання. Польське еміграційне Міністерство інформації і документації так розглядало це питання: «(...)», щоб визначити, якою мовою повинен бути молитовник, потрібно отримати від військової влади інформацію про етнічний склад православних солдатів польського військового формування. Можна припустити, що більшість з них це українці або сполонізовані росіяни та білоруси. Враховуючи це, необхідно видати молитовник на двох мовах: польською та українською мовами. В будь-якому випадку відпадає російська мова. (...) З огляду на вищевикладене, пропонується після перевірки з боку військової влади інформації про кількість і національність православних військовослужбовців, видати православний молитовник двома мовами: польською та українською з літургійними текстами церковнослов'янською» [74, к. 5]. Згодом

православний молитовник українською мовою для військовослужбовців Армії Польської на Сході таки буде видано.

Відстоювання власних релігійних інтересів проявлялося у велелюдних святкуваннях українцями релігійних свят. У роботі З. Книша так описується святкування Різдва українцями у польській армії на території Іраку: «Приходимо під шатро, вже зійшлося понад п'ять сотень українців з різних компаній. (...) Серце тріпочеться, по стількох роках перший раз заспіваємо «Христос народився», піснею з'єднаємося з нашим народом, що там десь в Україні, хто явно, а хто тайно, святкує це рокове свято» [107, с. 201].

Усередині польського військового формування в період перебування на території Близького Сходу з'явився певний неформальний поділ. Так, евакуйованих з Радянського Союзу польських солдатів на військовому жаргоні називали «православними», що було пов'язано з великою кількістю представників цієї релігійної конфесії, в той час як ветеранів бойових дій в Північній Африці і на Близькому Сході називали «рамзесами». Владислав Горський з 3-ї ДКС в післявоєнних мемуарах згадував про відносини між етнічними групами в Армії генерала Андерса: «(...) серед «православних» були солдати православної віри, без лапок. Радянська влада під час набору до польського війська прагнула не допустити носіїв білоруської та української мов. Такі особи повинні були проявити багато мужності і незважаючи на різні труднощі, однак потрапили в польську армію. Всі ці добровольці заслуговують на повагу та вшанування. Вони були вірними солдатами. Питання мови і національності не відігравали великої ролі у внутрішніх відносинах нашого війська» [121, с. 147].

Під час перебування українців у складі Армії генерала Андерса на території Іраку наприкінці 1942 р. відбувся перший національний з'їзд українців. У праці З. Книша описується його проведення: «Два тижні пізніше відбули ми на тому самому місці свій перший товариський з'їзд. (...) Найперше йшлося про те, щоб устійнити, скільки нас може бути українців у армії. Авжеж, це тільки здогади, точного підрахунку на нічому сперти. Однак

по наших дуже мозольних підсумках за кілька місяців перебування в Іраку дійшли ми до переконання, що українців у корпусі ген. Андерса не менше 20000, а тих, що одверто признавалися до своєї української національності, не можна б налічити більше чотирьох тисяч» [107, с. 203-204].

Варто зазначити, що з'їзд українців на території Іраку проходив в атмосфері таємничості та приховування його проведення від військової адміністрації польського військового формування. Найбільша небезпека виходила з боку так званих польських «двійок», шпигунських поліційних формувань у складі Армії генерала Андерса [195, с. 153]. До місця збору українці прибували невеликими групами під різними приводами. Організатори з'їзду запрошували українців з кожного військового з'єднання, для того щоб у майбутньому вони змогли передати рішення українського з'їзду решті українців. Участь у неформальному зібранні взяло понад 300 військовослужбовців-українців Армії Польської на Сході, переважно з твердими національними поглядами. Репрезентовані були всі піхотні батальйони та артилерійські полки військового формування. Керівником з'їзду був старший стрілець Мар'ян Паньків.

На жаль, з метою конспірації жодних протоколів не велось. Під час з'їзду українці порушили гострі питання як власного майбутнього так і українських земель загалом. Також було констатовано, що в польському війську українці опинилися внаслідок складних життєвих обставин, адже не існувало іншого шляху, аби врятуватися від загибелі в радянських таборах. Через це у війську опинилися не лише колишні військовослужбовці, а й цивільні особи. Однак багатьом, з відомих причин, не вдалося покинути територію СРСР. На з'їзді дійшли висновку, що воякам необхідно і надважливо встановити контакт з українцями, які проживали на території інших континентів. Врешті, після тривалої дискусії українці прийняли наступні рішення:

- негайно спростувати власні сполонізовані прізвища та імена, а також зафіксувати свою приналежність до української національності;

- уникати спроб дезертирства на території Іраку, яка є доволі небезпечною;

- у разі передислокації військових підрозділів за межі Іраку використовувати будь-яку нагоду для полишення своїх частин. В разі позитивної спроби виходу з війська намагатися передати інформацію про українців у складі Армії генерала Андерса решті українців у світі [107, с. 207].

Одразу після проведення таємного українського з'їзду польська військова поліція розпочала масове стеження за українцями [241, с. 15]. А польська військова адміністрація всіляко перешкоджала проведенню таких з'їздів у майбутньому. В результаті щонеділі відряджали групи польської військової поліції по гірській місцевості Іраку з метою пошуку конспіративних зібрань. Однак українці були частково поінформовані про дії польської військової верхівки. При штабі війська працював полонізований українець Андрій Марків, що мав доступ до інформації з розмов польського офіцерства стосовно дій, спрямованих проти конспіративних зібрань українців. Через своїх знайомих Андрій Марків передавав цю інформацію решті українців [272, с. 233].

Зрозуміло, що проведення українцями таємного з'їзду на території Іраку змусило керівництво польського військового формування звернути увагу на українців як на потужну групу військовослужбовців. Відомо, що до проведення з'їзду польська військова адміністрація не приділяла особливої уваги становищу українців у війську [273, с. 153].

Невід'ємною частиною інституту армії є дезертирство, не буде у цьому винятком Армія Польська на Сході. Наймасовішим в даному військовому з'єднанні було дезертирство єврейських солдатів. Це явище досягло апогею влітку 1943 р., коли польське військо прибуло в Палестину. В цей період лави армії добровільно покинули більше 2500 солдатів єврейської національності. Згодом деякі єврейські політики трактували дезертирство з

польського військового формування як прояв патріотизму і бажання боротися за існування єврейської держави [114, с. 218-219].

Польська армія під час перебування в Радянському Союзі, а потім і на Близькому Сході в період з 1 вересня 1941 р. по 31 грудня 1942 р., втратила внаслідок дезертирства 936 солдатів, зокрема 709 євреїв, 149 римо-католиків, 40 православних і 38 греко-католиків [63, к. 13].

Під час організації нових військових одиниць Армії генерала Андерса на території Іраку українці активно поповнювали лави військових формувань. Зокрема, в Іраку відбулося формування танкової частини Армії Польської на Сході чисельністю 300 осіб, до якої потрапили й українці. Першим українцем у складі танкової частини був Андрій Пришляк [118, с. 101]. Польське військове командування намагалось розкидати українців якомога дрібнішими групами по різних військових частинах. Зокрема, у 6-му полку легкої артилерії перебували лише двоє українців: Михайло Козій з села Богданівка сучасної Львівської області та Дмитро Куківець з міста Рівного [107, с. 209-211].

Під час перебування українців у складі Армії генерала Андерса на території Іраку часто виникали конфлікти на національному підґрунті між поляками та українцями. Звісно, після проведення власного з'їзду українці почали вільніше висловлювати власні думки та зізнаватися у своїй національній приналежності. Однак між українцями та поляками досить часто виникали конфлікти на релігійному підґрунті. Зокрема, під час перебування Армії Польської на Сході на території Іраку українцям стало відомо про арешт українського православного священика, який проводив богослужіння в Єрусалимі і планував потрапити до українців, що перебували у складі формування. Під час цієї поїздки польська військова поліція арештувала священнослужителя, мотивувавши свої дії антипольською агітацією з боку священика [119, с. 96].

Після тривалого перебування Армії генерала Андерса на території Ірану та Іраку на початку травня 1943 р. польське військове формування було

переміщене через територію Трансйорданії (сучасна Йорданія) на територію Палестини [122, с. 73] (Додаток М).

З кожним днем українці у складі Армії Польської на Сході розуміли швидке наближення активних бойових дій і всіляко намагалися прискорити створення власних національних військових формувань. Українських військовослужбовців непокоїла відсутність будь-якого контакту з рештою українців у світі. Зважаючи на ці обставини, у солдатів-українців виникла ідея про встановлення зв'язків з англійським чи американським командуванням з метою отримання статусу окремої національної бойової одиниці під командуванням союзників та вихід зі складу Армії генерала Андерса [124, с. 96].

З наближенням бойових дій в українців виникла ідея проведення другого великого з'їзду на території Палестини, у місті Тель-Авів, де планувалося обговорити власне майбутнє. Найактивнішу роль в організації цього з'їзду відіграли: Андрій Пшик, Микола Залуцький, Іван Плоскодняк та Петро Шавель. До військового зібрання були залучені українці – представники різних підрозділів війська. З'їзд відбувався в готелі «Атлантик», і призначався лише для військовослужбовців. Українці потрапляли на зібрання під приводом регулярної відпустки, яку можна було отримати в Армії генерала Андерса. Безпосередньо на сам з'їзд прибуло понад дві сотні делегатів [114, с. 173].

Під час проведення таємного зібрання у м. Тель-Авіві українці ініціювали переговори з іноземними військовослужбовцями про утворення власних національних формувань під егідою американського або британського військового керівництва. Після розмови з англійським офіцером, який зазначив, що українці є громадянами Польської держави, з якою Велика Британія є в союзі, українці змушені були відмовитися від ідеї створення власного військового формування [123, с. 308]. Звісно, що це дещо підірвала бойовий дух українців.

У період перебування Армії генерала Андерса на території Палестини українці часто ставали об'єктами агітації та пропаганди з боку радянських шпигунів. Перестриваючи українців з польського війська на вулицях Єрусалима, вони пропонували в разі втечі з польського війська надати житло і роботу. Серед радянських шпигунів були й представники духовенства, що діяли на території Єрусалима [133, с. 86].

Варто зазначити, що в момент перебування Армії Польської на Сході на території Палестини з боку українців посилюються тенденції дезертирства з військових частин, а відсутність будь-якої перспективи у створенні в майбутньому власних національних військових формувань лише сприяла цьому. Як зазначалося вище, втеча групи українців на чолі з Іваном Ковальським зазнала поразки. Згодом англійська жандармерія передала групу українців полякам. Військовий суд засудив їх до трьох років ув'язнення, а покарання вони відбували у в'язниці Сіон біля Єрусалима, як і решта українців за скоєні злочини у польській армії. Про чесність і справедливість польського правосуддя стосовно українців, зважаючи на відносини, говорити не доводиться [107, с. 220-225].

21 липня 1943 р. Армія Польська на Сході отримує нову назву – 2-й Корпус Польський. Також під час перебування військового формування на території Близького Сходу відбувалася активна підготовка до ведення бойових дій. Зокрема, на території Сирії у серпні 1943 р. було створено спеціальні табори для підготовки війська. Розміщувалися групи польської армії у шатрах неподалік лівійського міста Тріполі [134, с. 201]. Після проведення навчальних стрільб Армія генерала Андерса на початку 1944 р. була передислокована на територію Єгипту з метою транспортування в майбутньому до місць бойових дій на території Італії. Розміщувався 2-й Корпус Польський у збірному перехідному пункті неподалік міста Ізмаїлі. В той час стало відомо, що польський корпус увійшов до складу 8-ї британської армії під командуванням генерала Бернарда Монтгомері. Особливих змін у житті українських військовослужбовців внаслідок цього не

відбулося. Після нетривалого перебування в місті Ізмаїлі Армія генерала Андерса вирушила до міста Порт-Саїд, звідки планувалося транспортування війська до Європи [136, с. 172].

У процесі формування та передислокації Армії Польської на Сході існувала висока смертність серед військовослужбовців формування. Причинами цього були складні кліматичні умови та стан здоров'я людей внаслідок нелюдських умов праці в радянських таборах [139, с. 92]. Наприклад, за десять місяців організації війська на території СРСР померло 3278 солдатів. У транзитних таборах на території Ірану протягом нетривалого часу померло 675 військовослужбовців. Списки померлих на території Ірану військовослужбовців українського походження Армії генерала Андерса наведено в таблиці 12 [293, с. 206-241] (Додаток Р). Згідно інформації з таблиці відомо, що на території Ірану поховано 34 українці, які народилися на території сучасних Львівської, Тернопільської, Волинської, Івано-Франківської та Рівненської областей. Українці були поховані на польських військових кладовищах в Пехлеві, Тегерані, Казвіні та Гамадані.

Варто зазначити, що лише в період розміщення польських військ на території Радянського Союзу померло 211 солдатів, які народилися в північно-східних воєводствах Другої Речі Посполитої. На жаль, архівні джерела не дозволяють визначити їхній етнічний та релігійний склад. Померлих українців можна ідентифікувати за православними хрестами на польських військових кладовищах, що розміщені на території Близького Сходу [112, с. 120]. 169 солдатів з північно-східних воєводств Другої Речі Посполитої були поховані на території Ірану, Іраку, Палестини та Північної Африки. Вони були солдатами та офіцерами Армії Польської на Сході (85 осіб) і 2-го Корпусу Польського (84 особи). Немає сумнівів, що серед них були й українські військовослужбовці [95, с. 19].

Підсумовуючи участь українців у складі Армії генерала Андерса під час переправи військового формування до місць бойових дій, варто зазначити, що найбільш свідомі українці в цей час заявили про себе як про окрему

національну групу у польській армії. Згідно з даними офіційної статистики, українці становили 12 відсотків від загального числа представників національних меншин у складі Армії Польської на Сході. Проте внаслідок загрози репресій з боку польської військової адміністрації та виключення зі складу армії частина українців не видавали своєї національної та релігійної приналежності. Під час передислокації військового формування на території Іраку та Палестини було проведено таємні зібрання українців, що мало велике значення для організації в єдину національну групу. Спроба створення власного національного формування під керівництвом англійської або американської військової влади говорить про потужний національний підйом в середовищі українців у складі Армії генерала Андерса.

4.2. Участь українців в бойових діях на території Італії

Військове формування – 2-й Корпус Польський був утворений 21 липня 1943 р. на території північного Іраку з числа бойових одиниць Армії Польської на Сході та на підставі наказів Головнокомандувача Польських Збройних Сил на Заході, генерала В. Сікорського від 16 і 29 червня 1943 р. [170, с. 15].

7 грудня 1943 р., після спільних домовленостей між В. Черчілем та В. Сікорськими, було прийнято остаточне рішення направити польське військове формування до Італії. Транспортування польських частин з Єгипту до Італії розпочалося 15 грудня 1943 р. і тривало до 1 квітня 1944 р. В цей час Армія генерала Андерса складалася з 3-ої Дивізії Стрільців Карпатських під командуванням генерала Б. Духа, 5-ої Кресової Дивізії Піхоти під командуванням полковника Н. Суліка, 2-ої Самостійної Танкової Бригади під командуванням генерала Б. Раковського, 2-ої Артилерійської Бригади під командуванням полковника Л. Зомбковського, полкової розвідки, батальйону інженерів і зв'язку [257, с. 7] (Додаток С).

З території Єгипту Армія генерала Андерса прибула до італійського порту Тарент, що знаходився на півдні Італії [198, с. 213] (Додаток М).

Перевезення військового транспорту було завершено до 1 квітня 1944 р., однак уже в січні 1944 р. 3-я ДКС зайняла свої позиції на фронті і взяла участь у бойових діях на р. Сангро [180, с. 232].

Загалом у період 1944-1945 рр. Армія генерала Андерса брала участь у боях під Монте Кассіно (11-18 травня 1944 р.), у звільненні міст Анкона (липень 1944 р.) та Болонья (квітень 1945 р.) [244, с. 23]. Бойове хрещення військового з'єднання відбулося в боях на р. Сангро (31 січня - 14 квітня 1944 р.). Але безперечним символом героїзму 2-го Корпусу Польського була битва під Монте Кассіно [172, с. 18].

На території Італії українці неодноразово пересікалися з польськими військовими частинами, що формувалися на європейському континенті й брали участь у воєнних діях до прибуття Армії генерала Андерса. Наприклад, по прибутті 5-ї КДП в Італію поляки, що там знаходилися, дали назву дивізійникам «армія Тимошенка», натякаючи на те, що в 5-й КДП було дуже багато українців і білорусів, а також тому, що формування армії відбулося на території СРСР [252, с. 42]. Офіційно дивізія мала назву «П'ята Дивізія Кресова», скорочено «Кресов'яки». Більшість цього військового угруповання становили українські та білоруські вояки, що були солдатами Війська Польського до 1939 р. [186, с. 234].

Першим місцем бойового чергування польського формування стала гора Монте Мароно [214, с. 32]. Згодом на місце військового чергування 2-го Корпусу Польського прибули англійські військові частини, а польська армія відійшла на відпочинок в район Прато [187, с. 18].

Починаючи з 7 січня 1944 р., спроби прориву німецької оборонної «лінії Густава» в районі гірського масиву Монте Кассіно військами союзників були безрезультатними. Дорога на Рим була блокована [253, с. 63]. Власне, і самі німецькі військові стверджували, що «той, хто володів гірським масивом Монте Кассіно, був господарем Аппенін» [246, с. 229]. Постійні атаки британців, американців, французів, гуркхів (непальських добровольців у

складі британських військ) і новозеландців не принесли перемоги, лише втрати у 52130 солдатів, у тому числі 8340 загиблих [192, с. 32].

У березні 1944 р. 2-й Корпус Польський у складі 8-ї британської армії було перенаправлено в район гірської місцевості Монте Кассіно. Гірський масив, де розташовувався один з найстаріших у Європі монастирів, знаходився над стратегічною дорогою та залізничною лінією Неаполь-Рим та був частиною німецької оборонної «лінії Густава» [194, с. 26]. Деякі розвідувальні літаки союзників помічали німецьких солдатів усередині монастиря Монте Кассіно [268, с. 6]. З монастиря було чудово видно всі прилеглі горби і долини, тому він був чудовою позицією для артилерійських спостерігачів. Було ясно, що як тільки монастир буде зруйнований, німецькі війська займуть на розвалинах оборонні позиції [269, с. 35]. Саме в районі Монте Кассіно, починаючи з січня 1944 р., союзні по антигітлерівській коаліції американські, британські, канадські, новозеландські та французькі частини вели безуспішний наступ на німецькі оборонні позиції.

Напередодні передислокації польської армії, 23 березня 1944 р., генерал В. Андерс зустрівся з новопризначеним командувачем 8-ї британської армії генералом Олівером Лізом, який заявив, що військовому формуванню вище керівництво союзників поставило завдання з прориву «лінії Густава» та її найпотужнішої частини – пагорба Монте Кассіно та гірського району П'єдімонте [188, с. 5]. Генерал В. Андерс погодився на взяття Монте Кассіно, адже перемога мала б велике значення для відновлення в майбутньому польської держави. Це була б найкраща відповідь на радянську пропаганду, яка стверджувала, що поляки не хочуть воювати з німцями [191, с. 15].

На момент перебування Армії генерала Андерса на території Італії, окрім поляків, у військовому формуванні продовжували нести службу солдати української, білоруської, єврейської та інших національностей. Якщо проаналізувати склад 5-ї Кресової Дивізії Піхоти, то в ній можна виділити ряд представників національних меншин, а саме: 460 білорусів, 264 українці, 114 євреїв, 19 литовців, 11 росіян, 4 татарина і 3 румуна. Серед православних

солдатів було 2 офіцери і 831 рядовий, серед греко-католиків – 1 офіцер і 257 рядових [213, с. 138-139].

Підготовка до останнього наступу союзників на Монте Кассіно, під кодовою назвою «Діадема», була ретельнішою [274, с. 231] (Додаток Т). Війська союзників переміщалися на передньому краї потай невеликими групами для того, щоб не викликати підозру у німців та забезпечити раптовість нанесення удару [283, с. 72]. 36-а дивізія США була направлена на навчання, на яких демонстративно відпрацьовувалися принципи морської десантної операції, а в ефірі постійно лунали спеціально підготовлені хибні розмови та умовні сигнали, які вказували, що запланована висадка союзників буде на північ від Риму [259, с. 20]. Таким чином союзники прагнули утримати німецькі резерви на відстані від «лінії Густава». Механізовані з'єднання, що висувалися з адриатичного узбережжя, залишали за собою макети танків і бронетехніки, щоб німецька розвідка з повітря не помітила змін [222, с. 19].

Згідно з планом операції «Діадема», 2-й корпус США повинен був завдати удару на лівому фланзі уздовж узбережжя, в напрямку шосе № 7, яке веде на Рим [282, с. 40]. Праворуч від нього французький корпус повинен був атакувати з моста через Гарільяно, наведеного 10-м корпусом ще під час першої битви в січні, у напрямку до гір Аурунці, що відокремлюють долину Лірі від прибережної рівнини. У центрі, ближче до правого флангу, був передбачений наступ 13-го англійського корпусу через долину Лірі, тоді як на правому фланзі 2-й Корпус Польський, мав виконати завдання, яке не вдалося виконати 4-й індійській дивізії в попередній битві: відрізати монастир від сполучення із зовнішнім світом, обійти абатство, з'єднатись з наступаючим 13-м корпусом і блокувати війська в монастирі [200, с. 7].

Покладалися надії на те, що 2-й Корпус Польський, як найбільше за чисельністю з'єднання, позбавить німців можливості організувати вогневу підтримку своїх оборонних позицій [238, с. 19]. Покращені погодні умови, стан місцевості і налагоджене постачання військ також стали позитивними

чинниками. Як і в попередніх битвах, маневр з оточення розглядався союзниками як ключ до успіху [243, с. 24]. Після розгрому 10-ої німецької армії 6-й американський корпус під Анціо повинен був здійснити прорив у районі узбережжя, щоб відрізати німецькі війська, які відступали з Албанських гір. 1-й канадський корпус був залишений в резерві для розвитку успіху в смузі прориву [270, с. 28].

Вночі з 11 на 12 травня розпочалося масивне союзницьке бомбардування німецьких позицій. Через півтори години після початку бомбардування американськими літаками німецьких позицій почався наступ військ союзників по усіх напрямках. До світанку 12 травня 2-й американський корпус мало просунувся вперед, натомість з'єднання Французького Експедиційного Корпусу, виконали свої бойові завдання і почали просуватися в горах Аурунці знищуючи позиції німецьких військ [279, с. 92]. На ділянці наступу 8-ої британської армії, 13-й англійський корпус, подолавши сильний опір, перетнув річку Рапідо силами 4-ої піхотної дивізії і 8-ої індійської дивізії. На першому етапі вирішальної битви під Монте Кассіно 3-я ДКС 2-го Корпусу Польського повинна була зайняти пагорби Маса Альбанетто, після чого атакувати німецькі укріплення в середньовічному монастирі Святого Бенедикта, що розташовувався на пагорбі Кассіно [219, с. 12]. Атака почалася 11 травня 1944 р., але через великі втрати польські частини були змушені відступити [191, с. 14].

З. Книш у своїй праці так описує участь українців у першій атаці Армії генерала Андерса на Монте Кассіно: «Відступили з величезними втратами і так невдало закінчилася перша велика атака на Монте Кассіно. Лягло в ній багато моїх братів-українців, бо переважно з них і з білорусів склалися піхотні батальйони. Там вони спочили, на сонячних узгір'ях Італії, далеко від України, в бою за чужу справу, і ніхто їх не згадав, пропали імена їх, закриті польською вивіскою» [107, с. 245].

Причина невдачі полягала в тому, що вогняна підготовка військ союзників не дала очікуваних результатів. Більшість артилерії 2-го Корпусу

Польського (разом з британською артилерією) володіла занадто слабкими гарматами, щоб знищити бункери ворога. Вогонь гармат і гаубиць був малодієвим [236, с. 179]. Після невдалої атаки на Монте Кассіно польське військове командування та рядові солдати почали звинувачувати українців у провалі бойової операції. Представникам української національності приписувалася відмова у веденні бойових дій, добровільній здачі в полон, інформування німців про польські військові позиції, у відстрілі польських офіцерів. Звісно, ці обвинувачення українців були необґрунтованими, а лише прикривали невдачі та прорахунки польського командування [107, с. 246]. Зрозуміло, що польське військове командування не мало жодного права виправдовувати власні прорахунки у веденні бойових дій вигаданим саботажем українців. Та й самі українці, не маючи вибору, змушені були іти в бій під чужими мундирами та відстоювати не власні, а польські інтереси.

Отож, за три дні боїв в горах над Кассіно 2-й Корпус Польський, понісши важкі втрати, трохи просунулася вперед [286, с. 19]. Серйозні втрати при цьому понесли і німці, що оборонялися: полковник Хайльман з 4-го парашутного полку пізніше назвав те, що відбувається там «мініатюрним» Верденом. До 13 травня напруга на фронті почала спадати: на правому фланзі німецькі війська почали поступатися натиску 8-ої британської армії, відкриваючи їй дорогу для просування углиб німецьких позицій [190, с. 33]. 14 травня марокканське з'єднання перетнуло гірський хребет паралельно долині Лірі і обійшло німецькі укріплені позиції з флангу. Район переходу марокканців не оборонявся, тому що німці вважали, що подолання військами подібної місцевості неможливе. Вночі з 17 на 18 травня 1944 р. розпочався вирішальний наступ. Близько одинадцятої години ранку 18 травня було зайнято ворожі позиції на горі Монте Кассіно [197, с. 301]. Перемогу вдалося здобути завдяки злагодженим діям польської піхоти, якій вдалося пройти крізь лінію ворожих бункерів. Особливо в атаці відзначився шістнадцятий батальйон, що обійшов гору з тильного боку і глибоко вривався в ланцюг зацементованих бункерів [198, с. 305].

Цікавим є факт, що перший німецький бункер у бою під Монте Кассіно був знищений українцем Михайлом Паньковцем з села Погоріловки, що біля Сарн сучасної Рівненської області. Українець, незважаючи на остороги товаришів та кулі ворогів, кидався від бункера до бункера. На жаль, після четвертого підірваного німецького бункера Михайла Паньковця вразила ворожа куля. Згодом українець був похований на тому ж місці, а польська поховальна група зафіксувала напис на могилі «Міхал Паньковець», несправедливо наголошуючи на польській національності військовослужбовця. Посмертно українця було підвищено до звання старшого стрільця [107, с. 251].

Отож після останньої атаки союзників, в якій брали участь військові частини Армії генерала Андерса, 17-18 травня німецька оборона була практично розбита. 18 травня 1944 р. польські солдати на руїнах італійського монастиря підняли британський і польський прапори [254, с. 41].

Завершальна атака з метою розблокування дороги на Рим розпочалася 23 травня: на правому фланзі польський корпус атакував П'єдімонте, в центрі наступала 1-а канадська піхотна дивізія (з резерву 8-ої британської армії). 24 травня канадці прорвали лінію і 5-а канадська танкова дивізія була введена в прорив. 25 травня поляки узяли П'єдімонте і лінія німецьких укріплень була знищена [285, с. 30]. Дорога на Рим і далі на північ була звільнена.

Загальні втрати 2-го Корпусу Польського від 23 квітня до 25 травня 1944 р. становили 4199 солдатів – убитих, тяжкопоранених та зниклих безвісти. В тому числі 1072 військовослужбовці загинули в боях під Монте Кассіно та П'єдімонте [201, с. 190].

Під час військових дій на Апеннінському півострові українці проявили властиву їм мужність, про що свідчать військові відзнаки. Назвемо лише частину досліджених імен українців, які були учасниками битви під Монте Кассіно. Різними бойовими нагородами були нагороджені українці-вояки 2-го Корпусу Польського: Андрій Лайко, Юрій Криницький [98, с. 151], Євген Олтусь, Володимир Брід, Микола Червінський, Станіслав Диркач, Роман

Клук, Іван Пасербяк, Іван Сокол, Владислав Трачук, Георгій Андреев [97, с. 118-157] (Додаток У).

Після бойових дій в районі Монте Кассіно розпочалися поховання загиблих вояків. На могилах полеглих вказувалося ім'я та прізвище, військова частина і дата смерті, без жодного фіксування національної приналежності військовослужбовця [202, с. 112]. За свідченнями очевидців, польські поховальні групи часто перекручували імена та прізвища українських військовослужбовців на польський лад. Виняток становили православні солдати родом з Волині та Полісся, для яких на могилі поляки ставили трираменні хрести [228, с. 17]. Однак варто зазначити, що значну частину польського військового формування становили українці греко-католицької конфесії. Як відомо, греко-католицька конфесія є однією з детермінант визначення української національності [144, с. 138].

Перший список загиблих солдатів Армії генерала Андерса в італійській кампанії був складений Інформаційним відділом війська в липні 1944 р. [57, к. 1-47]. Однією з найбільш складних проблем є визначення кількості загиблих українців серед солдатів 2-го Корпусу Польського на території Італії. Список похованих українців на польському військовому кладовищі в Монте Кассіно наведено в таблиці 14 [100, с. 13-185] (Додаток Ф). Зведення містить імена 42 українців, які народилися на території сучасних Львівської, Івано-Франківської, Рівненської, Волинської, Тернопільської областей. Проаналізувавши військові звання загиблих, можна зробити висновок, що в переважній більшості українці були рядовими солдатами.

Один з українців, що загинули 18 травня 1944 р. у битві під Монте Кассіно, був православний стрілець з 14-го батальйону 5-ї КДП Іван Савчук. М. Ванькович писав про нього у своїй праці: «В атаці 14 батальйону стрілець Савчук пішов вперед понад усіма, підбіг до німецького бункера і кинув туди дві гранати, видав чергу із Томсона і скочив на бункер. Серія пострілів зі шмайсера обірвала його життя» [143, с. 31-32]. Варто зазначити, що під час бойових дій в Італії 2-й Корпус Польський втратив 863 солдатів, що були

родом з північно-східних територій Другої Речі Посполитої [212, с. 272]. Яка частина з них могла бути українцями? Частково відповідь на це запитання можна отримати, аналізуючи релігійну приналежність солдатів. За інформацією польського історика З. Семашка, останній притулок на військових кладовищах Італії отримали 173 православних польських солдати (Монте Кассіно – 52 православних хрести, Лорето – 55, Болонья – 56, Кассомассімо – 10). Більшість з них (90%) були вихідцями з північно-східних областей Другої Речі Посполитої [266, с. 261-262]. Однак, як зазначалося вище, відомі випадки, коли польські поховальні групи ставили католицькі хрести на могилах православних вояків.

На польському військовому кладовищі в Монте Кассіно знаходиться 1038 солдатських могил [204, с. 92]. Серед них могила генерала Владислава Андерса, генерал-майора Болеслава Духа; попіл бригадного генерала Клеменса Рудницького був розкиданий на висоті 575 в гірському районі Монте Кассіно [247, с. 199]. Усі вищепераховані генерали заповідали після смерті бути похованими поряд зі своїми солдатами на військовому кладовищі в Монте Кассіно.

Важливим є питання визначення загальної чисельності українців у складі Армії генерала Андерса в ході бойових дій в Італії. За даними українських істориків в еміграції, в роки Другої світової війни у складі 2-го Корпусу Польського служило до 20% українців від особового складу даного військового формування [226, с. 6]. Однак слід спростувати цю інформацію. Ймовірно, дана цифра була завищеною та стосувалася до усіх мешканців північно-східних територій Другої Речі Посполитої, незалежно від їхньої фактичної національності. Після війни генерал В. Андерс заявляв, що 2-й Корпус Польський був дуже різноманітний з погляду національної та релігійної приналежності [264, с. 170].

Битва під Монте Кассіно поклала початок руху польського військового формування по території Італії. Успіх 2-го Корпусу Польського полягав у наданні можливості військовим з'єднанням союзників (зокрема, 12-му

британському корпусу) входу в долину ріки Лірі без побоювання, що північне британське крило може бути атаковане німецькими частинами з району масиву Монте Кассіно [216, с. 16]. З липня 1944 р. по квітень 1945 р. польські солдати брали участь у бойових діях на Адріатичному узбережжі і на півночі Італії [217, с. 201].

2-ий Корпус Польський після битви під Монте Кассіно продовжив свій бойовий шлях. Потрібно зазначити, що після перемоги у битві під Монте Кассіно керівництво союзників планувало зняти польські частини з активних бойових дій на фронті, мотивуючи такі кроки тим, що в Армії генерала Андерса відсутнє поповнення бойових сил [184, с. 530]. Однак керівництво 2-го Корпусу Польського, зокрема генерал В. Андерс, відмовилося знімати свої військові частини з фронту, плануючи здійснювати набір до війська з числа добровольців з польської еміграції [128, с. 195]. Зрозуміло, що таким чином польське військове керівництво переслідувало власні політичні цілі, адже роль бездіяльної символічної армії до кінця війни була не вигідною для поляків, які прагнули відновлення в майбутньому польської держави [199, с. 256].

У червні 1944 р. польське військове формування діяло на узбережжі Адріатичного моря з метою заволодіння міста Анкона. 7 червня 1944 р. 3-тя ДКС 2-го Корпусу Польського змінила в бойових порядках індійську 4-ту піхотну дивізію і почала просування вздовж шосе № 16. 18 червня було зайнято місто Пескара. Над річкою Чента німці організували міцні оборонні позиції. На лівому фланзі було введено в дію 5-ту КДП [185, с. 101].

28 червня 1944 р., після нетривалого відпочинку, Армія генерала Андерса рушила на фронт. Слід зазначити, що німецькі частини обрали тактику відступу, однак із застосуванням активного опору військам союзників. Перший великий бій 2-го Корпусу Польського з відступаючими німецькими частинами відбувся над річкою Хієнті [220, с. 56]. Незважаючи на безнадійне становище, німецькі військові частини не здавалися і здійснювали активний опір польським частинам. Найбільших втрат у тому

бою зазнали польські танкові частини. Після вдалого наступу над річкою Хієнті розпочалося взяття міста Лорето, в районі річки Муссоне. Запеклий бій польських частин з Вермахтом тривав три дні [129, с. 76]. У бою за взяття міста Лорето польські частини зазнали втрат, зокрема, серед українців загинув учасник битви під Монте Кассіно, колишній житель міста Рівне Георгій Андрєєв. Список загиблих українців 2-го Корпусу Польського, похованих на військовому цвинтарі в м. Лорето, наведено в таблиці 14 [100, с. 57-98] (Додаток Ф). З таблиці відомо, що на території польського військового кладовища поховано 39 українців-«андерсівців». Загиблі солдати представляли різні регіони українських земель та в переважній більшості займали нижчі військові чини.

Сильний опір ворог організував на підступах до міста і порту Анкона. Генерал В. Андерс дав наказ 5-й дивізії 2-го Корпусу Польського здійснити наступ з метою заволодіння висотами в районі Патерніано – Монте делла Кроче – Монте Тарто. Діючі на приморській ділянці 3-тя ДКС і Карпатський уланський полк отримали завдання зав'язати бій з силами противника. Врешті, після вдалої атаки та відступу німців Армія генерала Андерса наблизилася безпосередньо до міста Анкона [235, с. 65]. Варто зазначити, що в тій місцевості уже знаходилася Карпатська Бригада, якій на допомогу була кинута 5-та КДП, в якій перебували українці та білоруси. З власного досвіду українці розуміли, що бій за Анкону буде жорстоким, адже на найважчі ділянки фронту польське військове керівництво зазвичай відправляло саме 5-ту КДП, на відміну від Карпатської Бригади, яку зазвичай перекидали на спокійніші ділянки фронту [133, с. 42]. В безпосередній близькості до міста Анкона відбулося кілька невеликих боїв, зокрема, в районі містечка Фіольтрано, де бій з німецькими частинами тривав три дні. Після взяття Фіольтрано розпочалося безпосереднє взяття міста Анкона [130, с. 172]. До самого міста було прокладено два шляхи: дорога № 16, якою рухався 2-й Корпус Польський, та шлях уздовж морського побережжя, через який тримав зв'язок німецький тил. Слід зазначити, що німецькі укріплення на підступах

до міста і порту Анкони були доволі міцними, адже витримали артилерійський обстріл союзників та завдавали значних втрат польським частинам. Генерал В. Андерс дав наказ 5-й дивізії 2-го Корпусу Польського здійснити наступ з метою заволодіння висотами в районі Патерніано – Монте делла Кроче – Монте Тарто. Діючі на приморській ділянці 3-тя ДКС і Карпатський уланський полк отримали завдання зав'язати бій з силами противника [277, с. 12] (Додаток X).

Вранці 17 липня 1944 р. розпочався наступ 2-го Корпусу Польського в напрямку Анкони. 14-й Віленський стрілецький батальйон, підтриманий танковою бригадою, зайняв Патерніано. 13-й Віленський батальйон оточив німецькі частини на північ від Сан-Стефано, а потім спільно з 15-м батальйоном, зайняв Монте делла Кроче [258, с. 132]. З району м. Оффаньї німці провели контратаку. Її було відбито, внаслідок чого 2-й Корпус Польський закріпився на зайнятих позиціях. Висунуте в глиб німецьких позицій розташування було чудовим плацдармом для подальшого наступу на місто. Завдяки взяттю на західній ділянці наступу височин Монте Тарто і Кроче-ді-Сан-Вінченцо частини Армії генерала Андерса глибоко вклинилися в німецькі порядки. З настанням темряви атаку довелося припинити.

В бою за Анкону змушена була відступити Карпатська Бригада, а на її місце в черговий раз була передислокована 5-та КДП. Німецький військовий гарнізон вдалося оточити, однак німці і надалі чинили запеклий опір [132, с. 264]. Зрештою, 6-та Львівська бригада піхоти і 15-й Познанський уланський полк 2-го Корпусу Польського здійснили обхідний маневр і вийшли в тил німецьких оборонних позицій в районі м. Анкона. Німецька 278-а піхотна дивізія була розбита. 18 липня 1944 р. о 14.30 військові з'єднання 2-го Корпусу Польського, зокрема, бойові з'єднання Карпатських Уланів і 2-й Батальйон Карпатських Стрільців, вступили до портового міста Анкона [299, с. 40]. Польські частини зазнали значних втрат. Загалом у боях на Апеннінському півострові 2-й Корпус Польський втратив 1358 солдатів

[232, с. 68]. Звільнення важливого міста порту Анкона полегшило силам союзників здійснення подальших бойових дій у напрямку м. Ріміні.

Після звільнення польським військовим формуванням стратегічного міста і порту Анкона польські військові частини продовжили свій бойовий шлях. Зокрема, 24 липня 1944 р. відбувся бій над річкою Есміо, де німецькі частини не чинили сильного опору, прикриваючи відступ головних сил. Після нетривалого бою над річкою Есміо 2-й Корпус Польський продовжив бойові дії над річкою Міса, де польські частини зустріли потужний опір з боку німецьких частин. Цей бій тривав майже три тижні, з 25 липня до 9 серпня 1944 р. Згодом, з 10 серпня до 21 серпня 1944 р., тривав наступний бій над річкою Чесано. З 22 до 27 серпня тривали запеклі бойові дії над Метавро, які, за свідченнями очевидців, нічим не поступалися за жорстокістю бою під Монте Кассіно [134, с. 154]. Саме в районі Метавро українці з Армії генерала Андерса дізналися про перехід цілого українського відділу Вермахту на сторону союзників. Згодом українців було поінформовано, що на території Австрії дислокована ціла українська дивізія Вермахту, і в майбутньому 2-й Корпус Польський буде кинуто в бій саме проти неї [135, с. 112].

Після запеклих боїв під Метавро 2-й Корпус Польський передислокувався у район Ля Касета. Хоча відпочинком це було важко назвати, адже польські військові частини постійно залучали на підкріплення тої чи іншої ділянки фронту [250, с.12]. Ведення бойових дій ускладнювалося важкими географічними умовами стрімкого узгір'я Апеннін. Після місячного відпочинку в Ля Касета польське військове формування повернулося на середній відтинку фронту в Апеннінах. У період з 10 до 18 жовтня 1944 р. польська армія брала участь у боях в таких населених пунктах: Санта Софія, Галеатто, Довадолі, Кастрокаро, Монте Грассо, Ареодо, Мірабелля та Коломбо [136, с. 195]. Згодом 2-й Корпус Польський був направлений на взяття гірської місцевості Предапіо. Слід зазначити, що бойові дії в даному районі в період з 19 жовтня до 2 листопада 1944 р. були особливо жорстокими, адже він був батьківщиною Беніто Муссоліні. Згодом, в період з

2 до 24 листопада 1944 р., ведення активних бойових дій Армії генерала Андерса перенеслося на ділянку річки Монтоне. З кінця листопада до 20 грудня 1944 р. вона перебувала на відпочинку з активним залученням до бойових дій в районі П'єве Салютаре-Вігіньяно. В останні дні грудня 1944 р. польське військо було передислоковане в район бойових дій над річкою Сеніо на півночі Італії. Бої над річкою тривали два місяці [138, с. 7].

До березня 1945 р. 2-й Корпус Польський вів позиційну боротьбу. Відділи армії вели артилерійський обстріл німецьких оборонних позицій в районі річки Сеніо [274, с. 220]. 7 березня 1945 р. Армія генерала Андерса, діючи у складі 8-ї британської армії, отримала завдання форсувати р. Сеніо на північ від м. Фаєнци [276, с. 211]. У взаємодії з новозеландською дивізією відділи 2-го Корпусу Польського повинні були розвинути наступ та «відрізати» дороги для німецького відступу в напрямі Феррара – Болонья. Також одним із завдань польської армії було відтіснити маневром з півночі німецькі частини, що обороняли м. Болонью. Генерал В. Андерс вирішив форсувати р. Сеніо силами 3-ї ДКС, розвинути наступ ударом 5-ї КДП і далі за підтримки танкових частин військового формування захопити район на північ від м. Болонья [280, с. 199]. У квітні 1945 р. Армія генерала Андерса розпочала безпосередній наступ на місто Болонья [277, с. 18] (Додаток Ц). Головний удар на напрямку руху 8-ї британської армії здійснював 2-й Корпус Польський і британський 5-й Корпус [241, с. 513]. Ці військові з'єднання повинні були прорвати німецьку оборону біля річки Сеніо, а потім розвивати наступ: 5-й Корпус в район м. Аргенте, а 2-й Корпус Польський в район Мордано і Кастель Сан П'єтро, які розташовувалися на півночі Італії [233, с. 47-48]. У той час, коли активні бойові дії відбувалися над річкою Сеніо, підрозділам Вермахту вдалося зосередити значні оборонні позиції біля міста Болонья. Наступ на Болонью польського військового формування просувався по 100-200 метрів [295, с. 35]. У кожному населеному пункті на шляху до Болоньї польська армія зустрічала активний опір з боку німецьких військових частин. Весь простір від м. Фаєнци до м. Болоньї, за допомогою

бетонних оборонних споруд, був перетворений на одну величезну твердиню. Рівнини були перекопані штучними водними каналами, для протидії руху танків союзників [139, с. 210].

9 квітня 1945 р., після кількогодинного артилерійського обстрілу, 3-тя ДКС розпочала форсування р. Сенію. Варто зазначити, що внаслідок помилкового бомбардування власних відділів загинули 34 солдати Армії генерала Андерса, а поранення отримали 188 військовослужбовців. Всупереч цьому 3-тя ДКС продовжувала форсування, поступово знищивши німецькі оборонні позиції над р. Сенію, а згодом біля річки Сантерно. Розвинувши наступ, 2-й Корпус Польський форсував численні водні перешкоди в цьому районі та здобував місцевості, заздалегідь підготовлені до оборони [173, с. 88].

Успіхи польських і британських відділів, що спільно воювали у складі 8-ї британської армії, примусили німців до відступу. Армія генерала Андерса перейшла до рішучого наступу. Як допоміжний відділ діяло угруповання «Руд» під командуванням полковника К. Рудницького. У його складі воювала 3-тя Бригада Карпатських Стрільців і 4-та Волинська Бригада Піхоти. Вісь атаки польського угруповання проходила по лінії Імола – Болонья [181, с. 212]. Насамперед варто зазначити, що атакуючи відступаючі німецькі відділи по шосе №9, польському угрупованню вдалося «відрізати» німецькі позиції від основних сил, що були розташовані в горах.

12 квітня 1945 р. відбулися жорстокі бойові зіткнення біля річки Сантерно в районі Кастельнуово. Увечері, взаємодіючи з виконуючими головний удар відділами, 3-тя ДКС атакувала оборонні лінії супротивника на річці Сангінар. У той же час 3-тя Бригада Карпатських Стрільців, виконуючи маневр оточення супротивника з півдня, зайняла Кастель Болоньез. 13 квітня угруповання «Руд» підступило до східного краю містечка Імолі. Командувач відділу прийняв рішення здобути місто обхідним маневром з півночі в районі містечка Понте Саріто. Маневр виконувала 4-та Волинська Бригада Піхоти і 3-тя Бригада Карпатських Стрільців. У післяобідні години 14 квітня 1945 р.

внаслідок вдалих та злагоджених дій 2-го Корпусу Польського міста Понте Саріто та Імола було звільнено. Вже 17 квітня 1945 р. Армія генерала Андерса здобула ключове для наступу місто Кастель сан П'єтро. 20 квітня польські відділи форсували річки Гайана та Ідіце. 21 квітня о 6.05 9-й Батальйон Карпатських Стрільців першим вступив до м. Болоньї [227, с. 156].

21 квітня 1945 р. польське військове формування наблизилося безпосередньо до самого міста Болонья. Слід зазначити, що 2-й Корпус Польський не зустрів активного опору з боку німецьких військових частин в обороні самого міста. Під час підготовки до завершальної атаки на місто, в ряди Армію генерала Андерса надійшло повідомлення про капітуляцію німецької армії в Італії [140, с. 295]. 21 квітня о 6.05 9-й Батальйон Карпатських Стрільців першим вступив до м. Болоньї.

Згідно з даними польського історика В. Беганського, 2-й Корпус Польський зазнав значних втрат у результаті взяття Болоньї: 249 полеглих, 1219 поранених і ще 12 солдатів, що зникли безвісти, разом 1489 військовослужбовців [111, с. 135-136]. Список загиблих українців Армії генерала Андерса, похованих на військовому цвинтарі в м. Болонья, наведено в таблиці 14 [100, с. 57-98] (Додаток Ф). Згідно даних таблиці відомо про імена 18 українців. Загиблі військовослужбовці були уродженцями сучасних Львівської, Івано-Франківської, Рівненської та Чернівецької областей.

Визволення Болоньї мало велике значення для остаточної поразки Німеччини на італійському фронті. Варто зазначити, що внаслідок відповідного наказу командувача 8-ї британської армії О. Ліза, 2-й Корпус Польський залишився перебувати в районі м. Болонья, не беручи вже участі в подальшому наступі. 9-й Батальйон Карпатських Стрільців отримав назву «Болонського», а 17 польських солдатів отримали почесне громадянство міста. Сенат Болоньї вручив польським солдатам 215 спеціально викарбуваних меморіальних медалей з написом «Визволителям Болоньї 21 квітня 1945 р.» [277, с. 21].

Отже, підсумовуючи участь українців у складі Армії генерала Андерса (2-го Корпусу Польського) в бойових діях на території Італії, слід зазначити, що внесок польського військового формування у справу перемоги союзників є беззаперечним. Водночас, з метою встановлення історичної справедливості, неможливо оминати факт участі та значних втрат серед українців у складі польського військового формування в боях на території Італії. Однак процес встановлення чисельності українців у бойових діях на території Апеннінського півострова ускладнюється відсутністю офіційної статистики національної приналежності військовослужбовців 2-го Корпусу Польського в зазначений період та фактами інтерпретації імен загиблих українців на польський лад. Ймовірно, польське військове керівництво та поховальні групи прагнули штучно завищити чисельність загиблих поляків та монополізувати усю славу перемоги битви під Монте Кассіно і відкриття дороги на Рим союзникам. Однак беззаперечну участь українців у бойових діях на території Італії засвідчують відтворені біографічні довідки військовослужбовців Армії генерала Андерса.

4.3. Доля українців Армії генерала Андерса після війни

Битва під Монте Кассіно поклала початок переможного руху 2-го Корпусу Польського по території Італії. З липня 1944 р. по квітень 1945 р. польські солдати брали участь у бойових діях на Адріатичному узбережжі і на півночі Італії [217, с. 201]. У липні 1944 року військово формування брало участь у битві під Анконою (15-24 липня 1944 р.) та в бойових діях на території Апеннін (10 жовтня-5 січня 1945 р.). Бойовий шлях армії закінчився взяттям м. Болоньї (9-21 квітня 1945) [218, с. 30].

Важливим для нашого дослідження є визначення приблизної кількості українців – військовослужбовців Армії генерала Андерса. Тому зосередимо увагу на кількісному та національному складі військового формування на завершальному етапі війни. У жовтні 1944 р. 2-й Корпус Польський

налічував 58940 солдатів і офіцерів [244, с. 292]. З цього періоду відомі точні кількісні дані про військовослужбовців Армії генерала Андерса некатолицького віросповідання, а саме представників православної конфесії, евангелістів, юдеїв, а також представників інших віросповідань [72, к. 4]. Завдяки кількісним даним військовослужбовців православної конфесії можна визначити приблизну кількість українців. Цю інформацію наведено в таблиці 15 [72, к. 5] (Додаток Ш). Згідно даних таблиці, чисельність православних військовослужбовців становила 2342 особи, серед яких 31 офіцер та 2311 рядових вояків 2-го Корпусу Польського.

Цікавим є кількісне співвідношення офіцерів та солдатів у Армії Андерса:

- для армії в цілому: 1 офіцер на 14 солдатів;
- для некатолицьких конфесій: 1 офіцер на 34 солдати;
- для єврейської конфесії: 1 офіцер на 6 солдатів.

Відношення священників до віруючих осіб було наступним:

- для католиків: 1 священник на 990 осіб (57 священників);
- у православній церкві: 1 священник на 780 солдатів (3 священники);
- для євреїв: 1 рабин на 415 солдатів (2 рабини);
- для греко-католиків: один священник на 455 солдатів;
- протестанти не мали окремого священника [72, к. 6].

Згідно з архівними джерелами, наприкінці 1944 р. серед солдатів 2-го Корпусу Польського служило 2326 православних осіб, 455 греко-католиків, 741 юдей, 315 евангелістів, 16 мусульман і 68 представників інших конфесій. Різко скоротилося число солдатів юдейського віросповідання в результаті дезертирства на території Палестини в другій половині 1943 р. [109, с. 231]. Чисельність 2-го Корпусу Польського коливалася через втрати на фронті і постійний потік добровольців, в основному з числа звільнених з німецького полону [140, с. 412]. Для нашого дослідження релігійна приналежність військовослужбовця є одним з найважливіших визначників національності. На жаль, статистики етнічної приналежності військовослужбовців у 2-му

Корпусі Польському не велося. Тому, зі значною часткою вірогідності, можна стверджувати, що у складі Армії генерала Андерса представники греко-католицької та православної конфесій в більшості були українцями. Вони в основному були родом із земель Східної Галичини і Волині, а саме із сіл та малих містечок. Протягом 1945 р. число православних офіцерів збільшилося на 6 військовослужбовців, а православних солдатів на 683 особи.

Стосовно представників греко-католицької конфесії, то така інформація відсутня [70, к. 1-3]. Таке збільшення кількості солдатів і офіцерів було викликано припливом колишніх ув'язнених з таборів для військовополонених, добровольців з Північної та Південної Америки та колишніх військовослужбовців німецьких військових формувань, що мали польське громадянство [295, с. 30]. Фактичний чисельний стан 2-го Корпусу Польського станом на 1 квітня 1945 р. становив 72736 солдатів і офіцерів. А вже станом на 30 червня 1945 р. кількість війська збільшилася до 103244 солдатів і офіцерів. Новоприбулі з 1 до 30 червня 1945 р. становили 17722 солдати і офіцери, з яких 4350 осіб були польські громадяни, раніше примусово включені до складу Вермахту [173, с. 86]. Таке збільшення чисельності 2-го Корпусу Польського не могло не вплинути на кількість православних воїнів [52, к. 12]. Динаміку зростання чисельності православних військовослужбовців Армії Андерса наведено в таблиці 16 [52, к. 13] (Додаток Ш). Згідно даних джерела відомо, що в період з січня 1944 р. до січня 1946 р. кількість православних вояків зростає з 2140 до 2576 офіцерів та солдатів, що говорить про постійне поповнення лав війська даною категорією осіб.

Згідно зі статистичними даними 2-го Корпусу Польського, у складі даного військового формування в різні періоди перебувало від 23 до 39 православних офіцерів [210, с. 275]. Ймовірно, серед православного офіцерського складу більшість становили українці.

На додаток до вищесказаного, слід зазначити, що багато українців були і католицького віросповідання. В окремих підрозділах формування солдати з північно-східних воєводств Другої Речі Посполитої, що були католицької віри, становили 30-40% від загального числа військового формування. Наприклад, станом на 24 березня 1942 р. в 4-му полку «Скорпіони» дана група осіб представляла 34% особового складу [56, к. 13]. Хоча за документами всі вони були зареєстровані як поляки, серед них, вірогідно, було багато військовослужбовців різного етнічного походження. Сьогодні, на жаль, неможливо встановити точне число етнічних поляків та українців у даній групі. Різниця між сполонізованим українцем католицького віросповідання з «кресовим» поляком полягала у мові, яку він використовував у повсякденному житті до вступу в армію. Однак жодна статистика не дасть відповіді на це запитання.

Важливим є також питання вивчення релігійної приналежності військовослужбовців. Польське командування прагнуло убезпечити військо від релігійної дискримінації, тому солдати різних національностей мали доступ до своїх духовних наставників [141, с. 124].

26 листопада 1945 р. начальник відділу з обліку військовослужбовців 2-го Корпусу Польського Є. Дзвонковський у своєму листі-зверненні врегулював питання некатолицьких релігійних організацій [237, с. 211]. Вони були включені до Інструкції для осіб некатолицького визнання, що входили до складу 2-го Польського Корпусу [142, с. 33]. Таким чином, з метою більш тісного контакту з солдатами навесні 1945 р. було започатковано видавництво щомісячних релігійних газет та журналів. Для солдатів православного віросповідання таким журналом був «Польський православний солдат» [70, к. 8]. Основи організаційної роботи некатолицьких релігійних конфесій регулювалися наказом командувача 2-го Корпусу Польського від 15 червня 1945 р. В цей час Армія генерала Андерса налічувала п'ять православних священиків і одного греко-католицького [70, к. 9]. Відповідно до рішень польської вищої військової влади

декларувалося рівне ставлення до усіх солдатів незалежно від їхнього віросповідання і національності [141, с. 112].

Проаналізувавши архівні матеріали, бачимо, що польське військове керівництво докладало усіх зусиль, аби не порушувати питань про національність солдатів. Водночас згідно з даними Департаменту з політичних справ Міністерства оборони можна зробити висновок, що в січні 1945 р. почали виникати побоювання, що обговорення релігійного питання може перерости в етнічно-політичну проблему [61, к. 3]. З метою запобігання конфліктам польське командування з повагою ставилося до релігійних прав православних, тому під час православних свят солдатів звільняли від виконання обов'язків [145, с. 117-118]. З листа православного священника 2-го Корпусу Польського, о. Сави відомо, що богослужіння безперешкодно здійснювалися рідною мовою кожного солдата, але проповіді велися лише «зрозумілою кожному» польською мовою [40, к. 16]. Варто зазначити, що більшість православних священників 2-го Корпусу Польського можна визначити як полонізованих українців, що служили в пастирській службі і були «лояльними до польської держави» [174, с. 212]. Наприклад, в щомісячному журналі військового формування «Польський православний солдат» тема відродження української держави ніколи не порушувалася, а редакція всіляко відстоювала ідею «православного поляка». Головний акцент журнал робив на польській державі та її відносинах з православними громадянами. Така позиція зрозуміла, враховуючи ситуацію, в якій польська влада прагнула об'єднати усіх солдатів навколо ідеї відродження польської держави. Адже в іншому випадку, враховуючи велику кількість неполяків у військовому формуванні, могли посилитися сепаратистські тенденції серед «польських громадян православного визнання» [179, с. 212].

Однак сьогодні існують усі підстави говорити про те, що в підрозділах Армії генерала Андерса існували прояви релігійної та національної нетерпимості з боку частини шовіністично налаштованих офіцерів польської національності. Польське еміграційне міністерство оборони стверджувало,

що такі випадки були результатом отриманої психологічної травми на території Радянського Союзу в результаті принижень, а також тривалого перебування за межами країни в умовах невизначеності. Варто зазначити, що характеризувалися проявами нетерпимості солдати з низьким рівнем особистої культури [59, к. 17]. Православні солдати 2-го Корпусу Польського Ф. Коженевич з 4-го бронетанкового полку «Скорпіони» і К. Шибіцький з 5-ї ДКС після війни стверджували, що до православних військовослужбовців ніколи не існувало сприяння з боку польської військової влади [178, с. 280].

Згідно з польськими архівними джерелами, на початку 1945 р. настрої солдатів-українців з 2-го Корпусу Польського характеризувався таким чином:

- за винятком кількох осіб, настрої відверто антирадянські;
- існує недовіра до польської держави та політики її уряду;
- існує страх перед поверненням до СРСР [61, к. 11].

У 1944-1945 рр. лави 2-го Корпусу Польського збільшилися за рахунок добровольців, що раніше служили у різних німецьких військових формуваннях [172, с. 19]. Польська військова розвідка ретельно перевіряла кожного з них на предмет відношення до диверсійних груп німецького Абверу [245, с. 201]. Конкретні дані свідчать про те, що серед українських солдатів – колишніх учасників німецьких військових формувань або військовополонених існував високий патріотичний дух. В українців, які приєдналися до польської війська після звільнення з німецького табору для військовополонених, існували яскраво виражені проукраїнські погляди. Військове керівництво Армії генерала Андерса побоювалося, що після періоду психічної релаксації ці ідеї почнуть набирати обертів. В еміграційному Міністерстві національної оборони в той час існував спеціальний відділ, який відслідковував національні питання у Польських Збройних Силах на Заході [177, с. 313]. Було висловлено припущення, що в результаті діяльності націоналістично налаштованих солдатів-українців всередині 2-го Корпусу Польського проти польської влади можуть

виникнути серйозні ускладнення. Таким чином, Департамент з політичних справ Міністерства національної оборони рекомендував координувати всі дії з боку військової влади, навіть у культурно-просвітницькій діяльності [61, к. 12].

У грудні 1944 р. Відділ Національностей Польських Збройних Сил на Заході отримав повідомлення від інформаційно-розвідувального відділу про те, що 6-7 січня 1945 р. в Римі відбудеться з'їзд «Східного підкомітету» під егідою «Союзу Українських Канадійських Вояків». На заході були присутні українські активісти з Канади, українські солдати з польських та британських військових формувань. Конгрес був проведений протягом православних Різдвяних свят. Захід організував офіцер канадських збройних сил Дмитро Жук, який був активним членом Українського Католицького Юнацтва і Молодих Українських Націоналістів у Вінніпезі. В зв'язку з цим польське Міністерство внутрішніх справ звернулося до польського посла при Святому Престолі у Ватикані К. Паппе з проханням запобігти можливим антипольським проявам на цьому з'їзді [206, с. 45]. Аналогічна інструкція була надіслана і постійним представникам польського Міністерства внутрішніх справ у Римі. Конгрес був проведений в Східному Інституті в Римі за участю греко-католицького єпископа Івана Бучка, духовних осіб Василіанського ордену та солдатів і офіцерів української національності, що служили в канадських збройних силах.

Нарада мала суто пізнавальний характер без політичних промов і виступів. Єпископ І. Бучко визнав захід невдалим у зв'язку з відсутністю значної частини українців-солдатів з 2-го Корпусу Польського, які в той час перебували на території Італії. Навіть незважаючи на запрошення єпископа І. Бучка, надіслане начальнику пропаганди польського війська, українці не були присутні на зібранні. Ймовірно, вони були цілеспрямовано не поінформовані польською військовою владою [62, к. 10].

У період активних військових дій на території Італії в 1944 р. військовослужбовці польського війська ставали об'єктами німецької

пропаганди [261, с. 31]. Архівні матеріали свідчать про те, що німецька пропаганда, спрямована на польських солдатів (у тому числі й на українців), не досягла своєї мети. Відомо лише 17 випадків дезертирства православних солдатів 2-го Корпусу Польського на території Італії [69, к. 12]. Причини цих втеч невідомі, але, ймовірно, вони не мали політичного характеру, оскільки через деякий час частина дезертирів поверталася до рідних військових формувань.

Згідно з доповіддю полковника 2-го Корпусу Польського Є. Лункевича від 14 серпня 1944 р., у першій половині 1944 р. випадків переходу польських солдатів на німецький бік взагалі не було [60, к. 17].

Власну пропаганду серед солдатів Армії генерала Андерса проводив і СРСР. Радянська влада через власні дипломатичні представництва у Великобританії, Італії та на Близькому Сході вела спостереження за настроями військовослужбовців польського військового формування [239, с. 101]. При цьому особлива увага приділялася солдатам української, білоруської та єврейської національності. Радянські джерела відзначали, що українців та білоруси в 2-му Корпусі Польському становили від 6 до 7 тисяч осіб [223, с. 160]. На нашу думку, метою радянської пропаганди було зламати морально-політичну єдність польської армії і почати гостру конфронтацію всередині війська, яка могла бути надзвичайно ефективною, насамперед з допомогою представників національних меншин.

В ході активних бойових дій 2-го Корпусу Польського на території Італії польське військове керівництво зверталось до солдатів з проханням у майбутньому не повертатися до СРСР, де вони можуть зазнати переслідувань з боку радянської влади [231, с. 13]. Відомо, що італійські комуністи та радянський представник в Римі постійно пропонували солдатам допомогу в поверненні до сім'ї та рідних домівок на території СРСР. Православний священник о. Микола Макаревич з 5-ї КДП так описував ті події: «(...) Солдати 5-ї КДП не були готові повернутися на батьківщину, так як більшість православних були вихідцями зі «східних кресів», які вже

пережили в 1939-1941 роках радості радянського райського життя» [75, к. 14].

У період 1944-1945 рр. з польського війська дезертирували 463 особи католицького віросповідання, 38 православних, 17 юдеїв та 29 протестантів. Оскільки де-факто неможливо визначити кількість українців серед католиків, зосередимо увагу на групі православних. З лютого по грудень 1944 р. з 2-го Корпусу Польського дезертирували 17 православних солдатів, однак у жандармських списках дезертирів за період 1944 р. по 1945 р. вказано імена 71 православного солдата. Відмінності в цифрах можна пояснити тим, що деякі перебіжчики зрештою поверталися до війська [76, к. 10].

У період 1943-1945 рр. Польські Збройні Сили на Заході отримали значне поповнення за рахунок двох категорій польських громадян – військовополонених з німецьких військових формувань, а також полонених осіб, які були на території Третього рейху та окупованих країн як остарбайтери. У першій групі були в основному етнічні поляки, мобілізовані з Померанії і Сілезії у Вермахт і СС. У період 1943-1945 рр. багато хто з них був узятий в полон військами союзників і перебував у таборах для військовополонених. Польський еміграційний уряд сприймав ці групи осіб як одне з потенційних джерел підвищення військової могутності Польських Збройних Сил на Заході. Польське цивільне та військове керівництво планувало формування нових підрозділів і тактичних одиниць [127, с. 89]. Для цього було здійснено кроки, в тому числі у вигляді підписання з урядами західних союзників договорів про можливість набору добровольців з числа осіб, які перебували в таборах союзників для військовополонених. Під час набору добровольців для служби в Польські Збройні Сили на Заході національні обмеження не застосовувалися до осіб, що мали польське громадянство до 1939 р. Варто зазначити і про директиву від 11 грудня 1943 р., згідно з якою не допускалася можливість застосування будь-яких обмежень для громадян Другої Речі Посполитої, що бажали служити в польських військових формуваннях як добровольці. Тих, хто не мав

польського громадянства, приймали як осіб «польської групи», за умови якщо «добровольці володіли польською мовою» [78, к. 14].

Генерал В. Андерс позитивно відгукнувся на ідею набору польських громадян з числа етнічних меншин, зокрема, в листі до еміграційного Міністерства оборони від 15 грудня 1944 р., де було дано згоду на вільний призов, навіть без польського громадянства [248, с. 199].

У зв'язку з великим припливом добровольців – звільнених з таборів союзників військовополонених, а саме: етнічних поляків та польських громадян з числа національних меншин, створювалися нові правові і політичні ускладнення. Існувала небезпека, що серед добровольців цієї групи могли бути радянські шпигуни і провокатори. Як уже згадувалося вище, командувач 2-го Корпусу Польського генерал В. Андерс надіслав лист від 15 грудня 1944 р. до еміграційного Міністерства оборони з проханням дозволити приймати добровольців цієї групи на військову службу. У відповідь на лист В. Андерса 19 січня 1945 р. глава Міністерства оборони, генерал дивізії М. Кукель відмовив у видачі такого дозволу. У листі говорилося про те, що прийняття до Польських Збройних Сил на Заході громадян іноземної держави не тільки призведе до правових наслідків, а й накладає зобов'язання на польську державу [48, к. 16]. Внаслідок цього квартирмейстер 2-го Корпусу Польського полковник Я. Сковронський в листі від 28 січня 1945 р. заборонив прийом добровольців без відповідних дозволів польської цивільної влади. Також категорично заборонялося приймати радянських громадян. Якщо виникали сумніви у національності добровольця, він повинен був продемонструвати письмовий документ, в якому б вказувалося, що він є громадянином Польщі, а також народився і жив до війни на території Другої Речі Посполитої [47, к. 9].

24 грудня 1944 р. керівництво 2-го Корпусу Польського видало постанову, в якій було визначено правила прийому колишніх німецьких військовополонених та цивільних польських громадян. Відповідно до положень цього документа, до Армії генерала Андерса приймали осіб, які

станом на 1 вересня 1939 р. мали польське громадянство, а також тих, що в період 1940-1941 рр. були мобілізовані в Червону Армію [124, с. 201]. З цього випливає, що польський уряд визнав українців зі «східних кресів» польськими громадянами, не позбавляючи цих осіб права вступу до Польських Збройних Сил на Заході. Відповідно до положення документа про набір добровольців до 2-го Корпусу Польського від 22 вересня 1945 р., військовополонені з німецьких військових формувань під час відбору повинні бути розділені на групи залежно від громадянства і національності [123, с. 312]. До групи № 3 польських громадян непольської національності потрапляли саме українці, білоруси, росіяни, чехи та інші представники національних меншин [77, к. 11].

Відповідно до угоди між польським, англійським та американським урядами, штаб Польських Збройних Сил на Заході контролював чисельність поляків у таборах для військовополонених союзників. Британці та американці поділяли польських громадян за національністю. Завданням спеціального відділу Польських Збройних Сил на Заході був відбір та агітація серед поляків, що перебували у таборах для військовополонених західних союзників, до вступу у польські військові формування. Кандидати на вступ до 2-го Корпусу Польського були розміщені у фільтраційному таборі західних союзників «Іоланта». Добровольців, що пройшли перевірку, направляли в розташування 7-ї Дивізії 2-го Корпусу Польського, де на них чекала медична комісія та підготовка до служби на фронті [247, с. 240].

Після закінчення активних бойових дій Другої світової війни в Європі вісім полків Армії генерала Андерса дислокувалися за сорок кілометрів від міста Болонья. У лавах польського війська панувало розчарування з приводу розміщення на території Польщі радянських військ та абсолютної відсутності активної протидії цьому з боку лідерів Сполучених Штатів Америки та Великої Британії [122, с. 21].

Відповідно до угод, укладених між СРСР з Великобританією, Сполученими Штатами Америки та Францією, радянські громадяни,

військовополонені і цивільні особи повинні бути репатрійовані в СРСР. Однак разом з угодою постало дискусійне питання: кого вважати громадянином Радянського Союзу? Ймовірно, що серед них була велика кількість і українців. У березні 1945 р. керівництво 8-ї британської армії прибуло в розташування 2-го Корпусу Польського з поясненнями, кого вважати радянським громадянами відповідно до британських положень. У зв'язку з цим, польський глава міністерства оборони М. Кукель видав таємний наказ командуванню 2-го Корпусу Польського за № 13 від 1 березня 1945 р. про недопущення та виключення осіб з радянським громадянством зі складу польського військового формування [120, с. 189]. Детальне пояснення, кого вважати радянським громадянином, було наведено у наказі військового керівництва Армії генерала Андерса за № 35 від 26 березня 1945 р. Британська інтерпретація радянського громадянства стала додатком до існуючого наказу за № 35 від 26 березня 1945 р. і вказувала на наступні умови: «Відповідно до британських інструкцій, радянськими громадянами вважати усіх осіб, що проживали в межах Радянського Союзу до початку війни (до 1.IX.1939)» [119, с. 115]. Радянськими громадянами вважати усіх осіб, що мали польське громадянство і набули громадянства Радянського Союзу за власним бажанням. Військовослужбовець, що воював у складі Червоної Армії, не є радянським громадянином, якщо він родом з районів на захід від кордону Радянського Союзу з вересня 1939 р. та за умови, якщо особа не набула радянського громадянства добровільно. Всі особи, що володіють радянським громадянством, повинні бути репатрійовані до Радянського Союзу, незалежно від їх власної волі» [64, к. 13].

Таким чином, відповідно до наказу польського Міністерства оборони, тих, хто не міг довести свого польського громадянства, необхідно було виключити зі складу війська та передати британській владі у табори для військовополонених [49, к. 7]. До речі, саме за умови такої інтерпретації радянського громадянства українські солдати з 14-ї гренадерської Дивізії СС

«Галичина» як польські громадяни уникли передачі Радянському Союзу і, відповідно, неминучої смерті.

Наростаючі проблеми з добровольцями до 2-го Корпусу Польського змусили військову владу розробити більш конкретні рекомендації щодо їхнього прийому. Поділ колишніх військовополонених на сім груп відбувався наступним чином:

1. Польські громадяни польської національності, вихідці з Другої Речі Посполитої в межах 1 вересня 1939 р.
2. Польські громадяни німецької національності з території Другої Речі Посполитої в межах 1 вересня 1939 р.
3. Польські громадяни непольської національності з території Другої Речі Посполитої в межах 1 вересня 1939 р.
4. Прибулі на територію Другої Речі Посполитої після 1939 р. як колонізатори.
5. Німецькі громадяни польської національності.
6. Радянські громадяни польської національності.
7. Громадяни з інших країн польської національності [50, к. 15].

Особливий інтерес становить виділена група осіб непольської національності – громадян Другої Речі Посполитої. Дану групу становили в основному українці, білоруси, росіяни, чехи, литовці і латиші. Для українців основним критерієм відбору було знання польської мови, членство в українських організаціях і військове минуле. Під особливий контроль потрапляли українці, яких підозрювали в причетності до Організації українських націоналістів. Варто зазначити і про те, що значна частина українців не побажала вступати до Польських Збройних Сил на Заході і залишилася в таборах для військовополонених. Кандидатів на вступ до 2-го Корпусу Польського було розміщено в транзитному таборі «Юланта». З 7 квітня по 21 червня 1945 р. цей табір прийняв 5021 колишнього військовополоненого [79, к. 12]. У зазначений період внаслідок відмови у вступі до польського військового формування в англійські табори для

військовополонених було повернуто 588 осіб, серед яких 17 були українського походження [50, к. 15]. У період з 29 січня по 5 травня та 27-30 липня 1945 р. з транзитного табору «Іоланта» 2-го Корпусу Польського в англійські табори було відправлено 87 громадян Радянського Союзу і 22 польських громадянина [54, к. 3].

Серед осіб, які мали право на вступ до Армії генерала Андерса, була велика кількість колишніх військовослужбовців Дивізії СС «Галичина». Зважаючи на інтенсивні дії польської контррозвідки, у 1946 р. в транзитному таборі «Іоланта» 2-го Корпусу Польського було виявлено осіб української національності, яких було відправлено назад до англійських таборів як колишніх учасників Дивізії СС «Галичина» та Української повстанської армії [55, к. 7].

Зі спогадів підхорунжого дивізії СС «Галичина» Василя Вериги, професор та політичний діяч Роман Смаль-Стоцький у квітні 1945 р. радив колишнім учасникам німецьких військових формувань шукати контакту з британськими офіцерами, на відміну від польських. На початку травня генерал 1-ї дивізії Української національної армії (14-та Дивізія СС «Галичина») Павло Шандрук надіслав листа до генерала В. Андерса, в якому просив генерала влаштувати йому зустріч з британцями задля вирішення «українського питання» [104, с. 290-291]. Слід зазначити, що під час перебування 1-ї Української Дивізії в якості військовополонених в італійському місті Ріміні українці з 2-го Корпусу Польського всіляко намагалися допомогти останнім. Було організовано матеріальну та гуманітарну допомогу для колишніх «дивізійників» [118, с. 112].

Колишнім солдатам Дивізії СС «Галичина» було складно потрапити до польського війська. Як пише підхорунжий 1-ї дивізії Української національної армії Василь Верига, станом на 17 червня 1945 р. до складу 2-го Корпусу Польського в м. Ріміні потрапили лише 176 солдатів-українців, колишніх «дивізійників» [103, с. 156]. Значна кількість колишніх військовослужбовців німецьких військових і поліцейських формувань задля

вступу до польського війська свідомо подавали польське громадянство, аби уникнути репатріації в Радянський Союз. Варто зазначити, що в зазначений період польські офіцери приязно ставилися до участі осіб українського походження у складі 2-го Корпусу Польського. У цьому контексті цікавою буде доповідь майора Польських Збройних Сил на Заході Гаузи: «У своїй роботі завжди виступаємо за прийняття в польську армію всіх польських військовополонених, незалежно від їх громадянства (...) Якщо мова йде про питання національності, то ми не повинні ставити будь-яких перепон в тому, аби польські громадяни білоруського або українського походження виконували власний громадянський обов'язок» [46, к. 9].

Однак багато українців при вступі до 2-го Корпусу Польського змушені були видавати себе за польських громадян. У доповідях працівників з набору добровольців часто зустрічається наступна фраза: «(...) польську мову знає погано, але відчуває себе поляком і хоче приєднатися до Польських Збройних Сил на Заході» [53, к. 14].

У період 1944-1945 рр. Польські Збройні Сили на Заході отримали значне чисельне поповнення. На жаль, неможливо визначити точну кількість новоприбулих українців з німецьких військових і поліційних формувань. Побічно про кількість прийнятих на початку 1945 р. до 2-го Корпусу Польського українських солдатів можуть свідчити дані польського командування стосовно військовослужбовців православної віри у військовому формуванні [65, к. 12].

Після закінчення активних бойових дій Другої світової війни в Європі у 1945 р. постало питання роззброєння військових частин Армії генерала Андерса. Англійське командування з метою уникнення конфліктів з польськими військовими відібрало в останніх лише амуніцію та набої до зброї [117, с. 213].

Українці були серед різних категорій польських громадян, які в період 1944-1946 рр. поповнили лави 2-го Корпусу Польського. У таблиці 17 [51, к. 11] (Додаток Ю) наведено дані про кількість осіб некатолицького

віросповідання у складі армії станом на 30 червня 1946 р. Згідно інформації з джерела відомо про те, що в цей час у лавах 2-го Корпусу Польського перебувало 2417 військовослужбовців православного віросповідання та 1027 солдатів греко-католицької конфесії. На думку білоруського історика Ю. Грибовського третину усіх православних військовослужбовців 2-го Корпусу Польського становили білоруси, а більшість греко-католиків були українцями [210, с. 294]. Варто зазначити, що чисельність представників інших національностей, які сповідували православну віру була надзвичайно низькою (1,5-2 %). Тому з високою долею ймовірності можна говорити про 2600 українців у складі 2-го Корпусу Польського станом на 30 червня 1946 р. Врахувавши смертельність серед українців в період формування Армії Польської в СРСР, під час передислокації військового формування до Італії, втрати під час ведення бойових дій 2-го Корпусу Польського можна говорити про цифру близько у 3 тисячі українців, що перебували у складі Армії генерала Андерса в роки Другої світової війни.

Порівнюючи статистичні дані 2-го Корпусу Польського в період з червня 1945 р. до червня 1946 р., варто відзначити, що до складу військового формування прибуло 572 солдати греко-католицької конфесії, більшість яких становили українці [24, к.12]. Солдати українського походження служили у частинах зв'язку, постачання, артилерії польського війська [116, с. 192].

Зміна політичної ситуації в Європі та світі, можливість початку третьої світової війни викликали затримку демобілізації Польських Збройних Сил на Заході [289, с. 198]. Польське військове та політичне еміграційне керівництво були шоковані перебуванням на польських землях радянських військ, формуванням прокомуністичних урядів та мовчазним ставленням до цих подій з боку їхніх військових союзників, зокрема, Сполучених Штатів Америки та Великої Британії. Таким чином, усередині Армії генерала Андерса, зокрема серед українців, панували настрої невизначеності у власному майбутньому [115, с. 32].

Варто зазначити, що українці з 2-го Корпусу Польського підтримували зв'язок з усіма українцями, що перебували у 1945-1946 рр. на території Італії. В районі міст Венеція і Трієст розташовувалися табори для інтернованих та емігрантів, національний склад яких становили українці, поляки, хорвати, угорці та представники інших національностей. Українська національна група була найчисельнішою з поміж них [107, с. 309-310].

Під кінець червня 1946 р. частина 2-го Корпусу Польського була переведена на південь Італії, зокрема до міста Матера, де знаходився штаб польської армії [107, с. 324].

Після завершення Другої світової війни розпочалося повернення осіб-учасників бойових дій до рідних домівок. З майже 250 тисяч польських політичних емігрантів лише в 1946 р. половина з них повернулися додому [263, с. 10]. Згодом був створений Польський Корпус Переселення і Розміщення. Перші солдати почали вступати в цю організацію в серпні 1946 р. [275, с. 268].

Під час перебування 2-го Корпусу Польського на території Італії в 1946 р. серед військовослужбовців за допомогою радіо проводилася агітація з метою повернення їх до Польщі, яка в той час перебувала під впливом Радянського Союзу [242, с. 102]. В 1946 р. в місті Матері при польському штабі була організована група у складі 700 осіб, що бажали повернутися на батьківщину. Українцям, які до початку Другої світової війни проживали на території «східних кресів», повертатися було нікуди, адже ці території були остаточно зайняті радянською владою. Зрозуміло, що в разі репатріації військовослужбовців до СРСР на них чекали репресивні дії радянської влади [114, с. 233]. Помітивши значний відтік солдатів польської національності зі складу 2-го Корпусу Польського, котрі поверталися до Польщі, військове керівництво намагалось надолужити кількісні втрати саме за рахунок набору українців, які чудово розуміли наслідки повернення на батьківщину [107, с. 335-336].

Наприкінці серпня 1946 р. до міста Чезена, де перебували основні сили 2-го Корпусу Польського, прибула канадська комісія з метою набору людей для роботи в Канаді. Комісія планувала залучити 4000 молодих та здорових осіб віком не старше 35 років. Маючи фактично безнадійне становище та перспективи радянських репресій в разі повернення в СРСР, багато українців зі складу Армії генерала Андерса погодилися взяти участь у відборі канадської комісії. Варто зазначити, що під час першої відправки до Канади серед 4000 осіб було приблизно 1500 осіб українського походження зі складу 2-го Корпусу Польського.

У вересні 1946 р. в районі міста Неаполь було сформовано табори для військовослужбовців 2-го Корпусу Польського, що вирушали до Канади та Великої Британії. Після кількох тижнів перебування в таборах, 2 листопада 1946 р. американський військово-транспортний корабель «Рубін» з чотирма тисячами осіб на борту відправився з італійського порту Неаполь в бік берегів Канади. Уже 11 листопада 1946 р. американський військовий корабель «Рубін» прибув до канадського порту Галіфакс [110, с. 362].

Варто зазначити, що усі перераховані українці-військовослужбовці Армії генерала Андерса залишилися живими після бойових дій італійської кампанії, однак після закінчення Другої світової війни змушені були емігрувати за кордон, в результаті чого не постраждали від дій радянської влади, яка різко засуджувала колишніх «андерсівців». Проте були й інші, які після завершення Другої світової війни повернулися до СРСР, однак у 1951 р. внаслідок широкої кампанії радянської влади проти колишніх «андерсівців» були репресовані. Старший сапер 5-ї КДП 2-го Корпусу Польського Юрій Брешко, який народився 1 травня 1923 р. містечку Дубровиці Сарненського повіту Другої Речі Посполитої (сучасна Рівненська область), пройшов увесь бойовий шлях польського військового формування. Після закінчення бойових дій Другої світової війни повернувся додому. Однак у 1949 р. був арештований радянською владою як колишній «андерсівець» та засуджений на 10 років трудових таборів [101, с. 257].

Військовослужбовець Армії генерала Андерса Степан Гусак, який народився 1 травня 1914 р. у Львові, після завершення Другої світової війни повернувся додому. Однак у 1951 р. разом із сім'єю був депортований до Красноярського краю [211, с. 135]. Військовослужбовець-«андерсівець» Антон Юзефяк, який народився 16 грудня 1925 р. в м. Бучач (сучасна Тернопільська область), у 1940 р. був депортований в глиб СРСР. Після служби в Армії генерала Андерса та завершення Другої світової війни повернувся на батьківщину. Однак у 1951 р. разом із сім'єю був депортований до Сибіру [101, с. 258].

Часто служба одного з членів сім'ї у складі Армії генерала Андерса позначалася на долі його родичів. Так, дружина та діти військовослужбовця Армії Андерса Євгена Юрця, який народився 22 листопада 1904 р. в містечку Гоща сучасної Рівненської області та після війни емігрував до Великобританії, були депортовані у 1951 р. до Іркутської області [101, с. 258]. Капрал 2-го Корпусу Польського Іван Крехович, який народився 15 травня 1905 р. в селищі Рожнятин сучасної Івано-Франківської області, після закінчення Другої світової війни повернувся до рідної домівки. Однак у 1951 р. разом із сім'єю був депортований до Іркутської області [101, с. 259]. Стрелець 2-го Корпусу Польського Антон Левицький, який народився 1 березня 1901 р. в селищі Соловці Чортківського повіту сучасної Тернопільської області, у 1947 р. повернувся з Великобританії на батьківщину, однак у 1951 р. був депортований до Іркутської області [101, с. 260]. Канонір 2-го Корпусу Польського Антон Пасічник, який народився 5 червня 1905 р. в місті Рівному, після завершення Другої світової війни та перебування на території Великобританії у 1947 р. повернувся до рідного міста, однак у 1951 р. був депортований до міста Усолля Сибірське Іркутської області [101, с. 260]. Військовослужбовець Армії генерала Андерса Микола Сікорський, який народився 16 червня 1914 р. в містечку Кременці сучасної Тернопільської області, після завершення Другої світової війни та повернення додому у 1951 р. разом із сім'єю був депортований до міста Усолля Сибірське Іркутської області [101, с. 260].

Символічною датою розпуску Польських Збройних Сил на Заході є 10 липня 1947 р., коли представники Армії генерала Андерса передали штандарти війська до Інституту Польського і Музею імені генерала В. Сікорського в Лондоні [242, с. 14].

Отже, зазначимо, що після битви під Монте Кассіно 2-й Корпус Польський продовжив свій бойовий шлях територією Італії. Після пропозиції союзників зняти польські частини з активних бойових дій на фронті, керівництво 2-го Корпусу Польського рішуче відкинуло цю ідею, адже роль бездіяльної армії мала б негативні наслідки в процесі майбутнього відновлення польської держави. В період активних бойових дій 2-й Корпус Польський отримував значне поповнення з числа польських громадян, які були полоненими німецьких концтаборів або військовослужбовцями німецьких військових формувань. З середини червня 1944 р. до квітня 1945 р. польське військове формування діяло на території півдня Італії. В зазначений період Армія генерала Андерса відзначилася в боях на узбережжі Адріатичного моря, у звільненні м. Анкона та завершила бойовий шлях у квітні 1945 р. взяттям м. Болонья. Проаналізований матеріал дозволяє зробити висновок, що на території Італії з жовтня 1944 р. у складі Армії генерала Андерса перебувало близько 3 тисяч українців. Внаслідок формування прокомуністичного уряду і влади на території Польщі військовослужбовці-«андерсівці» розуміли небезпеку переслідувань з боку радянської влади у разі повернення на Батьківщину. Саме тому у вересні 1946 р. більшість українців разом із іншими військовослужбовцями польського військового формування змушені були емігрувати на територію Канади та Великої Британії.

Висновки

Аналіз стану наукової розробки порушеної в дисертації проблеми засвідчив, що вона ще не стала предметом спеціального вивчення в сучасній історичній науці, а досліджувалися лише окремі аспекти теми. Залучена до написання цієї роботи джерельна база є достатньою і достовірною, що дозволяє на її основі реалізувати поставлені перед дослідником завдання.

Однією з причин появи українців у складі Армії генерала Андерса була участь українців у складі Війська Польського під час радянсько-польської війни 1939 р. та перебування польських громадян українського походження у радянських таборах для військовополонених. З нападом Німеччини на територію Польщі українці відчутно поповнили майже всі роди військ польської армії. Найбільший їх відсоток був у піхотних та кавалерійських частинах. Після нападу Червоної Армії на Польщу у вересні 1939 р. війська Українського і Білоруського фронтів взяли в полон 240 тисяч польських військовослужбовців. 19 вересня 1939 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія видав наказ № 0308 «Про організацію військових таборів», в які повинні бути направлені польські солдати. Зі збірних радянських пунктів польських солдатів направляли до таборів на території СРСР.

Утримання солдатів Війська Польського українського походження в таборах для військовополонених суперечило радянському законодавству, оскільки, відповідно до Указу Президії Верховної Ради про включення Західної України до СРСР (2 листопада 1939 р.) її жителям надавалося радянське громадянство. Незважаючи на це, тисячі уродженців Західної України продовжували залишатися в трудових таборах для військовополонених, тому що радянська влада розглядала їх як безкоштовну робочу силу. Близько 10-15% польських військовополонених, які працювали в Україні, були українцями і білорусами

У результаті чотирьох операцій примусової депортації, проведених у 1940-1941 рр., в спецпоселеннях і під адміністративним наглядом НКВС у північних і східних районах СРСР опинилося близько 320 тисяч громадян довоєнної Польщі, серед яких значну частину становили етнічні українці. У майбутньому саме військовополонені, спецпереселенці та адміністративно-вистлані громадяни Другої Речі Посполитої стануть основою для формування Армії генерала Андерса.

Серед причин створення польської армії на території СРСР були: складна геополітична ситуація напередодні нападу Німеччини на Радянський Союз, початок радянсько-німецької війни та катастрофічні поразки Червоної Армії у боях з супротивником на початковому її етапі, бажання польських військовополонених офіцерів та діячів еміграційного уряду взяти участь у війні проти Німеччини на стороні Радянського Союзу, складні побутові умови ув'язнених польських громадян, які в умовах війни радянській владі неможливо було покращити.

Український чинник у процесі формування Армії генерала Андерса був надзвичайно важливим та мав помітний вплив на радянсько-польські відносини загалом. На початковому етапі формування польських військових з'єднань до лав польської армії приймали представників усіх етнічних меншин з числа польських громадян, в тому числі й українців. Однак незабаром радянське керівництво визнало свою помилку і 25 грудня 1941 р. ДКО СРСР видав постанову, що обмежувала призов жителів Західної України та Західної Білорусі до польської армії, якщо вони були не етнічними поляками.

Мобілізація українців – колишніх мешканців північно-східних територій Другої Речі Посполитої – могла викликати негативні наслідки в майбутньому, адже в ході повоєнних дебатів представники національних меншин стали б «козирем» для польського уряду у претензіях на території «східних кресів». Під тиском радянської сторони польське військово керівництво видало наказ, який забороняв прийом представників

національних меншин до польської армії. Таким чином, у протистоянні сторін та інтересів у процесі формування польського війська найбільше страждали українці та представники інших національностей.

У ході передислокації військового формування до місць бойових дій, українці здійснили значні кроки для власної організації в єдину національну групу. Командування польського військового формування намагалося виокремити групи представників національних меншин у війську, зокрема, за допомогою перепису національно-релігійної належності, здійсненого у грудні 1942 р. Згідно з офіційним переписом, українці становили 12 відсотків від загального числа представників національних меншин у складі Армії генерала Андерса. Наприкінці 1942 р. на території Іраку в польській армії 594 військовослужбовці були українцями. Однак 1231 солдат ідентифікував себе як представник польської національності, але з православним віросповіданням. Скоріше за все, це були полонізовані українці та білоруси. Побоюючись репресій з боку польської військової адміністрації, українці й надалі не видавали власної національної та релігійної належності. Завдяки найбільш національно свідомим українцям у складі Армії генерала Андерса на території Іраку та Палестини вдалося провести національні з'їзди українців. На них українці обговорювали найбільш важливі для них питання та склали план дій на майбутнє. Важливе значення мала спроба українців створити власне національне формування під командуванням англійської або американської військової адміністрації.

Під час бойових дій на території Італії українці у складі польського військового формування зазнали втрат. Уся слава за взяття найважчого ворожого військового укріплення на пагорбі Монте Кассіно та відкриття союзникам дороги на Рим дісталася польському народу. Однак беззаперечним є факт участі та величезних втрат і серед українців. Процес визначення українців – учасників бойових дій на території Італії ускладнюється відсутністю офіційної статистики національної належності військовослужбовців Армії генерала Андерса в зазначений період. Факт

навмисного перекручування імен загиблих у боях українців на польський лад теж не дозволяє визначити точну кількість похованих військовослужбовців українського походження. Проте відтворені біографічні довідки, різноманітні нагороди, післявоєнна історія військовослужбовців-«андерсівців» підтверджують і доводять беззаперечну участь українців у бойових діях Другої світової війни на території Італії.

Українці у складі Армії генерала Андерса брали участь у бойових діях на території Італії практично до завершення Другої світової війни. На території Італії з жовтня 1944 р. і до завершення бойових дій в Європі у складі польського формування перебувало близько 3 тисяч українців. Внаслідок формування прокомуністичного уряду на території Польщі та небезпеки радянських репресій у разі повернення на батьківщину українці-військовослужбовці Армії генерала Андерса змушені були емігрувати на територію Канади та Великої Британії.

Безумовно, висновки, зроблені автором дисертаційної роботи, не вичерпують всіх аспектів цієї проблеми. Низка важливих складових роботи заслуговує на спеціальне вивчення, зокрема, це стосується поглибленого аналізу національного складу Армії генерала Андерса, детального дослідження імен українців – учасників цього військового формування, вивчення репресивної кампанії радянської влади у 1951 р. проти колишніх «андерсівців» на території Білорусі, Литви та України. Окремого дослідження вимагає участь українців у складі різних військових формувань Польських Збройних Сил на Заході в роки Другої світової війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ (ДЕРЖАРХІВ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛ.)

Ф. Р-2771 Управління комітету державної безпеки УРСР по Рівненській області. 1940–1953 рр.

оп. 2

1. Спр. 1081. По обвинению Лайка Андрея Павловича по ст. ст. 54-13 УК УССР, 6 ноября 1940 г. – 15 января 1941 г., 52 арк.

2. Спр. 3791. По обвинению Андреева Георгия Сергеевича по ст. ст. 54-2 и 54-11 УК УССР, 6 ноября 1939 г. – 22 сентября 1940 г., 61 арк.

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ АРХИВ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ, г. Москва (ГАРФ)

Ф. 5446 Коллекции Постановлений СНК СССР. 1939–1941 гг.

оп. 57

3. Д. 65. Постановления СНК СССР, 22 августа 1939 г. – 12 марта 1940 г., 152 л.

4. Д. 68. Постановления СНК СССР, 2 апреля 1940 г. – 12 августа 1941 г., 132 л.

Ф. Р-9479 4-й Специальный отдел Министерства внутренних дел. 1939–1952 гг.

оп. 1

5. Д. 59. Докладные записки сотрудников Центрального аппарата НКВД, 2 января 1940 – 11 декабря 1941 гг., 261 л.

6. Д. 61. Информация о национальном составе депортированных польских граждан, 15 января – 19 декабря 1941 г., 154 л.

7. Д. 62. Информация об уровне смертности среди спецпереселенцев-осадников, 12 июля 1940 г. – 5 октября 1941 г., 93 л.
8. Д. 75. Докладные записки сотрудников НКВД, 1941 - 1942 гг., 301 л.
9. Д. 76. Информация о численности спецпереселенцев с западных областей УССР, 16 апреля 1941 г., 46 л.
10. Д. 77. Докладные сотрудников НКВД о состоянии спецпоселений, 1942 г., 256 л.
11. Д. 78. Докладные записки сотрудников НКВД о результатах подавления восстаний польских граждан на территории спецпоселений, 16 марта 1940 г. – 8 февраля 1942 г., 143 л.
12. Д. 87. Докладные записки сотрудников НКВД о результатах подавления восстаний польских граждан на территории спецпоселений, 1941 г., 258 л.

РОССИЙСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ АРХИВ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ, г. Москва (РГАСПИ)

Ф. 17 Центральный комитет Коммунистической партии СССР. 1903–1991 гг.

оп. 3

13. Д. 1014. Протокол VII Политбюро ЦК ВКП(б), 1 октября 1939 г., 71 л.

оп. 21

14. Д. 247. Материалы I Брестской областной партийной конференции, 25 сентября 1939 г., 126 л.

15. Д. 268. Протоколы бюро Вилийского Областного комитета Коммунистической партии большевиков Белоруси (ОК КП(б)Б), 2 августа – 23 сентября 1940 г., 128 л.

16. Д. 348. Протоколы бюро Пинского ОК КП(б)Б, 3 сентября – 28 ноября 1940 г., 101 л.

17. Д. 456. Протоколы № 76–91 бюро ЦК КП(б)Б с материалами, 1939 г., 169 л.
18. Д. 3422. Материалы I Станиславской областной партийной конференции, 28 сентября 1939 г., 56 л.
19. Д. 4699. Протоколы № 15–16 Политбюро Центрального комитета коммунистической партии большевиков Украины с материалами, 1939 г., 143 л.
- оп. 22
20. Д. 3428. Протоколы бюро Станиславского областного комитета коммунистической партии большевиков Украины (ОК КП(б)У), 6 января – 23 февраля 1940 г., 201 л.
21. Д. 3470. Материалы I Тернопольской областной партийной конференции, 4 июля 1940 г., 145 л.
22. Д. 3476. Протоколы бюро Тернопольского ОК КП(б)У, 2 января – 28 марта 1940 г., 143 л.

ARCHIWUM AKT NOWYCH (AAN)

(м. Варшава, Польша)

Zespół 137. Zbiór akt polskich władz emigracyjnych w Londynie. 1939–1946 rr.

23. Sygn. 129. Informacja o liczebnym i religijnym składzie Wojska Polskiego, 23 grudnia 1942 r., 156 k.

Zespół 768. Ministerstwo Spraw Zagranicznych. 1939–1956 rr.

24. Sygn. 114. Zbiór dokumentów i pamiątek osobistych pobywatelach polskich zmarłych w Wielkiej Brytanii, 14 stycznia 1940 r. – 1 grudnia 1946 r., 214 k.

25. Sygn. 123. Artykuł Gen. Boruta-Spiechowicz o armii polskiej w Rosji, 5 lipca 1941 r. – 2 marca 1942 r., 156 k.

26. Sygn. 459. Zestawienie statystyczne mężów zaufania i obywateli polskich w ZSRR z uwzględnieniem stosunku narodowościowego. Stan w dniu 1 grudnia 1941 r., 326 k.

ARCHIWUM WSCHODNIE OŚRODKA «KARTA» (AW)

(м. Варшава, Польша)

Zespół V. Kolekcja dokumentów Instytutu Hoovera. 1938–1946 rr.

27. Sygn. 16. Osobiste archiwum posła S. Kota, 1 lipca 1940 r. – 8 stycznia 1945 r., 101 k.

CENTRALNE ARCHIWUM WOJSKOWE (CAW)

(м. Варшава, Польша)

Zespół VIII. Kolekcja Akt z Archiwów Rosyjskich. 1919–1955 rr.

28. Sygn. 6. Liczebny skład polskich jeńców, 1 grudnia 1939 r., 96 k.

29. Sygn. 46. Notatka W. Chernichowa do P. Soprunienki, 17 *września* 1940 r., 91 k.

30. Sygn. 189. Liczebny skład polskich jeńców urodzonych w Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy, 1 *października* 1939 r., 25 k.

31. Sygn. 201. Notatka komendanta obozu w Krzywym Rogu Iłina i komisarza zarządu obozu Rewiakina do P. Soprunienki z dnia 27 grudnia 1939 r., 92 k.

32. Sygn. 233. Notatka P. Soprunienki do Ł. Bierii, 10 listopada 1940 r., 12 k.

33. Sygn. 288. Notatka P. Soprunienki do W. Chernichowa, 2 *października* 1939 r., 14 k.

34. Sygn. 303. Telegram z obozu zaporoskiego do Stalina, 25 grudnia 1939 r., 56 k.

35. Sygn. 309. Notatka O. Panfilowa w sprawie organizacji polskiej armii, 2 grudnia 1941 r., 102 k.

36. Sygn. 311. Jeńcy urodzone w Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy, 27 grudnia 1939 r., 67 k.

INSTYTUT POLSKI I MUZEUM GEN. W. SIKORSKIEGO (IPMS)

(м. Лондон, Велика Британія)

Zespół A.VI. Akta Prezydium Rady Ministrów. 1939–1991 rr.

37. Sygn. 1. Notatka S. Kota do Ministerstwa Spraw Zagranicznych, Kujbyszew, dnia 16 lutego 1942 r., 42 k.

Zespół A.9. Dokumenty cywilnych urzędów rządowych. 1940–1953 rr.

38. Sygn. 8b. Pismo MSW z 21.III.1943 r., Dział Narodowościowy, Sprawa ukraińska tajna III, 21 marzec 1943 r., 33 k.

39. Sygn. 36. Meldunek Wydziału Wywiadu Obronnego MON do Pomocnika Kierownika Oddziału Politycznego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z dnia 2 września 1943 r., 27 k.

40. Sygn. 38. Odpis p.o. Wojskowego Biskupa Prawosławnego Biskupa Sawy do redaktora pisma Ukraiński Hołos z dnia 23 marca 1944 r., 32 k.

Zespół A.10. Dokumenty wojskowych urzędów rządowych. 1939–1990 rr.

41. Sygn. 12. Notatka S. Kota z 25 marca 1943 r. z posiedzenia połączonego Komitetu Politycznego i Komitetu dla Spraw Krajowych, które zajmowały się zagadnieniem ukraińskim, 25 marzec 1943 r., 25 k.

Zespół A.11. Ministerstwo Spraw Zagranicznych. 1933–1990 rr.

42. Sygn. 21. Notatka Zagadnienie obywatelstwa polskiego osób narodowości polskiej, 5 sierpień – 6 grudnia 1941 r., 21 k.

43. Sygn. 23. Notatka Zagadnienie obywatelstwa polskiego osób narodowości niepolskiej, 12 czerwiec 1941 r. – 23 stycznia 1942 r., 25 k.

44. Sygn. 26. Rozkaz gen. Bohusz-Szyszko Pobór mniejszości narodowych do Polskich Sił Zbrojnych, Jangi-Jul, dnia 22 kwietnia 1942 r., 21 k.

45. Sygn. 27. Podanie polskich obywateli zamieszkałych we wsi Błagowieszczenkoje Rejonu Presnowskiego Obw. Siewiero-Kazachstańskiego do Pana Przedstawiciela rządu RP Witolda Płoskiego, 16 kwietnia 1942 r., 22 k.

Zespół A.XI. 2 Korpus Polski. 1943–1947 rr.

46. Sygn. 1. Sprawozdanie oficera łączności majora Gauzy o położeniu w obozach jenieckich z dnia 20 lipca 1944 r., 13 k.

47. Sygn. 10. Pismo kwatermistrza 2 Korpusu pik. dypl. Skowrońskiego do dowódcy bazy 2 Korpusu z 28 stycznia 1945 r., 23 k.

48. Sygn. 11. Pismo kierownika Ministerstwa Obrony Narodowej gen. dyw. M. Kukiela z 19 stycznia 1945 r. do dowódcy 2 Korpusu, 19 stycznia 1945 r., 19 k.

49. Sygn. 12. Rozkaz kwatermistrza 2 Korpusu płk. dypl. Skworońskiego z 4 kwietnia 1945 r., 21 k.

50. Sygn. 13. Tajne sprawozdanie ppor. S. Lenckowskiego z 22 września 1945 r. z Delegatury 2 Korpusu dla Spraw Uzupelnień do Delegatury 2 Korpusu dla Spraw Uzupelnień w Neapolu, 22 września 1945 r., 15 k.

51. Sygn. 14. Zestawienie ogólne żołnierzy wyznań niekatolickich 2 Korpusu i bazy według stanu z dnia 30 czerwca 1946 r., 19 k.

52. Sygn. 17. Zestawienia liczbowe żołnierzy wyznania prawosławnego według stanu z 10 października 1944 r. – 1 stycznia 1946 r., 22 k.

53. Sygn. 22. Ewidencja żołnierzy wcielonych do 17 pułku artylerii lekkiej na dzień 25 lutego 1945 r., 14 k.

54. Sygn. 24. Wykaz imienny szeregowych obywateli obcych odesłanych z Obozu Przejściowego Bazy 2 Korpusu Jolanta do obozów jenieckich w okresie 29 stycznia do 5 maja 1945 r., 16 k.

55. Sygn. 26. Wykaz «rejectedpersons» z 10 i 12 lipca 1946 r. z obozu przejściowego № 940; Wykaz obywateli obcych i polskich przeznaczonych do dyspozycji władz brytyjskich z lipca 1946 r., 10–12 lipca 1946 r., 23 k.

56. Sygn. 47. Ewidencja szeregowych 4 pułku pancernego, 24 marzec 1942 r., 18 k.

57. Sygn. 67. Pierwszą listę poległych i zmarłych od ran w walce o całość i niepodległość Rzeczypospolitej na ziemi włoskiej w drodze do Polski w okresie od wejścia Korpusu do walki, 04 kwietnia – 02 lipca 1944 r., 47 k.

Zespół A.XII. Sztab NW i MSWojsk/MON. 1939–1948 rr.

58. Sygn. 8. Notatka Ministerstwa Spraw Wojskowych do Ministerstwa Spraw Zagranicznych z dnia 3 listopada 1942 r. w sprawie zarzutów Żydowskiej Agencji Telegraficznej o masowym usuwaniu Żydów z Wojska Polskiego, 3 listopada 1942 r., 29 k.

59. Sygn. 14. Referat na odprawę Pana Ministra Obrony Narodowej w dniu 30 marca 1944 r., 27 k.

60. Sygn. 19. Pismo generała do zleceń, płk. dypl. J. Łunkiewicza z 14 sierpnia 1944 r., 31 k.

61. Sygn. 21. Notatka Służbowa Wydziału Politycznego Biura Ministra MON z 15 stycznia 1945 r., 12 k.

62. Sygn. 31. Pismo podsekretarza stanu w MSW Aleksandra Demideckiego-Demidowicza z 31 stycznia 1945 r. do kierownika Wydziału Politycznego MON prof. M. Heitzmana, 31 stycznia 1945 r., 11 k.

63. Sygn. 33. List of deserters from Polish Army in The East, 1 września 1941 r. – 31 grudnia 1942 r., 32 k.

64. Sygn. 35. Tajny rozkaz dowódcy 8 Armii Brytyjskiej z 23 marca 1945 r., 21 k.

65. Sygn. 37. Zestawienie ogólne żołnierzy wyznań niekatolickich 2 Korpusu w bazie według stanu z dnia 1 kwietnia 1945 r., 25 k.

66. Sygn. 41. Spis rezerwowych części polskiej armii, 2 kwietnia 1941 r. – 12 sierpnia 1942 r., 31 k.

67. Sygn. 43. Lista zmarłych osób, 15 lutego 1942 r., 121 k.

68. Sygn. 47. Notatka w sprawach narodowościowych w Polskich Siłach Zbrojnych, 1 grudnia 1942 r., 23 k.
69. Sygn. 58. Zestawienie ogólne żołnierzy wyznań niekatolickich z 2 Korpusu i bazie 2 Korpusu w/d stanu, 1 października 1944 r. – 1 października 1945 r., 79 k.
70. Sygn. 60. Pismo Dowództwa 2 Korpusu, Oddziału Personalnego z 26.XI.1945 r. do szefa Gabinetu Naczelnego Wodza, Referatu Narodowościowego i Wyznań Niekatolickich, 26 listopada 1945 r., 20 k.
71. Sygn. 64. Notatka w sprawach wyznaniowych w Polskich Siłach Zbrojnych z 5 lipca 1943 r., Wydział Polityczny, referat wyznaniowy, 5 lipca 1943 r., 23 k.
72. Sygn. 66. Zestawienie ilościowe żołnierzy wyznań niekatolickich według stanu z dnia 1 września 1944 r., 77 k.
73. Sygn. 68. Pismo ks. Grzegorza Kuryłasa do arcybiskupa grodzieńskiego nowogródzkiego Sawy z dnia 9 czerwca 1944 r., 25 k.
74. Sygn. 69. Notatka Ministerstwa Informacji i Dokumentacji w sprawie wydania modlitewnika dla prawosławnych obywateli polskich, 5 maja 1942 r., 22 k.
75. Sygn. 70. Sprawozdanie z czynności duszpasterskiej kapelana 5 KDP 2 Korpusu ks. Makarewicza Mikołaja za miesiąc grudzień 1946 r., 54 k.
76. Sygn. 72. Komunikaty żandarmerii, 1 *stycznia* 1944 r. – 30 *września* 1945 r., 32 k.
77. Sygn. 73. Komunikaty żandarmerii, 1 *października* – 30 *grudnia* 1945 r., 42 k.
78. Sygn. 77. Dyrektywa od 11 grudnia 1943 r. o ochotnikach, 24 k.
79. Sygn. 81. Dziennik żandarmerii, 7 *kwietnia* – 21 *czerwca* 1945 r., 45 k.

II. ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

ЗБІРНИКИ ДОКУМЕНТІВ

80. Военнопленные в СССР 1939–1956 гг. Документы и материалы / под ред. М. Загоруйко. – М. : Логос, 2000. – 1120 с.

81. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. 7 / под ред. И. С. Яжборовской. – М. : Наука, 1973. – 509 с.

82. Загиблі на чужині : Книга Пам'яті України про громадян, які загинули у воєнних конфліктах за рубіжем / упоряд.: І. О. Герасимов, Р. Г. Вишневецький, А. П. Конашевич. – К. : Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2003. – 624 с.

83. Катынь : пленники необъявленной войны. Документы и материалы / под ред.: Р. Пихои, А. Гейштора. – М. : Демократия, 1999. – 608 с.

84. Катынская драма : Козельськ, Старобельск, Осташков. Судьба интернированных польских военнослужащих / сост. и общ. ред. О. В. Яснова. – М. : Политиздат, 1991. – 122 с.

85. Русский архив : Великая Отечественная. СССР и Польша. Т. 14 / сост. А. И. Барсуков (отв. сост.) [и др.] ; под ред. В. А. Золотарева. – М. : ТЕРРА, 1994. – 492 с.

86. Сталин, Берия и судьба армии Андерса в 1941–1942 гг. (из рассекреченных архивов) // Новая и новейшая история. – 1993. – № 2. – С. 59–71.

87. Agresja sowiecka na Polską w świetle dokumentów 17 września 1939 r. Działania wojsk Frontu Ukraińskiego. Cz. 2 / red. nauk. S. Jaczyński. – Warszawa : Bellona, 1996. – 387 s.

88. Charków. Księga cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego / red. : W. Roman, J. Tucholski. – Warszawa : Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwo, 2003. – 652 s.

89. Documents on Polish-Soviet Relations, 1939–1945. Т. 1 / red. by Henry L. Roberts. – London : Heinemann, 1961. – 625 p.

90. General broni Władysław Sikorski – generał dywizji Władysław Anders. Korespondencja, 1941–1943 : Wybór dokumentów / red. B. Polak. – Koszalin : Wydaw. Uczelniane Politechniki Koszalińskiej, 2000. – 325 s.
91. Indeks represjonowanych. Więźniowie łagrów w rejonie Workuty : Alfabetyczny wykaz 4105 Polaków i obywateli polskich innych narodowości aresztowanych od września 1939 r. do 4 stycznia 1944 r., więzionych w Workutłagu, Intłagu, Minłagu, Obskim ITŁ i łagrach podległych Północnemu Zarządowi Budowy Kolei. T. X. Cz. 1 / red. A. Knyt. – Warszawa : KARTA. – 480 s.
92. Katyń : Dokumenty zbrodni. Jeńcy niewypowiedzianej wojny, sierpień 1939 r. – marzec 1940 r. T. 1 / red.: A. Gieysztor, R. Pichoja. – Warszawa : TRIO, 1995. – 547 s.
93. Katyń : Księga cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego. Cz. 1–2 / red. J. Snitko-Rzeszut. – Warszawa : Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwo, 2000. – 746 s.
94. Katyń : Starobielsk, Ostaszków, Kozielsk : Najnowsze dokumenty NKWD / red. J. Bielecki. – Paris : Editions Dembinski, 1990. – 112 s.
95. Księga pochowanych żołnierzy polskich poległych w II Wojnie Światowej. T. IV. Cz. 1 : Żołnierze Wojska Polskiego na Wschodzie / red. E. Pawłowski. – Pruszków : Ajaks, 1994. – 356 s.
96. Miednoje. Księga cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego. T. 2 / red. Z. Gajowniczek. – Warszawa : Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwo, 2006. – 1099 s.
97. Monte Cassino : Historia. Ludzie. Pamięć. T. 1 / red. K. Szczepanik. – Warszawa : Askon, 2001. – 242 s.
98. Monte Cassino : Historia. Ludzie. Pamięć. T. 2 / red. K. Szczepanik. – Warszawa : Askon, 2001. – 246 s.
99. Protokoły z posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej. T. 3 / opr. W. Rojek. – Kraków : Secesja, 1996. – 408 s.

100. Przewodnik po polskich cmentarzach wojennych we Włoszech : Monte Cassino, Loreto, Bolonia, Casamassima / opr. A. Studziński. – Warszawa : Fulmen, 1994. – 231 s.

101. Spod Monte Cassino na Sybir : deportacja byłych żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie z Białorusi, Litwy i Ukrainy w 1951 roku / opr. P. Romaniuk. – Warszawa : Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji, 1998. – 265 s.

102. Z archiwów sowieckich : Armia Polska w ZSSR, 1941–1942 / opr. W. Materski. – Warszawa : Instytut Studiów Politycznych PAN, 1992. – 127 s.

III. МЕМУАРИ

103. Бульба-Боровець Т. Армія без держави / Тарас Бульба-Боровець. – Вінніпег : Ін-т Дослідів Волині, 1981. – 327 с.

104. Верига В. Під сонцем Італії / Василь Верига. – Торонто ; Нью-Йорк ; Париж ; Сідней : Вид-во Братства Вояків 1-ої УД УНА, 1984. – 252 с.

105. Гот Г. Танковые операции / Герман Гот. – М. : Воениздат, 1961. – 456 с.

106. Климковский Е. Я был адъютантом генерала Андерса / Е. Климковский. – М. : Прогресс, 1964. – 327 с.

107. Книш З. За чужу справу / Зиновій Книш. – Торонто : Срібна сурма, 1961. – 365 с.

108. Anders W. Bez ostatniego rozdziału : wspomnienia z lat 1939–1946 / Władysław Anders. – Londyn : Gryf Publications, 1959. – 408 s.

109. Alexander H. The Allied Armies in Italy from 3 September 1943 to 12-th December 1944 / Harold Alexander. – Londyn : Compedium, 1947. – 243 p.

110. Alexander H. The Alexander Memoirs, 1940–1945 / Harold Alexander. – London : Cassel, 1962. – 432 p.

111. Biegański W. Bolonia 1945 / W. Biegański. – Warszawa : Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1986. – 150 s.

112. Bielatowicz J. Ramię pancerne 2 Korpusu Polskiego. Cz. I / J. Bielatowicz, T. Szumański. – Rzym : Wydawnictwo Referatu Kultury i Prasy 2-jej Warszawskiej Dywizji Pancerniej, 1946. – 256 s.
113. Bocheński A. Artykuły zebrane 1941–1944 / A. Bocheński. – Włochy : Oddział Kultury i Prasy 2 Korpusu, 1944. – 256 s.
114. Bodnar T. Znad Niemna przez Sybir do II Korpusu / Tadeusz Bodnar. – Wrocław : Nortom, 2006. – 380 s.
115. Bohojło B. Byłem żołnierzem dwóch armii / Bronisław Bohojło. – Białystok : Wyd. Benkowski, 1996. – 157 s.
116. Bohusz-Szyszko Z. Czerwony sfinks / Zygmunt Bohusz-Szyszko. – Rzym : Polski Dom Wydawniczy, 1946. – 269 s.
117. Czapski J. Na nieludzkiej ziemi / Józef Czapski. – Białystok: Znak, 2011. – 380 s.
118. Drzewieniecki W. Angielski szlif : Wspomnienia oficera sztabu 2 Korpusu / Włodzimierz Drzewieniecki. – Toruń : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2001. – 156 s.
119. Ejbich B. Wspomnienia stalowego munduru / Bohdan Ejbich. – Toronto : Clark, 1977. – 173 s.
120. Fusek W. Przez piaski pustyni / Wiesław Fusek. – Wrocław : Ossolineum, 1998. – 413 s.
121. Górski W. Żołnierskim szlakiem przez Tobruk i Monte Cassino / W. Górski. – Warszawa : DK, 1991. – 212 s.
122. Humeński J. *Wspomnienia wojenne kapelanów wojskowych, 1939–1945* / Julian Humeński. – Warszawa : Caritas, 1974. – 187 s.
123. Kopański S. *Wspomnienia wojenne, 1939–1946* / Stanisław Kopański. – Warszawa : Bellona, 1990. – 394 s.
124. Koszutski S. *Wspomnienia z różnych pobojuwisk* / Stanisław Koszutski. – Warszawa : Mireki, 2013. – 347 s.

125. Kot S. Listy z Rosji do gen. Sikorskiego / S. Kot. – Londyn : St. Martin's Printers, 1955. – 576 s.
126. Kot S. Rozmowy z Kremlem / S. Kot. – Londyn : Jutro Polski, 1959. – 336 s.
127. Lasocki W. Wojtek spod Monte Cassino / Wiesław Lasocki. – Warszawa : Muchomor, 2012. – 140 s.
128. Majewski A. Przez cztery kontynenty... Od Lwowa do San Francisco : Wspomnienia żołnierza / Aleksander Majewski. – Leszno : Wydawnictwo Instytutu im. gen. Stefana Grota Roweckiego, 2004. – 174 s.
129. Maryańska-Zgrzebnicka K. Ja, Kostek i wojna / Krystyna Margańska-Zgrzebnicka. – Warszawa : Muza, 1979. – 234 s.
130. Mierczyński E. Wojenne wspomnienia chirurga / Eugeniusz Mierczyński. – Warszawa : MON, 1983. – 235 s.
131. Mitkiewicz L. Z gen. Sikorskim na obczyźnie / L. Mitkiewicz. – Paryż : Instytut Literacki, 1968. – 398 s.
132. Nowakowski Z. Wspomnienia wojenne z trzech kontynentów / Zygmunt Nowakowski. – Poznań : Wydawn. Nauk. UAM, 1990. – 318 s.
133. Orzechowski S. Historia walk 5 Kresowej Dywizji Piechoty / Stefan Orzechowski. – Warszawa : Oficyna Wydawn. Volumen, 1998. – 200 s.
134. Piątkowski H. Wspomnienia ze szlaku żołnierza tułacza. Pisane z myślą o kolegach z niewoli / Henryk Piątkowski. – Rzym : Nakład Oddziału kultury i prasy 2. korpusu, 1945. – 212 s.
135. Pietrzak W. Przez wzgórza Italii / Wacław Pietrzak. – Warszawa : Wydawn. Ministerstwa Obrony Narodowej, 1971. – 209 s.
136. Radwański T. Karpatczykami nas zwali / Tadeusz Radwański. – Warszawa : MON, 1978. – 320 s.
137. Rudnicki K. Na polskim szlaku : Wspomnienia z lat 1939–1947 / K. Rudnicki. – Wrocław : Ossolineum, 1990. – 216 s.
138. Rudnicki K. Wspomnienia o bitwie pod Monte Cassino / Klemens Rudnicki // Orzeł Biały. – 1974. – № 114. – S. 6–9.

139. Stompor J. Spod Łomży na Monte Cassino / Józef Stompor. – Warszawa : MON, 1997. – 212 s.
140. Studziński A. Wspomnienia kapelana Pułku 4 Pancernego spod Monte Cassino / Adam Studziński. – Kraków : Koło Lwowian, 2004. – 550 s.
141. Średnicki A. Droga do Monte Cassino i dalej : Zapiski pamiętnikarskie i wspomnienia / Aleksander Średnicki. – Warszawa : Muzeum Niepodległości, 1993. - 153 s.
142. Targosz S. Dziennik kapelana spod Monte Cassino / Stanisław Targosz // Tygodnik Powszechny. – 1975. – № 21. – S. 25–34.
143. Wańkiewicz M. *Bitwa o Monte Cassino* / M. Wańkiewicz. – Warszawa : Wydaw. Ministerstwa Obrony Narodowej, 1957. – 643 s.

IV. ЛІТЕРАТУРА

144. Адамушка У. Палітычныя рэпрэсіі 20–50-х гадоу на Беларусі / У. Адамушка. – Менск : Беларусь, 1994. – 168 с.
145. Баранович Б. Беларусы ў бітве за Монтэ-Касіна / Б. Баранович. – Менск : Беларускі кнігазбор, 2004. – 356 с.
146. Бугай Н. Л. Берия – И. Сталину : «Согласно Вашему указанию...» / Н. Бугай. – М. : АИРО-XX, 1995. – 320 с.
147. Бугай Н. Выселение произвести по приказу тов. Берии... / Н. Бугай // Revista de istorie a Moldovei. – 1991. – № 1. – S. 45–52.
148. Бурлуцький Д. Визвольний похід Червоної Армії в Західну Україну і Західну Білорусію (вересень 1939 р.) / Д. Бурлуцький // Український історичний журнал. – 1979. – № 5. – С. 17–25.
149. Горланов О., Рогинский А. Об арестах в западных областях Белоруссии и Украины в 1939–1941 гг. / О. Горланов, А. Рогинский // Исторические сборники «Мемориала». – М. : Звенья, 1997. – Вып. 1. – С. 77–113.

150. Грибовский Ю. Забытые солдаты Польского войска во время Второй мировой войны / Ю. Грибовский, К. Козак // Журнал Польский. – 2005. – № 1. – С. 66–71.

151. Гурьянов А. Польские спецпереселенцы в СССР в 1940–1941 гг. / А. Гурьянов // Исторические сборники «Мемориала». – М. : Звенья, 1997. – Вып. 1. – С. 114–136.

152. Гутман И. Евреи в Армии Андерса, сформированной в СССР / И. Гутман // Яд Вашем : Исследования / сост.: Д. Романовский, Д. Зикельберг. – Иерусалим : Национальный мемориал Катастрофы и героизма Яд Вашем, 2010. – Т. 2. – С. 121–176.

153. Ковалюк В. Західна Україна на початку Другої світової війни / В. Ковалюк // Український історичний журнал. – 1991. – № 9. – С. 30–41.

154. Куща Ф. Дорога к Катынскому лесу / Ф. Куща // Спадчына. – 2000. – № 3. – С. 169–170.

155. Лебедева Н. Армия Андерса в документах российских архивов / Н. Лебедева // Репрессии против поляков и польских граждан. Вып. 1. – М. : Звенья, 1997. – С. 176–196.

156. Лебедева Н. Катынь : Преступление против человечества / Н. Лебедева. – М. : Прогресс-культура, 1994. – 349 с.

157. Лебедева Н. Четвертый раздел Польши и катынская трагедия / Н. Лебедева // Другая война, 1939–1945 : сб. ст. / под ред. Ю. Н. Афанасьева. – М. : РГГУ. – 1996. – С. 237–295.

158. Максудов С. Потери населения СССР в годы коллективизации / С. Максудов // Звенья : Исторический альманах. – М. : Прогресс, 1991. – Вып. 1. – С. 65–110.

159. Мизак Н. Українці у польській армії генерала В. Андерса (1942-1945 рр.) / Н. Мизак // Питання історії України. Збірник наукових праць кафедри історії України Чернівецького ун-ту ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2012. – Т. 15. – С. 46-53.

160. Парсаданова В. Армия Андерса на территории СССР (1941–1942) / В. С. Парсаданова // Новая и новейшая история. – 1988. – № 5. – С. 173–192.

161. Парсаданова В. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии / В. Парсаданова // Новая и новейшая история. – 1989. – № 2. – С. 29–42.

162. Парсаданова В. К истории катынского дела / В. Парсаданова // Новая и новейшая история. – 1990. – № 3. – С. 19–63.

163. Пилипович Т. Українці у радянських таборах для військовополонених після радянсько-польської війни 1939 року / Т. Пилипович // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : наук. записки Рівненського держ. гуманітарного ун-ту. – Рівне : РДГУ, 2013. – Вип. 24. – С. 74–80.

164. Пилипович Т. Українці у складі Війська Польського під час радянсько-польської війни 1939 року / Т. Пилипович // Вісник Луганського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. – Луганськ, 2013. – Вип. 16 (275). – С. 230–237.

165. Пилипович Т. Українці-воєнки Армії генерала Андерса (2-го Польського Корпусу) в битві під Монте Кассіно / Т. Пилипович // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : наук. записки Рівненського держ. гуманітарного ун-ту. – Рівне : РДГУ, 2012. – Вип. 23. – С. 437–447.

166. Пилипович Т. Український чинник у формуванні Армії генерала Андерса на території СРСР періоду Другої світової війни / Т. Пилипович // Гуржіївські історичні читання : зб. наук. пр. – Черкаси : Вид. Чабаненко Ю., 2013. – Вип. 6. – С. 372–375.

167. Пилипович Т. Участь українців у складі Армії генерала Андерса (2-го Польського Корпусу) в роки Другої світової війни / Т. Пилипович // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : наук. записки Рівненського держ. гуманітарного ун-ту. – Рівне : РДГУ, 2011. – Вип. 22. – С. 97–99.

168. Резмер В. Позиція і участь українців у німецько-польській кампанії 1939 р. / В. Резмер // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2003. – № 28. – С. 100–115.

169. Руккас А. Генерал Петро Дяченко : вояк чотирьох армій / А. Руккас // Молода Нація. – 2000. – № 1. – С. 200–228.

170. Руккас А. Участь українців – контрактних офіцерів польської армії у вересневій кампанії 1939 р. / А. Руккас // Київська старовина. – 2002. – № 3. – С. 90–102.

171. Швагуляк М. Українське питання в міжнародних політичних кризах передодня Другої світової війни (1938–1939) / М. Швагуляк // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2000. – Вип. 35–36. – С. 296–320.

172. Adamek K. Zabezpieczenie logistyczne 2 Korpusu Polskiego w bitwie o Monte Cassino / Kazimierz Adamek // Wojskowy Przegląd Techniczny i Logistyczny. – 1995. – № 2. – S. 15–19.

173. Arlamowski K. Straty 2 Polskiego Korpusu w Kampanii włoskiej / K. Arlamowski. – Londyn : Bellona. – 1958. – № 1. – S. 82–91.

174. Biegański S. Przebieg operacyjny bitwy o Monte Cassino / Stanisław Biegański. – Londyn : Bellona, 1959. – 265 s.

175. Biegański W. Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie : 1939–1945 / W. Biegański. – Warszawa : Krajowa Agencja Wydawnicza, 1990. – 173 s.

176. Biegański W. Władze rumuńskie wobec internowania uchodźstwa polskiego w Rumunii (wrzesień 1939 – luty 1941) / W. Biegański // Najnowsze dzieje Polski : Materiały i studia z okresu 2 wojny światowej. T. 8. – Warszawa : Państwowe Wydawn. Naukowe, 1964. – S. 45–83.

177. Biegun K. Arcypasterz Polski Wygnańczej Biskup Polowy WP ks. Józef Feliks Gawlina / Kazimierz Biegun. – Warszawa : Press, 1993. – 342 s.

178. Bielatowicz J. 3 batalion strzelców karpackich / Jan Bielatowicz. – Londyn : Nakładem Koła Żołnierzy 3 Baonu S.K., 1949. – 322 s.

179. Bielatowicz J. Laur Kapitolu i wianek ruty : Na polach bitew drugiego korpusu / Jan Bielatowicz. – Londyn : Katolicki Ośrodek Wydawniczy Veritas, 1954. – 235 s.
180. Bielatowicz J. Monte Cassino w dziesięciolecie bitwy / Jan Bielatowicz. – Londyn : Nakładem Stowarzyszenia Polskich Kombatantów i Komitetu Obchodu Dziesięciolecia Bitwy, 1954. – 342 s.
181. Bobińska A. Pomocnicza Wojskowa Służba Kobiet 2 Korpusu / Anna Bobińska. – Warszawa : Krupski i S-ka, 1999. – 340 s.
182. Bockowski D. Czas nadziei. Obywatele Rzeczypospolitej Polskiej w ZSRR i opieka nad nimi placówek polskich w latach, 1940–1943 / D. Bockowski. – Warszawa : NERITON, 1999. – 500 s.
183. Buchało H. Ukraińcy w Polskich Siłach Zbrojnych w czasie II wojny Światowej / H. Buchało // Polska-Ukraina : trudne pytania. T. IX : [materiały IX Międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej» (Warszawa, 6–10 listopada 2001 r.)] / red. R. Niedzielko. – Warszawa : Ośrodek KARTA, 2002. – S. 130–143.
184. Carver M. Britain's Army in the Twentieth Century / Michael Carver. – London : Macmillan, 1998. – 612 p.
185. Carver M. The War in Italy 1943–1945 / Michael Carver. – London : Macmillan, 2002. – 400 p.
186. Chomiuk J. Monte Cassino : Bitwa sześciu narodów / Józef Chomiuk. – Bolonia : Druk. Dziennika Żołnierza APW, 1946. – 349 s.
187. Ciałowicz J. Prawda o Monte Cassino / Jan Ciałowicz // Studia Historyczne. – 1969. – № 2. – S. 16–23.
188. Connel C. Monte Cassino. The historic battle / Charles Connel. – London : Elek, 1963. – 206 p.
189. Czajkowski A. Za obce i swoje grzechy. Jeńcy w obozach na Ukrainie 1939–1953 / A. Czajkowski. – Warszawa : Ruta, 2001. – 520 s.
190. Czapski J. Monte Cassino / Józef Czapski // Orzeł Biały. – 1954. – № 34. – S. 21–34.

191. Domoń L. Ocena udziału polskiego w bitwie o Monte Cassino / Ludwik Domoń // *Wojskowy Przegląd Historyczny*. – 1989. – № 1. – S. 14–17.
192. Panecki T. 2 Korpus polski w bitwie o Monte Cassino z perspektywy półwiecza / Tadeusz Panecki. – Warszawa : Bellona, 1994. – 278 s.
193. Drymmer W. W służbie Polski / W. Drymmer. – Warszawa : Gryf, 1998. – 349 s.
194. Dunin-Wilczyński Z. Monte Cassino 1944–1994 / Zbigniew Dunin-Wilczyński. – Londyn : Polish Ex-Combatants Association, 1994. – 212 s.
195. Dunin-Wilczyński Z. Wojsko Polskie w Iraku 1942–1943 / Zbigniew Dunin-Wilczyński. – Warszawa : Bellona, 2012. – 312 s.
196. Duraczyński E. Układ Sikorski-Majski / Eugeniusz Duraczyński // *Dzieje Najnowsze Polski*. – 1987. – № 1. – S. 10–23.
197. Ellis J. Cassino. The Hollow Victory. The Battle for Rome January – June 1944 / John Ellis. – London : Deutsch, 1984. – 324 s.
198. Englert J. Generał Władysław Anders (11.VIII.1892 – 12.V.1970) / Juliusz Englert. – Londyn : Instytut im. gen. Stefana Roweckiego, 2012. – 321 s.
199. Fajans R. Włochy 1944 / Roman Fajans. – Warszawa : Ruta, 1984. – 277 s.
200. Felsztyn T. Doświadczenia taktyczne bitwy pod Monte Cassino / Tadeusz Felsztyn // *Wiadomości Wojskowe 2 Korpusu*. – 1946. – № 3. – S. 5–7.
201. Felsztyn T. Dzieje 2 korpusu / Tadeusz Felsztyn. – Londyn : Gryf, 1947. – 243 s.
202. Felsztyn T. Rola 2 korpusu w kampanii włoskiej / Tadeusz Felsztyn. – Londyn : Bellona, 1948. – 156 s.
203. Feret S. Polska sztuka wojenna 1918–1939 / Stanisław Feret. – Warszawa : MON, 1972. – 447 s.
204. Ford K. Cassino 1944 : Breaking the Gustav Line / Ken Ford. – Oxford : Osprey Publishing, 2004. – 98 s.
205. *Gintautas V.* Żołnierze polscy internowani na Litwie w latach 1939–1940 : [materiały z konferencji naukowej «Spółeczeństwo białoruskie, litewskie i

polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941», (*Warszawa*, 24–26 listopada 1993 r.)]. – *Warszawa*, 1993. – S. 316–322.

206. Gliwicz S. *Udział 2 korpusu Polskiego w kampanii włoskiej* / Stanisław Gliwicz // *Wojskowy Przegląd Historyczny*. – 1960. – S. 41–45.

207. Głowacki A. Jeńcy Polscy w ZSSR, wrzesień 1939 – lipiec 1941 / A. Głowacki // *Wojskowy Przegląd Historyczny*. – 1992. – № 3. – S. 60–83.

208. Głowacki A. Sowietnicy wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941 / A. Głowacki. – Łódź : Wydawn. Uniwersytetu Łódzkiego, 1998. – 692 s.

209. Grzelak C. Wrzesień 1939 r. na kresach w relacjach / C. Grzelak. – Warszawa : Neriton, 1999. – 468 s.

210. Grzybowski J. Białorusini w polskich regularnych formacjach wojskowych w latach 1918–1945 / J. Grzybowski. – Warszawa : Rytm, 2006. – 586 s.

211. Gurjanow A. Cztery deportacje / A. Gurjanow // *KARTA : Niezależne pismo historyczne*. – Warszawa, 1994. – № 12. – S. 114–136.

212. Hapgood D. Monte Cassino : Historia najbardziej kontrowersyjnej bitwy II wojny światowej / David Hapgood. – Warszawa : Berkley, 1986. – 156 s.

213. *Haydenkorn B. Majaczenie* / B. Haydenkorn // *Kultura*. – 1962. – № 4. – S. 138–139.

214. *Holland J. Piekło Italii : Kampania włoska 1944–45 : od Monte Cassino do kapitulacji* / James Holland. – Warszawa : Amber, 2008. – 212 s.

215. Humeński J. Duszpasterstwo wojskowe w walce o niepodległość Polski 1939–1945 / J. Humeński // *Wojskowy Przegląd Historyczny (WPH)*. – 1983. – № 2. – S. 259–288.

216. Iwanowski W. Bitwa o Monte Cassino / Wincenty Iwanowski // *Wojskowy Przegląd Historyczny*. – 1958. – № 3. – S. 14–21.

217. Iwanowski W. Bitwa o Rzym 1944 : planowanie strategiczne, sztuka operacyjna, taktyka / Wincenty Iwanowski. – Warszawa : MON, 1969. – 311 s.

218. Iwanowski W. Rozważania na tle bitwy o Monte Cassino i Rzym : Historia a literatura i publicystyka – dezyderaty i rzeczywistość / Wincenty Iwanowski // *Wojskowy Przegląd Historyczny*. – 1967. – № 1. – S. 12–30.

219. Jabłczyński J. Pułk 6 pancerny w walce o Piedimonte (19–25 maja 1944) / Józef Jabłczyński // *Wiadomości Wojskowe 2 Korpusu*. – 1946. – № 1. – S. 12–16.

220. Jackson W. *The Battle for Italy* / William Jackson. – New York : Harper & Row Publishers, 1967. – 372 p.

221. Jaczyński S. Zagłada oficerów Wojska Polskiego na Wschodzie. Wrzesień 1939 – maj 1940 / S. Jaczyński. – Warszawa : Bellona, 2000. – 334 s.

222. Jakubisiak W. Rola tyłów 2 polskiego korpusu w bitwie o Monte Cassino / Władysław Jakubisiak // *Przegląd Kwatermistrzowski*. – 1957. – № 5. – S. 15–19.

223. Janiszewski M. Żołnierz polski we Włoszech / Michał Janiszewski. – Rzym : Ilona, 1946. – 167 s.

224. Jasiewicz K. Liczba deportowanych / K. Jasiewicz // *Karta*. – 2001. – № 32. – S. 143–145.

225. Kapała Z. Ślązacy i Zagłębiacy w walkach Polskich Sił Zbrojnych na obczyźnie / Zbigniew Kapała. – Bytom : Okręgowe Muzeum Gornosląskie w Bytomiu, 1992. – 258 s.

226. Kałuski M. Ukraiński zamach na polskie sanktuarium narodowe pod Monte Cassino / M. Kałuski. – Londyn : Veritas Foundation Press, 1987. – 52 s.

227. Kamiński S. Generał dywizji Bronisław Bolesław Duch (1896–1980) / S. Kamiński. – Warszawa : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2010. – 340 s.

228. Karbownik F. Kilka uwag o bitwie o Monte Cassino / Franciszek Karbownik // *Problematyka i Historia Wojskowości*. – 1994. – № 5. – S. 12–18.

229. Kersten K. Problem Żydów w Polskich Siłach Zbrojnych w ZSRR i na Wschodzie w kontekście stosunków polsko-żydowskich w czasie II wojny

światowej / K. Kersten // Polacy, Żydzi, komunizm : anatomia półprawd 1939–1968. – Warszawa : Niezależna Oficyna Wydawnicza, 1992. – S. 190–203.

230. Knyt A. Represjonowani – imiennie / A. Knyt // Karta. – 2001. - № 31. – S. 142–145.

231. Kociołek M. Po bitwie / Michał Kociołek // Orzeł Biały. – 1944. – № 14. – S. 5–13.

232. Komornicki S. Wojsko Polskie 1939–1945 : barwa i broń / S. Komornicki, A. Jońca. – Warszawa : Wydawnictwo Interpress, 1984. – 328 s.

233. Komorowski K. Boje Polskie, 1939–1945 / K. Komorowski. – Warszawa : Bellona Spółka Akcyjna, 2009. – 502 s.

234. Kondracki T. Strażnice pamięci / Tadeusz Kondracki // Mówią Wieki. – 2004. – № 5. – S. 53–57.

235. Królikowski H. 1 Samodzielna Kompania Commando (N 10 Commando – 6-th Troop) / Hubert Królikowski. – Warszawa : Bellona, 2011. – 120 s.

236. Krząstek T. Bitwa pod Monte Cassino (1944) / Tadeusz Krząstek. – Warszawa : MON, 1984. – 229 s.

237. Krząstek T. Depozyty żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie / Tadeusz Krząstek. – Toruń : Nowy, 2003. – 269 s.

238. Kukiel M. Czym było Monte Cassino / Marian Kukiel // Orzeł Biały. – 1959. – № 4. – S. 15–19.

239. Liebich A. Na obcej ziemi. Polskie Siły Zbrojne, 1939–1945 / Andrzej Liebich. – Londyn : Wydawnictwo Światowego Związku Polaków z Zagranicy, 1947. – 160 s.

240. Linklater E. The Campaign in Italy / Eric Linklater. – London : HMSO, 1951. – 625 p.

241. Mentel E. Pułk ułanów karpackich / Emil Mentel. – Pruszków : AJAKS, 1993. – 124 s.

242. Morawicz J. Demobilizacja Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie / J. Morawicz // Mobilizacja uchodźstwa do walki politycznej 1945–1990 / red. L. Kliszewicza. – Londyn : Polskie Tow. Nauk. na Obczyźnie, 1995. – 603 s.
243. Naglerowa H. Pomocnicza Wojskowa Służba kobiet pod Monte Cassino / Hermina Naglerowa // Orzeł Biały. – 1954. – № 6. – S. 23–26.
244. Neillands R. Eight Army : From the Western Desert to the Alps, 1939–1945 / Robin Neillands. – Londyn : Challenge, 2004. – 480 p.
245. Paff L. Kresowa walczy w Italii / Lucjan Paff. – Kraków : Murray, 1992. – 213 s.
246. Parker M. Monte Cassino : Opowieść o najbardziej zaciętej bitwie II wojny światowej / M. Parker. – Poznań : Dom Wydawniczy Rebis, 2005. – 447 s.
247. Partacz C. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu na uchodźstwie i jego ekspozytur w kraju (1939–1945) / C. Partacz. – Koszalin : Politechnika Koszalińska, 2001. – 410 s.
248. Partacz C. Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej / C. Partacz, K. Łada. – Toruń : Centrum Edukacji Europejskiej, 2004. – 410 s.
249. Partacz C. Ukraińcy w Armii Polskiej w Związku Sowieckim, Armii Polskiej na wschodzie i w II Korpusie Polskim / C. Partacz // Mars. Problematyka i Historia Wojskowości : Studia i Materiały. – 2001. – № 11. – S. 103–141.
250. Paruch P. Armia Andersa / P. Paruch. – Rzym : Presto, 1946. – 342 s.
251. Pawlak J. Dzieje Bazy lotniczej nr. 3 we wrześniu 1939 r. / J. Pawlak // Przegląd Wojsk Lotniczych i Wojsk OPK. – 1991. – № 12. – S. 71–82.
252. Piątkowski H. Bitwa o Monte Cassino / Henryk Piątkowski. – Rzym : Presto, 1945. – 120 s.
253. Piekalkiewicz J. Kalendarium wydarzeń II wojny światowej / J. Piekalkiewicz. – Warszawa : Agencja Wydawnicza Morex, 2009 – 1120 s.

254. Piekalkiewicz J. Monte Cassino : Dwadzieścia narodów w zmaganiach o jedną górę / Janusz Piekalkiewicz. – Warszawa : Agencja Wydawnicza Jerzy Mostowski, 2003. – 288 s.

255. Pieta J. Polacy internowani na Litwie : 1939–1940 / J. Pieta, W. Roman, M. Szczurowski. – Warszawa : Color CB, 1997. – 509 s.

256. Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski, 1864–1945 / W. Pobóg-Malinowski. – London : Gryf, 1983. – 930 s.

257. Polak B. Bitwa o Monte Cassino 11–18 maja 1944 r. : geneza, przebieg, opinie. T. 1 / B. Polak. – Koszalin : Wydaw. Uczelniane PK, 1999. – 329 s.

258. Polskie Siły Zbrojne w Drugiej Wojnie Światowej. T. 2 : Kampanie na Obczyźnie / Komisja Historyczna Polskiego Sztabu Głównego w Londynie kierowana przez E. Komorowski. – Londyn : Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego, 1975. – 657 s.

259. *Popioł W.* Trzy bitwy o przełamanie «Linii Gustawa» w rejonie Monte Cassino / W. *Popioł* // Bitwa o Monte Cassino 1944 r. : geneza, przebieg, opinie. T. 2 / red. B. Polak. – Koszalin : Wydaw. Uczelniane PK, 2000. – S. 19–32.

260. Pyłpowycz T. Przyczyny obecności Ukraińców w Armii Polskiej w ZSRR (1941–1942), Armii Polskiej na Wschodzie i 2 Korpusie we Włoszech / T. Pyłpowycz // Pro Futuro : oświata i nauka bez granic. – Łódź : Fundacja Oświata i nauka bez granic PRO FUTURO, 2013. – № 3. – S. 194–204.

261. Rawski T. Polska bitwa o Monte Cassino / Tadeusz Rawski. – Warszawa : IWZZ, 1991. – 62 s.

262. Rutkowski T. Stanisław Kot, 1885–1975. Biografia polityczna / T. Rutkowski. – Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2000. – 236 s.

263. Sidorski R. Zasady pracy kwatermistrzowskiej. Organizacja zaopatrzenia i ewakuacji w armii brytyjskiej / Romuald Sidorski // Przegląd Wojskowy. – 1946. – № 2–3. – S. 5–10.

264. Siemaszko Z. Początki sowietyzacji (1939–1946) / Z. Siemaszko. – Londyn : Polska Fundacja Kulturalna, 2000. – 439 s.

265. Siemaszko Z. Problemy Polaków w ZSRR. Sprawy narodowościowe. Ukraińcy i Białorusini / Z. Siemaszko // *Wiadomości Polskie*. – 1986. – 19 kwietnia. – S. 3–10.
266. Siemaszko Z. W sowieckim osaczeniu (1939–1943) / Z. Siemaszko. – Londyn : Polska Fundacja Kulturalna, 1991. – 439 s.
267. Sirat M. Sprawa Żydów – obywateli polskich w świetle oficjalnych dokumentów oraz praktyki władz radzieckich / M. Sirat // *Zeszyty Historyczne*. – 1993. – № 103. – S. 101–124.
268. Skibiński F. *Polacy w dwóch wielkich bitwach na Zachodzie w 1944 r. Monte Cassino – Falaise* / Franciszek Skibiński // *Wojskowy Przegląd Historyczny*. – 1974. – № 7. – S. 6–12.
269. Smith E. *The Battles for Cassino* / Edward Smith. – London : Loose Leaf, 1975. – 192 p.
270. Sobieraj T. *Pieśń maków na Monte Cassino* / Tadeusz Sobieraj. – Warszawa : European Press Promotion, 1999. – 48 s.
271. Stahl Z. *Najazd od Wschodu* / Z. Stahl. – Londyn : Polish Cultural Foundation, 1971. – 256 s.
272. Szmagier K. *Generał Anders i jego żołnierze* / Krzysztof Szmagier. – Warszawa : P.A.X., 1993. – 325 s.
273. Suchcitz A. *Dzieje I Pułku Ułanów Krechowieckich w latach, 1941–1947* / Andrzej Suchcitz. – Londyn : GCHQ, 2002. – 227 s.
274. Szczurowski M. *Artyleria Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie w II wojnie światowej* / Maciej Szczurowski. – Piotrków Trybunalski : WSP, 2004. – 513 s.
275. Towpik-Szejnowska T. *Rozwiązanie PSZ na Zachodzie, 1945–1949* / T. Towpik-Szejnowska // *Wojskowy Przegląd Historyczny*. – 1983. – № 2–3. – S. 263–278.
276. Tucholski J. *Mord w Katyniu : Kozielsk. Ostaszkow. Starobielsk. Lista ofiar* / J. Tucholski. – Warszawa : Instytut Wydawniczy PAX, 1991. – 987 s.

277. Wawer Z. 3 Dywizja Strzelców Karpackich w kampanii włoskiej 1944–1945 (umundurowanie i wyposażenie) / Zbigniew Wawer. – Białystok : Muzeum Wojska, 1994. – 48 s.

278. *Wawer Z. Formowanie Sił Zbrojnych poza granicami kraju / Z. Wawer // Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej. 1939–1945 : praca zbiorowa / red. Z. Błażyński. – Londyn : Polskie Tow. Nauk. na Obczyźnie, 1994. – 1011 s.*

279. Wawer Z. *Monte Cassino 1944* / Zbigniew Wawer. – Warszawa : MON, 1994. – 125 s.

280. Wawer Z. *Monte Cassino : Walki 2 Korpusu Polskiego* / Zbigniew Wawer. – Warszawa : Instytut Wydawniczy PAX, 2009. – 423 s.

281. Wawer Z. *Od Buzuluku do Monte Cassino* / Zbigniew Wawer. – Warszawa : ZP, 2009. – 158 s.

282. Wawer Z. *Polska bitwa o Monte Cassino* / Zbigniew Wawer // *Mówią Wieki*. – 2004. – № 5. – S. 38–47.

283. Wawer Z. *Zdobyć Monte Cassino* / Zbigniew Wawer // *Technika Wojskowa. Historia. Monte Cassino 1944. – 2014.* – № 2. – S. 58–73.

284. *Wawer Z. Znów w polskim mundurze : Armia Polska w ZSRR, sierpień 1941 – marzec 1942 / Z. Wawer. – Warszawa : Zbigniew Wawer Prod. Film. i Międzynarodowa Szkoła Menadżerów, 2001. – 322 s.*

285. Weiss M. *Bitwa o Piedimonte* / Mieczysław Weiss // *Polska Walcząca*. – 1944. – № 6. – S. 22–30.

286. Weiss P. *Monte Cassino* / Przemysław Weiss // *Bellona*. – 1947. – № 6. – S. 13–19.

287. Wielhorski W. *Los Polaków w niewoli sowieckiej (1939–1956)* / W. Wielhorski. – Londyn : Gryf Printers, 1956. – 28 s.

288. Wierzbicki M. *Białorusini w Wojsku Polskim w czasie kampanii wrześniowej 1939 r.* / M. Wierzbicki // *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. – 1996. – № 2. – S. 65–82.

289. *Zaćmiński A.* Polskie Siły Zbrojne wobec możliwości wojny. Memoriał gen. Kukieła z 1947 r. / *A. Zaćmiński // WPH.* – 1996. – № 3. – S. 191–200.

290. *Żaroń P.* *Armia Polska w ZSRR, na Bliskim i Środkowym Wschodzie* / Piotr Żaroń. – Warszawa : Kaw, 1981. – 279 s.

291. *Żaroń P.* Kierunek wschodni w strategii wojskowo-politycznej gen. Władysława Sikorskiego 1940–1943 / *P. Żaroń.* – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988. – 336 s.

292. *Żaroń P.* Ludność Polska w Związku Radzieckim w czasie II Wojny Światowej / *P. Żaroń.* – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990. – 428 s.

293. *Żaroń P.* Wykaz cmentarzy i zmarłych żołnierzy, junaków Armii Polskiej w ZSRR i Iranie w latach 1941–1942 / *P. Żaroń.* – Toruń : Adam Marszałek, 2004. – 247 s.

294. *Żeleński W.* Kilka słów o postawie gen. Andersa wobec dezercji Żydów z Armii Polskiej na Wschodzie / *W. Żeleński // Zeszyty Historyczne.* – 1993. – № 104. – S. 236–237.

295. *Zuziak J.* *Alianci na froncie włoskim* / Janusz Zuziak // *Mówią Wieki.* – 2004. – № 4. – S. 30–36.

V. ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ТА ДОВІДКОВІ ВИДАННЯ

296. Великая Отечественная война 1941–1945 : энциклопедия / под ред. М. Козлова. – М. : Советская энциклопедия, 1985. – 832 с.

297. Енциклопедія Українознавства : Словникова частина. Т. 5 / під ред. В. Кубійовича ; Наукове тов. імені Т. Шевченка у Львові. – Львів : Молоде життя, 1996. – 400 с.

298. Encyklopedia II Wojny Światowej / red. K. Sobczak. – Warszawa : Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1975. – 793 s.

299. Mała encyklopedia wojskowa. T. 1 / red. J. Bordziłowski. – Warszawa : Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1967. – 605 s.

ДОДАТКИ

Вологда

Грязовець

Суздаль

Южа

Осташків

Юхнов

Козельськ

Старобільськ

Пугівідь

Козельщина

Кривий Ріг

Запоріжжя

Сєвєродонецьк

Єлено-Каракубськ

Шепетівка

Львів

Додаток А
Карта таборів для утримання польських військовополонених на
території СРСР

Додаток Б

Таблиця 1

**Етнічний склад польських військовополонених,
які перебували у трудових таборах НКВС та на будівництві
Західноукраїнської траси № 1**

№	Національність	Рівненський табір	Криворізький табір	Слено-Каракубський табір	Запорізький Табір	Разом	%
1.	Поляки	9834	3977	1698	1036	16545	71,4
2.	Білоруси	2318	2046	130	400	4894	21,1
3.	Українці	413	373	61	45	892	3,8
4.	Євреї	172	352	18	99	641	2,8
5.	Литовці	101	41	2	7	151	0,7
6.	Росіяни	1	42	4	5	52	0,2
7.	Татари	1	4	-	-	5	-
8.	Німці	-	-	-	2	2	-
9.	Латвійці	-	-	-	1	1	-
10.	Чехи	-	-	-	1	1	-
	Разом	12840	6835	1913	1596	23184	100%

Джерело: Katyń : Dokumenty zbrodni. Jeńcy niewypowiedzianej wojny, sierpień 1939 r. – marzec 1940 r. T. 1 / red.: A. Gieysztor, R. Pichoja. – Warszawa : TRIO, 1995. – S. 453.

Додаток В

Таблиця 2

Національний склад військовополонених
в Осташківському, Старобільському та Козельському таборах
станом на 28 лютого 1940 року

№.	Національність	Осташків	Старобільськ	Козельськ	Разом	%
1.	Поляки	6013	3828	4347	14188	98,1
2.	Євреї	-	71	89	160	1,1
3.	Білоруси	28	-	23	51	0,4
4.	Українці	23	4	6	33	0,2
5.	Німці	4	1	11	16	0,1
6.	Угорці	-	1	-	1	-
7.	Литовці	-	1	8	9	-
8.	Латвійці	-	1	-	1	-
9.	Болгари	-	1	-	1	-
10.	Чехи	2	-	1	3	-
	Разом	6070	3908	4485	14463	100%

Джерело: Katyń : Dokumenty zbrodni. Jeńcy niewypowiedzianej wojny, sierpień 1939 r. – marzec 1940 r. T. 1 / red.: A. Gieysztor, R. Pichoja. – Warszawa : TRIO, 1995. – S. 451-452.

Додаток Г

Таблиця 3

Чотири операції з примусової депортації
польських громадян в період 1940-1941 рр.

Період	Чисельність депортованих
Лютий 1940 р.	140 565
Квітень 1940 р.	61 356
Червень-липень 1940 р.	75 887
Травень-червень 1940 р.	38 058
Загальна чисельність депортованих	315 866

Джерело: Бугай Н. Выселение произвести по приказу тов. Берии... / Н. Бугай // Revista de istorie a Moldovei.
– 1991. – № 1. – S. 52.

Додаток Д

Таблиця 4

Національний склад заарештованих в період 1939-1941 рр.
на колишніх польських землях

Рік	Всього арештовано	В тому числі:							
		Західні області УРСР				Західні області БРСР			
		поляків	українців	євреїв	білорусів	поляків	українців	євреїв	білорусів
за 1939 р.	18260	5406	2779	1439	43	5256	254	661	2422
за 1940 р.	69517	15518	15024	10924	119	13414	575	9482	4461
за 1941 р.	4723	525	2179	332	16	940	53	190	488
Всього	92500	21449	19982	12695	178	19610	882	10333	7371

Джерело: Горланов О., Рогинский А. Об арестах в западных областях Белоруссии и Украины в 1939–1941 гг. / О. Горланов, А. Рогинский // Исторические сборники «Мемориала». – М. : Звенья, 1997. – Вып. 1. – С. 78.

Додаток Е

Поділ за національним складом заарештованих осіб
в період 1939-1941 рр. на колишніх польських землях

Рік	Всього арештовано	в тому числі:							
		поляків		українців		євреїв		Білорусів	
1939	18179	10557	(58,1%)	3033	(16,7%)	2100	(11,6%)	2489	(13,6%)
1940	69517	28932	(41,6%)	15599	(22,4%)	20406	(29,4%)	4580	(6,6%)
1941	11119	3459	(31,1%)	5554	(50%)	1084	(9,7%)	1022	(9,2%)

Джерело: Горланов О., Рогинский А. Об арестах в западных областях Белоруссии и Украины в 1939–1941 гг.
/ О. Горланов, А. Рогинский // Исторические сборники «Мемориала». – М. : Звенья, 1997. – Вып. 1. – С. 79.

Додаток Ж

Таблиця 6

Соціальний склад заарештованих у вересні-грудні 1939 р.

		Всього	УНКВ С Західної Білорусі	УНКВ С Західної України	ДТО НКВС Білостокської залізниці	ДТО НКВС Брест-Литовської залізниці	ДТО НКВС Ковельської залізниці	ДТО НКВС Львівської залізниці
Колишні куркулі, поміщики, царські чиновники, продавці, офіцери і т.д.		8154	3802	3962	40	3	121	226
Декласований елемент (кримінальники, без певного роду занять, жебраки і т.д.)		41	7	34				
Служителі культу		51	31	17		1		2
Робітники	Промисловість і транспорт	879	169	474	51	37	24	124
	Сезонні, с.-госп. та інші	795	42	717				36
Службовці	Інженери	68	5	62		1		
	Наукові працівники	8		8				
	Педагоги	131	23	102			1	5
	Лікарі	49	9	35				5
	Працівники літератури та мистецтва	43	1	42				
	Агрономи	32	8	21			1	2
	Керівний склад установ та підприємств	84		17	14		8	45
	Інші службовці	2257	895	1131	39	60	47	85
Військовослужбовці	Командно-політичний склад							
	Червоноармійці, молод. кер. склад, курсанти							
	Адм.-госп. склад							
	Оперативний склад НКВС							

Джерело: Горланов О., Рогинский А. Об арестах в западных областях Белоруссии и Украины в 1939–1941 гг.

/ О. Горланов, А. Рогинский // Исторические сборники «Мемориала». – М. : Звенья, 1997. – Вып. 1. – С. 80.

Продовження табл. 6

	Всього	УНКВ С Західної Білору сі	УНК ВС Захід ної Украї ни	ДТО НКВС Білостокськ ої залізниці	ДТО НКВС Брест- Литовсько ї залізниці	ДТО НКВС Ковельсь кої залізниці	ДТО НКВС Львівської залізниці
Оперативний склад міліції							
Колгоспники	1		1				
Одноосібники	3139	1830	1177	7	24	15	86
Кустарі	946	276	629		3	4	34
Інші (домогосподарки, пенсіонери і т. д.)	2704	1720	857	36	45	14	32
ВСЬОГО	19382	8818	9286	187	174	235	682

Джерело: Горланов О., Рогинский А. Об арестах в западных областях Белоруссии и Украины в 1939–1941 гг. / О. Горланов, А. Рогинский // Исторические сборники «Мемориала». – М. : Звенья, 1997. – Вып. 1. – С. 80.

Додаток 3

Таблиця 7

Обвинувачення, пред'явлені заарештованим
з вересня 1939 р. по травень 1941 р.

	Всього	УНКВ С Західн ої Білору сі	УНК ВС Захід ної Украї ни	ДТО НКВС Білостокськ ої залізниці	ДТО НКВС Брест- Литовсько ї залізниці	ДТО НКВС Ковельсь кої залізниці	ДТО НКВС Львівсько ї залізниці	
Терор, ст.58 п.8 КК	634	209	419			2	4	
Диверсія, ст.58 п.9 КК	315	127	79	12	28	15	54	
Шкідництво, ст.58 п.п.7, 14 КК	87	27	34	2	6	2	16	
Антирадянські змови, ст.58 п.п.2, 3, 4, 5, 11 КК	748		748					
Повстання і політ. бандитизм,	1603	1426	122	42		13		
ст.ст.58 п.2, 59 п.п. 2, 3, 36 КК								
Зрада Батьківщині та шпигунство (агенти іноземних розвідок та їхні посібники), ст.ст.58 п.п.1аб, 2, 3, 5, 6, і 193 п.24.	Німеччини	573	179	380		6	7	1
	Англії	4		4				
	Франції	2		2				
	Румунії	344		343				1
	Польщі*	1680	1358	269	5	8	10	30
	Латвії*	1	1					
	Інших розвідок	208	41	165			1	1
	Зрада Батьківщині**	517	10	507				
	Емісари та білоемігранти**	5	3	2				
Колишні агенти та гласні працівники розвідки та поліційних органів, ст.58 п.13 КК	Польщі**	787	545	209	4	17	9	3
	Литви**	1	1					
	Латвії**							
	Естонії**							

Джерело: Горланов О., Рогинский А. Об арестах в западных областях Белоруссии и Украины в 1939–1941 гг. / О. Горланов, А. Рогинский // Исторические сборники «Мемориала». – М. : Звенья, 1997. – Вып. 1. – С. 81.

Продовження табл. 7

	Всього	УНКВ С Західної Білорусі	УНК ВС Західної України	ДТО НКВС Білостокської залізниці	ДТО НКВС Брест- Литовської залізниці	ДТО НКВС Ковельської залізниці	ДТО НКВС Львівської залізниці
Приналежність до к/р організацій та груп, ст.58 п.п.2, 4, 11 КК	1892 4	5089	12902	242	140	114	437
К/р агітація, ст.ст.58 п.10, 59 п.7	5815	3050	2216	187	92	105	165
Участь у масових безладах та бандитизм, ст.59 п.п.2, 3, 3б КК	1430	886	520				24
Нелегальний перехід кордону, ст.ст.59 п.10, 84 КК	4346 4	10392	32585	192	35	39	221
Контрабандна діяльність, ст.ст.59 п.9, 83 КК	347	153	163	21	8		2
Військові злочини, ст.193 КК (крім п.п.17 і 24)	49	1	44		3		1
Посадові злочини, ст.ст.59 п.3в, 109-121 і 193 п.17 КК	203	5	21	51	14	29	83
Різні злочини, ст.58 п.п.1в, г, 12, 13 та інші ст.ст. КК	2939 9	16887	11134	336	225	250	567
Всього	1071 40	40390	62868	1094	582	596	1610

* — графа лише для 1939 р. і 1940 р.;

** — графа лише для 1941 р..

Джерело: Горланов О., Рогинский А. Об арестах в западных областях Белоруссии и Украины в 1939–1941 гг. / О. Горланов, А. Рогинский // Исторические сборники «Мемориала». – М. : Звенья, 1997. – Вып. 1. – С. 81.

Додаток И

Таблиця 8

Чисельність депортованих в глиб СРСР із західних областей БРСР та УРСР
в 1940 р. згідно з даними ешелонного конвоювання
з документів конвойних військ НКВС

Регіон висилки	Чисельність висланих за категоріями			Загальна чисельність висланих
	спецпереселенці-осадники	сім'ї репресованих (адм.-вислані)	спецпереселенці-біженці	
Західні області БРСР в цілому	50683	27279 +1 ешелон (еш.)	23764	101726 + 1 еш.
Вілейська область	10523	6000 +1 еш.	771	17294 + 1 еш.
Барановицька область	17287	9309	2517	29113
Білостоцька область	8720	4637	7044	20401
Брестська область	7903	2337	5431	15671
Пінська область	6250	4996	964	12210
Невідомі західні області БРСР	—	—	7037	7037
Західні області УРСР в цілому	88385	29012 +1 еш.	51503	168900 + 1 еш.
Волинська область	8905	1434	6663	17002
Ровенська область	8946	3663	6089	18698
Тернопільська область	30908	7454	2965	41327
Львівська область	21308	8856 +1 еш.	26589	56763 + 1 еш.
Дрогобицька область	8730	1672	8008	18410
Станіславська область	9588	3323	—	12911

Невідомі західні області УРСР	—	2610	1189	3799
-------------------------------	---	------	------	------

Джерело: Гурьянов А. Польские спецпереселенцы в СССР в 1940–1941 гг. / А. Гурьянов // Исторические сборники «Мемориала». – М. : Звенья, 1997. – Вып. 1. – С. 115.

Додаток К

Таблиця 9

Чисельність спецпереселенців з колишніх польських територій станом на 1 серпня 1941 року

Колишніх військовополонених	26160
Осадників і лісників	132463
Засуджених та підслідних	46597
Біженців і сімей репресованих	176000
Разом	381 220

Джерело: ГАРФ, Ф. Р-9479 4-й Спеціальний відділ Міністерства внутрішніх справ. 1939–1952 гг., оп. 1, д. 61. Інформація про національний склад депортованих польських громадян, 15 січня – 19 грудня 1941 г., Л. 120.

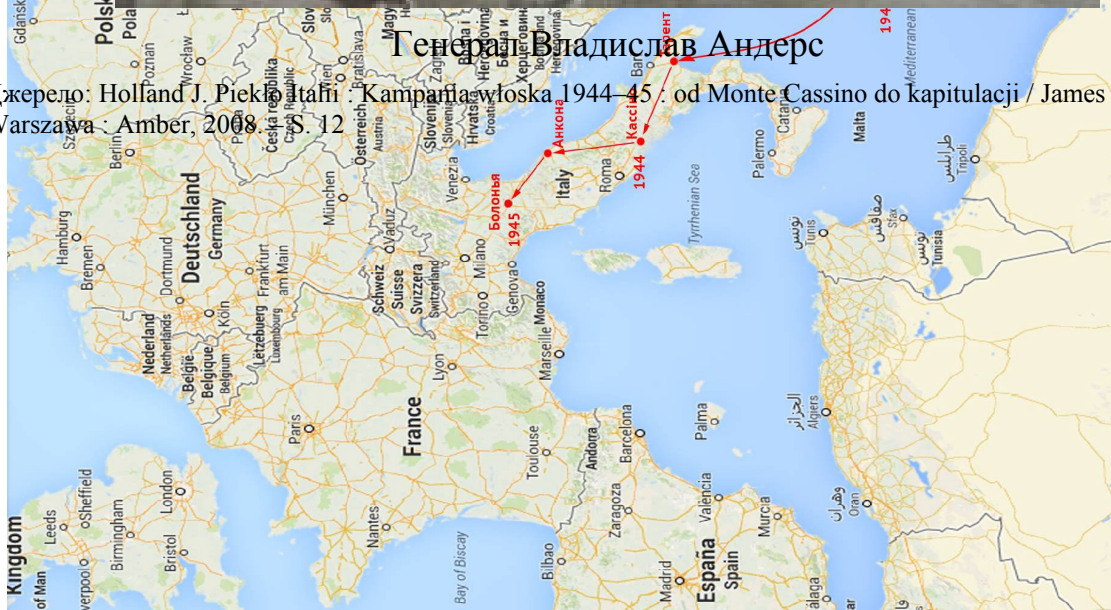
Додаток Л

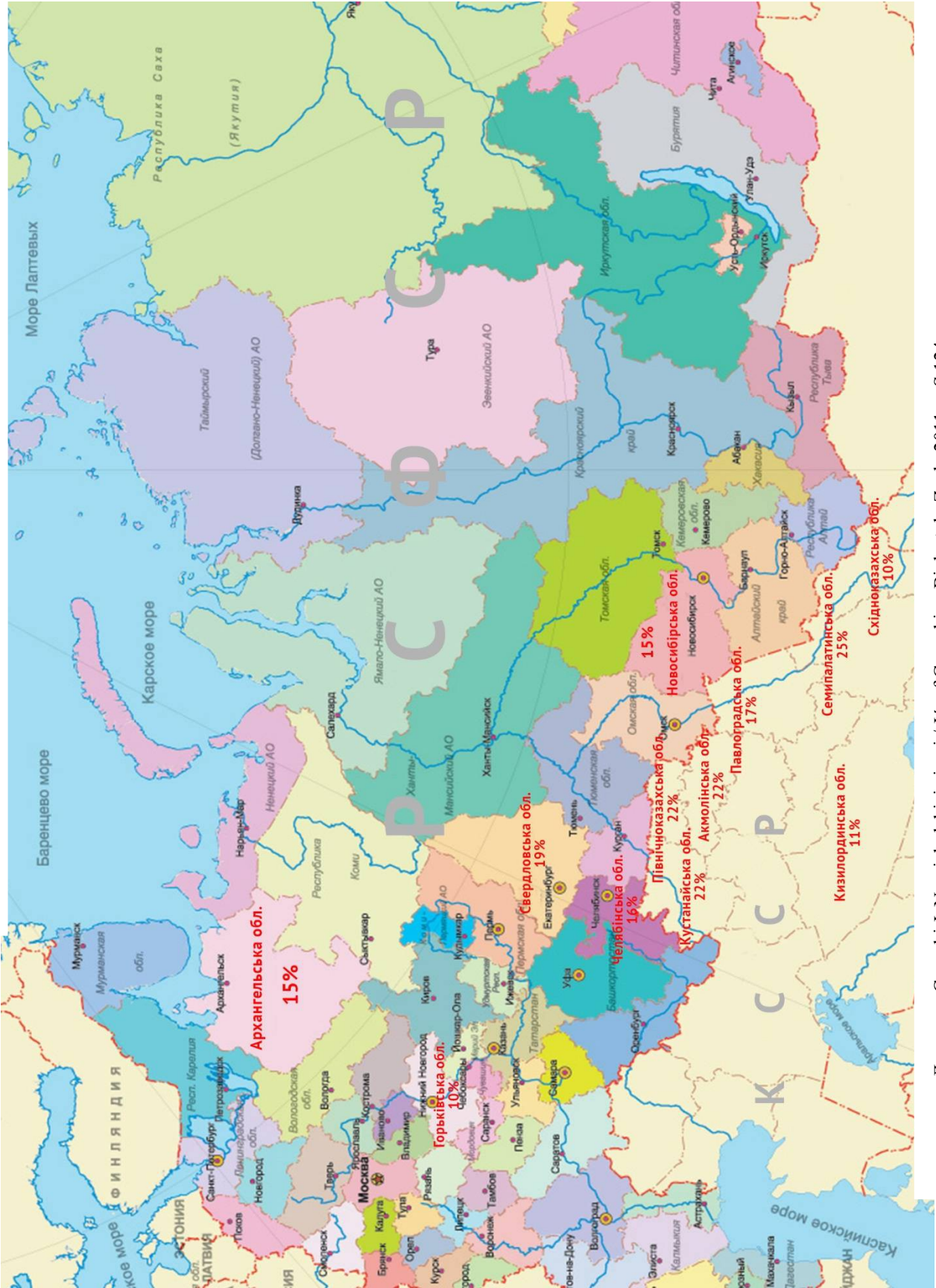

Генерал Влaдислав Андeрс

Джерело: Holland J. Piekarz. *Italia. Kampania włoska 1944–45. od Monte Cassino do kapitulacji* / James Holland. – Warszawa: Amber, 2008. – S. 12

Додаток М
Карта бойового шляху Армії генерала Андерса

Джерело: Czapski J. Na nieludzkiej ziemi / Józef Czapski. – Białystok: Znak, 2011. – S.124.

Додаток Н

Відсоток українців та білорусів по відношенню до поляків на території СРСР в 1941 р.

Додаток О

Джерело: САУ, Zespół VIII, Sygn. 189. Liczebny skład polskich jeńców urodzonych w Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy, 1 października 1939 r., 25 k.

Список похованих українців Армії генерала Андерса
(Армії Польської в СРСР) на території СРСР

П/н	Прізвище та ім'я, військове звання	Дата народення	Місце народження	Дата смерті, військове кладовище
1.	Голець Іван, стрілець	9 III 1923	В'язнів, Сокальський повіт	17 I 1942, Татішево
2.	Гриняк Мар'ян, стрілець	? 1893	Рава-Руська, Львівське воєводство	6 XI 1941, Татішево
3.	Кіліян Йосип, стрілець	22 VII 1920	Пустомити, Львівський повіт	10 X 1941, Татішево
4.	Посуховський Станіслав, плутуновий	29 VII 1904	Петриків, Тернопільський повіт	2 XII 1941, Татішево
5.	Дишковський Станіслав, стрілець	22 IX 1913	Львів	24 XI 1942, Тоцьке
6.	Яковчук Іван, стрілець	? 1883	Засади, Тернопільське воєводство	3 X 1941, Тоцьке
7.	Самойло Станіслав, поручик	10 VII 1910	Ялівка, Сколівський повіт	15 I 1942, Тоцьке
8.	Сась Степан, стрілець	10 XII 1915	Борислав, Дрогобицький повіт	27 I 1942, Тоцьке
9.	Хотинецький Іван, стрілець	23 VI 1895	Биків, Самбірський повіт	20 VI 1942, Янгі-Юль
10.	Павлик Євген, поручик	9 VI 1898	Тернопіль	21 VI 1942, Янгі-Юль
11.	Стенцель Степан, підпоручик	29 II 1884	Коломия, Станіславське воєводство	31 III 1942, Янгі-Юль
12.	Врублевський Станіслав, стрілець	1 VIII 1904	Львів	29 VIII 1942, Янгі-Юль
13.	Атаманюк Станіслав, шереговий	27 IV 1922	Рогатин, Станіславське воєводство	2 IV 1942, Шахрїзабж
14.	Червінський Григорій, хорунжий	3 III 1884	Бучач	4 IV 1942, Шахрїзабж
15.	Дичко Петро, стрілець	? 1912	Ходорів, Бібрський повіт	1 VIII 1942, Шахрїзабж
16.	Федорчук Михайло, стрілець	? 1920	Голосино, Косівський повіт	26 II 1942, Шахрїзабж

Джерело: Żaroń P. Wykaz cmentarzy i zmarłych żołnierzy, junaków Armii Polskiej w ZSRR i Iranie w latach 1941-1942 / P. Żaroń. – Toruń : Adam Marszałek, 2004. – S. 39-205.

Продовження табл. 10

П/н	Прізвище та ім'я, військове звання	Дата народення	Місце народження	Дата смерті, військове кладовище
17.	Фудель Микола, старший стрілець	31, III 1908	Романівка, Тернопільський повіт	8 VII 1942, Шахрїзабж
18.	Габрич Петро,	? 1899	Мирославка,	7 VIII 1942,

	стрілець		Луцький повіт	Шахрізабж
19.	Ярославський Йосип, стрілець	6 VI 1923	Олешів, Станіславське Воєводство	18 III 1942, Шахрізабж
20.	Коволь Михайло, стрілець	24 IV 1923	Райтів, Стрийський повіт	5 V 1942, Шахрізабж
21.	Манкевич Станіслав, стрілець	1 I 1919	Сихів, Львівський повіт	21 VII 1942, Шахрізабж
22.	Мендик Петро, стрілець	? 1911	?, Збаражський повіт	15 VII 1942, Шахрізабж
23.	Новацький Йосип, стрілець	? 1906	Станіслав	14 VIII 1942, Шахрізабж
24.	Новицький Іван, плугуновий	2 V 1895	Львів	6 III 1942, Шахрізабж
25.	Романів Михайло, стрілець	30 I 1922	?, Коломийський повіт	2 III 1942, Шахрізабж
26.	Токарський Йосип, стрілець	22 VI 1923	Замково, Станіславський повіт	22 II 1942, Шахрізабж
27.	Витвицький Станіслав, стрілець	? 1909	Надвірна, Станіславське Воєводство	27 VII 1942, Шахрізабж
28.	Жураковський Іван, стрілець	25 XII 1925	Семанівка, Львівський повіт	15 VII 1942, Шахрізабж
29.	Богуцький Іван, стрілець	? 1906	Козлів, Тернопільський повіт	8 VIII 1942, Кітаб
30.	Дерень Владислав, стрілець	? 1920	Великий Ходаків, Тернопільське Воєводство	7 IV 1942, Кітаб
31.	Фарина Ярослав, стрілець	? 1920	Тернопіль	18 VI 1942, Кітаб
32.	Гречин Юрій, стрілець	? 1912	Станіслав	24 VI 1942, Кітаб
33.	Колодинський Степан, сапер	? 1897	Йосипівка, Рівненський повіт	1 VI 1942, Кітаб

Джерело: Żaroń P. Wykaz smiertelnych i zmarłych żołnierzy, junaków Armii Polskiej w ZSRR i Iranie w latach 1941-1942 / P. Żaroń. – Toruń : Adam Marszałek, 2004. – S.39-205

Продовження табл. 10

П/н	Прізвище та ім'я, військове звання	Дата народження	Місце народження	Дата смерті, військове кладовище
34.	Майборода Микола, плугуновий	? 1899	?, Луцький повіт	27 VI 1942, Кітаб
35.	Петрів Арсен, капрал	? 1898	Рожнів, Дрогобицький повіт	18 VIII 1942, Кітаб

36.	Романкевич Мар'ян, стрілець	? 1911	Долина, Станіславське воєводство	2 VIII 1942, Кітаб
37.	Тухольський Юрій, стрілець	? 1923	Золочів, Львівське воєводство	24 VI 1942, Кітаб
38.	Вільчинський Йосип, старший улановий	? 1909	Михайловичі, Львівське воєводство	12 VIII 1942, Кітаб
39.	Мішкевич Станіслав, стрілець	5 V 1918	Омелянка, Костопільський повіт	16 VII 1942, Чіракчі
40.	Бабик Йосип, стрілець	? 1922	Ясиново, Бродівський повіт	16 VII 1942, Керміне
41.	Базилкевич Микола, стрілець	28 XI 1900	Львів	26 VII 1942, Керміне
42.	Бобин Іван, поручик	8 X 1884	Львів	31 III 1942, Керміне
43.	Брицький Йосип, канонір	12 XI 1923	Бортниця, Дубенський повіт	17 IV 1942, Керміне
44.	Дроздовський Владислав, капрал	1 XII 1899	?, Рівненський повіт	27 VI 1942, Керміне
45.	Дригль Іван, стрілець	11 IV 1922	Корчинець, Володимир- Волинський повіт	27 III 1942, Керміне
46.	Диба Антон, стрілець	16 XII 1922	Сердинці, Тернопільський повіт	28 V 1942, Керміне
47.	Голець Олександр, стрілець	3 IV 1908	Долина, Станіславське воєводство	4 VII 1942, Керміне
48.	Гайбура Андрій, старший сержант	17 XI 1896	Завидівка, Самбірський повіт	6 III 1942, Керміне
49.	Галадій Владислав, стрілець	? 1924	Зигмунтівка, Станіславський повіт	21 VII 1942, Керміне
50.	Івановський Йосип, стрілець	? 1901	Яблунів	27 VI 1942, Керміне
51.	Іванчук Юліан, стрілець	16 VI 1919	?, Львівський повіт	10 VI 1942, Керміне

Джерело: Żaroń P. Wykaz cmentarzy i zmarłych żołnierzy, junaków Armii Polskiej w ZSRR i Iranie w latach 1941-1942 / P. Żaroń. – Toruń : Adam Marszałek, 2004. – S. 39-205.

Продовження табл. 10

П/н	Прізвище та ім'я, військово- звання	Дата народження	Місце народження	Дата смерті, військово- кладовище
52.	Яблонський Іван, стрілець	10 VI 1907	Ратнів, Луцький повіт	6 III 1942, Керміне
53.	Язвинський Данило, стрілець	31 VIII 1897	Рівне, Волинське воєводство	29 III 1942, Керміне
54.	Клепало Олександр, стрілець	7 III 1922	Берестечко, Горохівський повіт	26 III 1942, Керміне
55.	Колюх Роман, стрілець	21 VII 1924	Болехів, Стрийський повіт	17 VII 1942, Керміне
56.	Кортецький Микола, стрілець	III 1923	Тернопіль	28 II 1942, Керміне
57.	Ковальчук Іван	27 VII 1907	Бучина	2 III 1942,

	стрілець		Бродівський повіт	Керміне
58.	Кравчук Борис, стрілець	29 X 1900	Луцьк	19 VIII 1942, Керміне
59.	Курищук Григорій, стрілець	12 XII 1915	Дебеславці, Коломийський повіт	9 III 1942, Керміне
60.	Медик Михайло, канонір	11 IX 1914	Горбачів, Львівський повіт	2 V 1942, Керміне
61.	Мудрик Євген, канонір	? 1921	Броди, Тернопільське Воєводство	16 VII 1942, Керміне
62.	Новак Станіслав, стрілець	23 VII 1922	Кремерівка, Бібрський повіт	15 VII 1942, Керміне
63.	Ольхович Михайло, стрілець	19 IV 1924	Мачки, Луцький повіт	18 IV 1942, Керміне
64.	Паєвський Євген, стрілець	? 1918	Дуброва, Дрогобицький повіт	24 VII 1942, Керміне
65.	Пашковський Євген, старший сержант	20 III 1894	Олесько, Золочівський повіт	14 III 1942, Керміне
66.	Проців Петро, старший стрілець	? 1907	Станіслав	28 III 1942, Керміне
67.	Смоленський Владислав, стрілець	? 1917	Журавків, Жидачівський повіт	12 III 1942, Керміне
68.	Тимчак Владислав, старший сержант	? 1907	Горохів, Волинське Воєводство	26 VI 1942, Керміне
69.	Заєць Владислав, стрілець	26 XII 1913	Староброди, Бродівський повіт	27 V 1942, Керміне

Джерело: Żaroń P. Wykaz cmentarzy i zmarłych żołnierzy, junaków Armii Polskiej w ZSRR i Iranie w latach 1941-1942 / P. Żaroń. – Toruń : Adam Marszałek, 2004. – S. 39-205.

Додаток II

Таблиця 11

Військовослужбовці православного, греко-католицького та юдейського віросповідання Армії генерала Андерса (Армії Польської на Сході) станом на 31.12.1942 р.

Військове звання	Православні						українці (греко-католики)	євреї
	поляки	білоруси	грузини	росіяни	українці	русини		
Полковник	1	-	-	-	-	-	-	
Підполковник	-	-	1	-	-	-	1	
Майор	-	-	-	-	1	-	4	
Капітан	4	-	1	1	-	-	14	

Поручик	2							32
Підпоручик	4		2				1	94
Разом	11		4	1	1		1	145
Хорунжий								3
Старший сержант	5							10
Сержант	9	1			1			44
Плутуновий	41	5		2	1			103
Капрал	105	37			6			258
Старший стрілець	189	102			37			323
Стрілець	882	649	1	6	290	1	257	2514
Разом	1220	794	1	8	335		257	3255
Загальна кількість	1231	794	5	9	336	1	258	3545
РАЗОМ								6179

Джерело: IPMS, Zespól A.XII, Sygn. 47, k. 4.

Додаток Р

Таблиця 12

Список похованих українців Армії генерала Андерса (Армії Польської на Сході) на території Ірану

П/н	Прізвище та ім'я, військове звання	Дата народження	Місце народження	Дата смерті, військове кладовище
1.	Батьо Іван, стрілець	23 XI 1919	Золочів	4 IX 1942, Пехлеві
2.	Бернацький Йосип, стрілець	19 III 1910	Тлумач, Станіславський повіт	23 VIII 1942, Пехлеві
3.	Гук Іван, канонір	24 VI 1919	Андрушівка, Кременецький повіт	12 IX 1942, Пехлеві
4.	Козуля Володимир, стрілець	16 VIII 1922	Львів	24 IX 1942, Пехлеві
5.	Левицький Йосип, стрілець	12 III 1916	Станіслав	1 IX 1942, Пехлеві
6.	Петрина Антон,	21 V 1919	Самбір,	22 VIII 1942,

	бомбардир		Львівське воєводство	Пехлеві
7.	Саламай Йосип, стрілець	19 III 1923	Жабокруки, Бібрський повіт	17 VIII 1942, Пехлеві
8.	Стець Іван, стрілець	2 VII 1894	Теребовля	30 VIII 1942, Пехлеві
9.	Бехень Іван, стрілець	? 1922	Сердиця, Львівський повіт	16 IX 1942, Тегеран
10.	Безух Олександр, канонір	30 X 1901	Андрушівка, Кременецький повіт	16 X 1942, Тегеран
11.	Черкавський Іван, стрілець	10 X 1920	Львів	16 IX 1942, Тегеран
12.	Фридлович Іван, стрілець	? 1923	Старий Самбір, Львівське воєводство	29 VIII 1942, Тегеран
13.	Грибовський Йосип, канонір	27 VIII 1924	Кремерівка, Бібрський повіт	27 IX 1942, Тегеран
14.	Голодюк Іван, підпоручик	16 IX 1884	Набруськ, Ковельський повіт	6 IX 1942, Тегеран
15.	Ясинський Йосип, канонір	23 XII 1924	Березниця, Калушський повіт	10 X 1942, Тегеран

Джерело: Żaroń P. Wykaz cmentarzy i zmarłych żołnierzy, junaków Armii Polskiej w ZSRR i Iranie w latach 1941-1942 / P. Żaroń. – Toruń : Adam Marszałek, 2004. – S.206-241.

Продовження табл. 12

П/н	Прізвище та ім'я, військове звання	Дата народження	Місце народження	Дата смерті, військове кладовище
16.	Кобрин Іван, стрілець	12 XII 1928	Мішковці, Кременецький повіт	12 IX 1942, Тегеран
17.	Лавровський Йосип, стрілець	6 VII 1916	Надвірна, Станіславський повіт	12 XII 1942, Тегеран
18.	Мацяк Іван, стрілець	? 1904	Тренець, Львівське воєводство	6 VI 1942, Тегеран
19.	Мачковський Владислав, стрілець	2 II 1920	Доброводи, Збаразький повіт	30 IX 1942, Тегеран
20.	Мичковський Степан, канонір	13 III 1921	Черняхів, Станіславський повіт	12 XI 1942, Тегеран
21.	Осташевський Михайло, канонір	8 XI 1919	Корчів, Рава-Руський повіт	17 VIII 1942, Тегеран
22.	Осташкевич Станіслав, канонір	5 V 1896	Рогачів	30 IX 1942, Тегеран
23.	Паламар Іван, стрілець	? 1912	Тустоголови, Зборівський повіт	1 XI 1942, Тегеран
24.	Папірник Михайло, стрілець	18 III 1902	Хомяків, Чортківський повіт	23 X 1942, Тегеран
25.	Процюк Йосип, стрілець	? 1878	Вишнівець, Кременецький повіт	16 IV 1942, Тегеран
26.	Пришляк Петро, старший стрілець	5 VII 1902	Сколе, Львівське воєводство	21 X 1942, Тегеран
27.	Роговський Валерій, старший стрілець	29 VI 1897	Борисівка, Теребовльський повіт	26 XI 1942, Тегеран
28.	Рипняк Михайло,	12 VII 1906	Рисиця,	5 IX 1942,

	капрал		Дрогобицький повіт	Тегеран
29.	Саковський Іван, канонір	7 XI 1917	Шпиця, Луцький повіт	18 XI 1942, Тегеран
30.	Соломка Владислав, капрал	12 VI 1898	Рівне	25 XII 1942, Тегеран
31.	Турський Іван, улановий	10 X 1909	Нетерпинці, Зборівський повіт	1 X 1942, Тегеран
32.	Ярий Михайло, стрілець	? 1884	Білоголови, Зборівський повіт	29 VIII 1942, Казвін
33.	Око Владислав, стрілець	21 I 1922	Підліски, Рогатинський повіт	28 X 1942, Казвін
34.	Клепацький Станіслав, стрілець	30 XI 1924	Розговиці, Перемишлянський	24 V 1942, Гамадан

Джерело: *Żaroń P.* Wykaz cmentarzy i zmarłych żołnierzy, junaków Armii Polskiej w ZSRR i Iranie w latach 1941-1942 / *P. Żaroń.* – Toruń : Adam Marszałek, 2004. – S. 206-241.

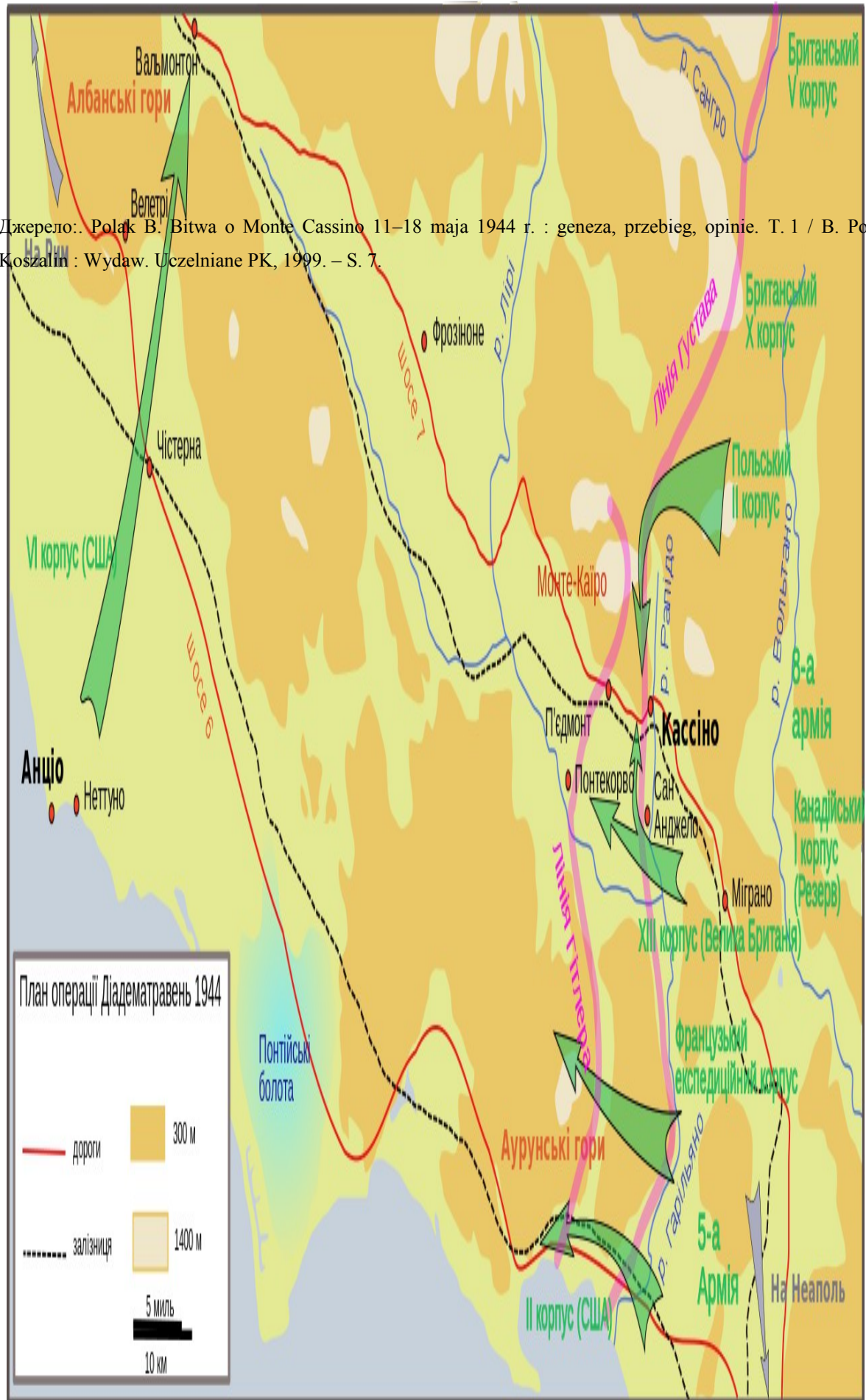
Додаток С

Таблиця 13

Військові підрозділи Армії генерала Андерса станом на 1.04.1944 р.

3 Дивізія Карпатських Стрільців	5 Кресова Дивізія Піхоти	2 Самостійна Танкова Бригада	2 Артилерійська Бригада
1 Бригада Карпатських Стрільців	5 Віленська Бригада Піхоти	1 Креховецький Полк	7 Артилерійський Полк
1 Батальйон Карпатських Стрільців	13 Віленський Батальйон Стрільців	4 Танковий Полк	9 Артилерійський Полк
2 Батальйон Карпатських Стрільців	14 Віленський Батальйон Стрільців	6 Танковий Полк	10 Артилерійський Полк
3 Батальйон Карпатських Стрільців	6 Львівська Бригада Піхоти	14 Бронетанковий Полк	11 Карпатський Артилерійський Полк
2 Бригада Карпатських Стрільців	17 Львівський Батальйон Стрільців	Штабний підрозділ	7 Артилерійський Протиповітряний Полк
4 Батальйон Карпатських Стрільців	18 Львівський Батальйон Стрільців		8 Артилерійський Протиповітряний Полк
5 Батальйон Карпатських Стрільців	4 Кресовий Артилерійський Полк		
6 Батальйон Карпатських Стрільців	5 Віленський Артилерійський Полк		
1 Карпатський Артилерійський Полк	5 Кресовий Артилерійський Полк		
2 Карпатський Артилерійський Полк	15 Познанський Уланський Полк		
3 Карпатський Артилерійський Полк	5 Кресовий Саперний Батальйон		

Додаток Т
Карта битви під Монте Кассіно

Джерело: Polak B. Bitwa o Monte Cassino 11–18 maja 1944 r. : geneza, przebieg, opinie. T. 1 / B. Pola Koszalin : Wydaw. Uczelniane PK, 1999. – S. 7.

Джерело: Szczurowski M. Artyleria Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie w II wojnie światowej / Maciej Szczurowski. – Piotrków Trybunalski : WSP, 2004. – S 231.

Додаток У
Короткі біографічні довідки українців-учасників
битви під Монте Кассіно

1. Євген Олтусь

Різними італійськими нагородами та Пам'ятним Хрестом Монте Кассіно був нагороджений плутоновий Армії генерала Андерса **Євген Олтусь**, який народився 28 листопада 1914 р. в м. Полтаві. Після участі в польсько-радянській війні у вересні 1939 р. був депортований до СРСР та ув'язнений в системі ГУЛАГу на території Комі АРСР. Згодом вступив до новоствореної Армії генерала Андерса. Під час битви під Монте Кассіно Євген Олтусь служив у 8-му полку важкої зенітної артилерії.

Джерело: Monte Cassino : Historia. Ludzie. Pamięć. T. 1 / red. K. Szczepanik. – Warszawa : Askon, 2001. – S. 118.

2. Володимир Брід

Серед учасників битви під Монте Кассіно був поручик 2-го Корпусу Польського **Володимир Брід**, який народився 27 лютого 1923 р. у місті Львові. Будучи заарештованим 25 серпня 1940 р., В. Брід був засуджений через військовий трибунал 6-ї Київської армії на 10 років таборів за участь у таємній організації та ворожій пропаганді. 27 лютого 1942 р. на підставі амністії Володимир Брід вступив до Армії Польської в СРСР. Отримав призначення до 6-ї Дивізії піхоти. У серпні 1942 р. був евакуйований на територію Ірану, а потім до Іраку. Під час битви за взяття Монте Кассіно був

водієм в 6-му полку 2-ї танкової бригади. За участь у битві був нагороджений Хрестом Заслуги з мечами і Пам'ятним Хрестом Монте Кассіно та різними італійськими нагородами.

Джерело: Monte Cassino : Historia. Ludzie. Pamięć. T. 1 / red. K. Szczepanik. – Warszawa : Askon, 2001. – S. 118.

3. Микола Червінський

Учасником італійської кампанії в Армії генерала Андерса був плотуновий **Микола Червінський**, який народився 15 травня 1921 р. в селищі Стара Ропа, що біля Самбора. Під час битви під Монте-Кассіно був заступником командувача з'єднання важких кулеметів. Нагороджений Хрестом Бойового Чину Польських Збройних Сил на Заході.

Джерело: Monte Cassino : Historia. Ludzie. Pamięć. T. 1 / red. K. Szczepanik. – Warszawa : Askon, 2001. – S. 125.

4. Станіслав Диркач

Ще одним учасником битви під Монте Кассіно був бомбардир 2-го Корпусу Польського **Станіслав Диркач**, який народився 27 березня 1923 р. в селищі Острів Переворського повіту (сучасна територія Польщі). У квітні 1940 р. був депортований до СРСР, згодом у 1942 р. приєднався до Армії Польської в СРСР. Під час битви під Монте Кассіно С. Диркач перебував у складі 8-го протиповітряного артилерійського полку. Нагороджений Пам'ятним Хрестом Монте Кассіно, медаллю «Зірка Італії» та іншими військовими нагородами.

Джерело: Monte Cassino : Historia. Ludzie. Pamięć. T. 1 / red. K. Szczepanik. – Warszawa : Askon, 2001. – S. 128.

5. Роман Клук

Серед учасників битви під Монте Кассіно можна виділити підпоручика 2-го Корпусу Польського **Романа Клука**, який народився 31 серпня 1910 р. в Станіславі (сучасний Івано-Франківськ). Під час битви служив у відділах забезпечення і транспорту 3 ДКС. У 1946 р. емігрував до Великої Британії. Нагороджений Орденом Відродження Польщі IV і V класу, Бронзовим

Хрестом Заслуги з мечами, Пам'ятним Хрестом Монте-Кассіно та іншими польськими та британськими відзнаками [96, с. 142].

Джерело: Monte Cassino : Historia. Ludzie. Pamięć. T. 1 / red. K. Szczepanik. – Warszawa : Askon, 2001. – S. 142.

6. Іван Пасерб'як

Учасником битви під Монте Кассіно був капрал 2-го Корпусу Польського **Іван Пасерб'як**, який народився 12 листопада 1922 р. в селищі Антонівка сучасної Львівської області. В 1940 р. був арештований органами НКВС та депортований в глиб СРСР. Згодом вступив до Армії генерала Андерса. Під час битви під Монте Кассіно був першим заступником взводу 14-го батальйону піхоти 5-ї КДП. В 1946 р. емігрував до Канади. Нагороджений двічі Хрестом Доблесних, Срібним Хрестом Заслуги та Пам'ятним Хрестом Монте Кассіно.

Джерело: Monte Cassino : Historia. Ludzie. Pamięć. T. 1 / red. K. Szczepanik. – Warszawa : Askon, 2001. – S. 152.

7. Іван Сокол

Серед військовослужбовців Армії Андерса можна виділити капрала **Івана Сокола**, який народився 9 січня 1919 року в містечку Збараж сучасної Тернопільської області. Після депортації до Сибіру згодом, згідно з амністією, вступив до Армії Польської в СРСР. Впродовж битви під Монте Кассіно служив телеграфістом та радистом у складі 3-ї батареї 2-го відділення 10-го артилерійського полку. Після війни емігрував до Канади. Нагороджений Пам'ятним Хрестом Монте Кассіно, медаллю «Зірка Африки», «Зірка Італії» та іншими військовими нагородами.

Джерело: Monte Cassino : Historia. Ludzie. Pamięć. T. 1 / red. K. Szczepanik. – Warszawa : Askon, 2001. – S. 157.

8. Владислав Трачук

Серед українців - учасників Армії Андерса відзначаємо капрала **Владислава Трачука**, який народився 5 травня 1920 р. в містечку Гвіздець (сучасна Івано-Франківська область). Був депортований до СРСР. Згодом

вступив до Армії Польської в СРСР. Під час битви під Монте Кассіно був командувачем одного з саперних відділень, яке торувало дорогу 17-му батальйону піхоти 2-го Корпусу Польського. Після війни оселився у Великій Британії. Пізніше емігрував до Канади і поселився в місті Лондон, провінція Онтаріо. Нагороджений Орденом Віртуті Мілітарі V класу.

Джерело: Monte Cassino : Historia. Ludzie. Pamięć. T. 1 / red. K. Szczepanik. – Warszawa : Askon, 2001. – S. 161.

9. Юрій Криницький

Активну участь у взятті Монте Кассіно брав українець - канонір 2-го Корпусу Польського **Юрій Криницький**, який народився 3 травня 1923 р. в місті Білій Підляській Люблінського воєводства Другої Речі Посполитої. В 1941 р. був арештований органами НКВС та депортований до Алтайського краю. Після амністії 14 серпня 1942 р. вступив до Армії генерала Андерса, а саме до 15-го полку піхоти 5-ї КДП. Нагороджений Пам'ятним Хрестом Монте Кассіно, Хрестом Бойового Чину Польських Збройних Сил на Заході та іншими військовими нагородами.

Джерело: Monte Cassino : Historia. Ludzie. Pamięć. T. 2 / red. K. Szczepanik. – Warszawa : Askon, 2001. – S. 118.

10. Георгій Андрєєв

Колишній мешканець міста Рівного **Георгій Андрєєв** був нагороджений польською медаллю Хрест Заслуги з мечами за участь у битві під Монте Кассіно. Бойовий шлях українця закінчився 2 липня 1944 р. в районі італійського міста Лорето, де він і похований.

Джерело: Monte Cassino : Historia. Ludzie. Pamięć. T. 1 / red. K. Szczepanik. – Warszawa : Askon, 2001. – S. 57.

Додаток Ф

Таблиця 14

Список загиблих українців серед солдатів Армії генерала Андерса
(2-го Корпусу Польського) на території Італії

П/н	Прізвище та ім'я, військове звання	Дата народення	Місце народження	Дата смерті, військове кладовище
1.	Адамарчук Іван, підпоручик	25 I 1911	Збараж	15 V 1944, Монте Кассіно
2.	Багінський Іван, стрілець	? 1919	Кузмівка, Костопільський повіт	1 VI 1944, Монте Кассіно
3.	Баран Іван, старший стрілець	2 XII 1911	Бережани, Бучацький повіт	13 V 1944, Монте Кассіно
4.	Баран Йосип, стрілець	10 X 1920	Горжиці, Теребовлянський повіт	17 V 1944, Монте Кассіно
5.	Бариляк Владислав, старший стрілець	23 III 1921	Надвірна	12 V 1944, Монте Кассіно
6.	Беднарчук Станіслав, сапер	9 IV 1922	Бережани	17 V 1944, Монте Кассіно
7.	Будинський Іван, підпоручик	9 V 1912	Львів	17 V 1944, Монте Кассіно
8.	Бичок Станіслав, улановий	1 VI 1924	Баканівка, Рівненський повіт	19 V 1944, Монте Кассіно
9.	Чойна Станіслав, капрал	2 XI 1919	Коростова, Здолбунівський повіт	17 V 1944, Монте Кассіно
10.	Чорний Степан, стрілець	28 XII 1909	Доброводи, Збаразький повіт	18 V 1944, Монте Кассіно
11.	Данилюк Іван, старший сапер	12 II 1917	Білашів, Ковельський повіт	10 V 1944, Монте Кассіно
12.	Данилишин Іван, канонір	30 VI 1920	Львів	17 V 1944, Монте Кассіно
13.	Дебський Станіслав, старший стрілець	18 XI 1919	Трускавець, Дрогобицький повіт	12 V 1944, Монте Кассіно
14.	Дідошук Михайло, старший стрілець	24 XI 1906	Калуш, Станіславський повіт	12 V 1944, Монте Кассіно
15.	Гавлик Іван, сапер	20 XII 1910	Лещанці, Бучацький повіт	17 V 1944, Монте Кассіно

16.	Гузек Станіслав, старший стрілець	23 IX 1920	Беднарівка, Надвірнянський повіт	17 V 1944, Монте Кассіно
-----	--------------------------------------	------------	-------------------------------------	-----------------------------

Джерело: Przewodnik po polskich cmentarzach wojennych we Włoszech : Monte Cassino, Loreto, Bolonia, Casamassima / opr. A. Studziński. – Warszawa : Fulmen, 1994. – S. 13-185.

Продовження табл. 14

П/н	Прізвище та ім'я, військове звання	Дата народження	Місце народження	Дата смерті, військове кладовище
17.	Гарасимович Іван, старший стрілець	1 V 1905	Збійська, Львівський повіт	12 V 1944, Монте Кассіно
18.	Іванюк Іван, стрілець	4 XI 1911	Варбіж, Львівський повіт	12 V 1944, Монте Кассіно
19.	Янчук Михайло, сапер	20 X 1911	Перевали, Володимирецький повіт	12 V 1944, Монте Кассіно
20.	Яворний Микола, стрілець	10 XII 1910	Соколів, Бучацький повіт	12 V 1944, Монте Кассіно
21.	Юран Степан, стрілець	2 X 1908	Димаришки, Брацлавський повіт	12 V 1944, Монте Кассіно
22.	Юрчишин Петро, капрал	6 IV 1919	Пикуловці, Львівський повіт	25 IV 1944, Монте Кассіно
23.	Калицький Степан, підпоручик	7 V 1915	Львів	21 V 1944, Монте Кассіно
24.	Карашевський Іван, плутуновий	19 I 1907	Тернопіль	07 V 1944, Монте Кассіно
25.	Костюк Микола, капрал	10 XII 1915	Турійськ, Ковельський повіт	13 V 1944, Монте Кассіно
26.	Костюк Антон, танкіст	19 V 1918	Никитичі, Володимир- Волинський повіт	20 V 1944, Монте Кассіно
27.	Ковальський Іван, старший стрілець	18 VI 1911	Антонівка, Володимир-Волинський повіт	25 IV 1944, Монте Кассіно
28.	Крашевський Антон, стрілець	15 XI 1904	Станіславів, Володимир-Волинський повіт	17 V 1944, Монте Кассіно
29.	Паньковець Михайло, старший стрілець	2 II 1913	Любиковичі, Сарненський повіт	12 V 1944, Монте Кассіно
30.	Парубецький Владислав, старший стрілець	15 V 1917	Розвіж, Золочівський повіт	12 V 1944, Монте Кассіно
31.	Петрик Іван, стрілець	25 III 1900	Пилипковичі, Борщівський повіт	12 V 1944, Монте Кассіно
32.	Петровський Станіслав, капрал	7 XII 1908	Соловин, Луцький повіт	17 V 1944, Монте Кассіно
33.	Петровський Валерій, плутуновий	24 II 1914	Винники, Львівський повіт	17 V 1944, Монте Кассіно
34.	Пивоварчук Микола, стрілець	20 V 1912	Пнів, Надвірнянський повіт	17 V 1944, Монте Кассіно

Джерело: Przewodnik po polskich cmentarzach wojennych we Włoszech : Monte Cassino, Loreto, Bolonia, Casamassima / opr. A. Studziński. – Warszawa : Fulmen, 1994. – S. 13-185.

Продовження табл. 14

П/н	Прізвище та ім'я, військове звання	Дата народження	Місце народження	Дата смерті, військове кладовище
35.	Плисак Олександр, улановий	14 IV 1913	Ковель	13 V 1944, Монте Кассіно
36.	Попик Іван, старший стрілець	19 VIII 1919	Садковичі, Самбірський повіт	15 V 1944, Монте Кассіно
37.	Приступлюк Олександр, стрілець	23 III 1904	Користь, Рівненський повіт	17 V 1944, Монте Кассіно
38.	Роговський Антон, сапер	11 IX 1903	Підгірці, Золочівський повіт	19 V 1944, Монте Кассіно
39.	Рудий Григорій, стрілець	30 XI 1908	Пирятин, Радехівський повіт	15 V 1944, Монте Кассіно
40.	Сайків Дмитро, плутуновий	21 VIII 1912	Коржильці	17 V 1944, Монте Кассіно
41.	Савчук Іван, стрілець	5 V 1917	Будераж, Здолбунівський повіт	18 V 1944, Монте Кассіно
42.	Савицький Станіслав, капрал	10 III 1913	Вирка, Сарненський повіт	12 V 1944, Монте Кассіно
43.	Андрєєв Георгій, стрілець	24 III 1916	Рівне	2 VII 1944 Лорето
44.	Барильський Станіслав, стрілець	27 III 1924	Ігровичі, Тернопільський повіт	1 IX 1944 Лорето
45.	Бочальський Євген, канонір	12 IX 1924	Ястребці, Дубенський повіт	8 VIII 1944 Лорето
46.	Бойко Іван, стрілець	10 II 1919	Павлівка, Калушський повіт	25 VI 1944 Лорето
47.	Бойків Роман, старший сапер	1 VI 1922	Павлів, Станіславський повіт	6 VII 1944 Лорето
48.	Боровик Семен, стрілець	21 VII 1920	Віри, Сарненський повіт	5 VII 1944 Лорето
49.	Бурбела Степан, шереговий	8 IV 1918	Янівка, Тернопільський повіт	17 X 1944 Лорето
50.	Давидюк Сава, стрілець	5 XI 1916	Видраниця, Ковельський повіт	11 VIII 1944 Лорето
51.	Дідух Станіслав, капрал	26 VI 1918	Баворів	27 VIII 1944 Лорето
52.	Фанцевич Григорій, сапер	21 II 1920	Миколаїв, Жидачівський повіт	20 VIII 1944 Лорето
53.	Фурман Олексій, стрілець	25 III 1910	Новомалин, Здолбунівський повіт	18 VIII 1944 Лорето

Джерело: Przewodnik po polskich cmentarzach wojennych we Włoszech : Monte Cassino, Loreto, Bolonia, Casamassima / opr. A. Studziński. – Warszawa : Fulmen, 1994. – S. 13-185.

Продовження табл. 14

П/н	Прізвище та ім'я, військове звання	Дата народження	Місце народження	Дата смерті, військове кладовище
54.	Гусь Іван, стрілець	5 IX 1927	Гольняни, Рогатинський повіт	17 VII 1944, Лорето
55.	Гуца Антон,	21 V 1925	Бортниця,	29 VI 1944,

	стрілець		Дубенський повіт	Лорето
56.	Якубишин Антон, капрал	11 II 1902	Львів	27 VII 1944, Лорето
57.	Янік Олександр, стрілець	20 III 1918	Житомир	7 VII 1944, Лорето
58.	Янкевич Йосип, Плутуновий	1 X 1901	Горовичі, Сарненський повіт	6 VII 1944, Лорето
59.	Юра Юхим, стрілець	17 III 1917	Басів Кут, Рівненський повіт	5 VII 1944, Лорето
60.	Кашперський Олександр, стрілець	19 IX 1907	Підлипці, Золочівський повіт	16 X 1944, Лорето
61.	Колодинський Павло, капрал	2 VII 1924	Копичанці, Тернопільський повіт	5 VIII 1944, Лорето
62.	Комарницький Микола, бомбардир	5 II 1903	Пишковці, Буцацький повіт	2 VII 1944, Лорето
63.	Козловський Іван, старший стрілець	1 XI 1922	Великий Говилів, Теребовлянський повіт	10 VIII 1944, Лорето
64.	Матвійшин Микола, сапер	? 1907	?, Рогатинський повіт	6 IX 1944, Лорето
65.	Михальський Станіслав, сапер	17 V 1905	Малий Потиліч, Рава- Руський повіт	19 VII 1944, Лорето
66.	Молінський Петро, улановий	16 II 1918	Суховоля, Бродівський повіт	27 VI 1944, Лорето
67.	Нарельський Владислав, Старший стрілець	3 XI 1909	Поляни, Костопільський повіт	21 VI 1944, Лорето
68.	Ніпонь Станіслав, стрілець	30 V 1907	Качанівка, Скалатівський повіт	17 VII 1944, Лорето
69.	Олач Іван, стрілець	12 XII 1912	Самбір	8 VII 1944, Лорето
70.	Панасюк Яків, стрілець	15 VIII 1918	Майків, Рівненський повіт	5 VII 1944, Лорето
71.	Паранюк Юрій, стрілець	20 II 1920	Хмелівка, Станіславський повіт	9 VIII 1944, Лорето
72.	Пастушок Іван, стрілець	10 XII 1919	Борислав, Дрогобицький повіт	19 VII 1944, Лорето

Джерело: Przewodnik po polskich cmentarzach wojennych we Włoszech : Monte Cassino, Loreto, Bolonia, Casamassima / opr. A. Studziński. – Warszawa : Fulmen, 1994. – S.57-98.

Продовження табл. 14

П/н	Прізвище та ім'я, військове звання	Дата народження	Місце народження	Дата смерті, військове кладовище
73.	Романів Петро, стрілець	25 III 1915	Стара Гуга, Буцацький повіт	10 VII 1944, Лорето
74.	Середницький Олександр, канонір	23 III 1908	Вербівець, Кременецький повіт	6 I 1945, Лорето
75.	Соловійов Олександр, старший стрілець	12 VII 1918	Дубровиця, Сарненський повіт	16 VII 1944, Лорето
76.	Стадник Іван, старший стрілець	27 XI 1908	Малі Борки, Скалатський повіт	5 VII 1944, Лорето
77.	Сташишин Михайло, капрал	17 XII 1914	Лановці, Самбірський повіт	20 VII 1944, Лорето
78.	Шиян Василь,	4 II 1920	Хосів,	4 VII 1944,

	старший стрілець		Долинський повіт	Лорето
79.	Василюк Іван, старший улановий	28 VIII 1923	Вербівець, Теребовлянський повіт	6 VII 1944, Лорето
80.	Вінницький Владислав, старший улановий	30 XI 1923	Хорів, Здолбунівський повіт	6 VII 1944, Лорето
81.	Вознюк Владислав, стрілець	1 IX 1918	Бугрин, Рівненський повіт	12 VII 1944, Лорето
82.	Банась Антон, стрілець	19 I 1923	Димитрів, Радехівський повіт	20 I 1945, Болонья
83.	Барановський Віктор, майор	1 XI 1900	Боссанці, Буковина	5 VIII 1945, Болонья
84.	Бачковський Олександр, капітан	5 X 1918	Спасів, Сокальський повіт	20 X 1944, Болонья
85.	Білецький Михайло, сапер	17 XI 1917	Сухрів, Бібрський повіт	12 IV 1945, Болонья
86.	Блаткевич Євген, стрілець	21 VIII 1918	Криниця, Дрогобицький повіт	28 II 1945, Болонья
87.	Богданович Євген, стрілець	? 1916	Зофівка, Дубенський повіт	21 XI 1944, Болонья
88.	Хімчак Володимир, стрілець	7 IV 1918	Смолин, Рава-Руський повіт	10 IV 1945, Болонья
89.	Хмілевський Михайло, стрілець	15 VI 1918	Погорільці, Перемишлянський повіт	6 XI 1944, Болонья
90.	Чайковський Михайло, стрілець	28 VIII 1902	Голосковичі, Бродівський повіт	9 VI 1945, Болонья

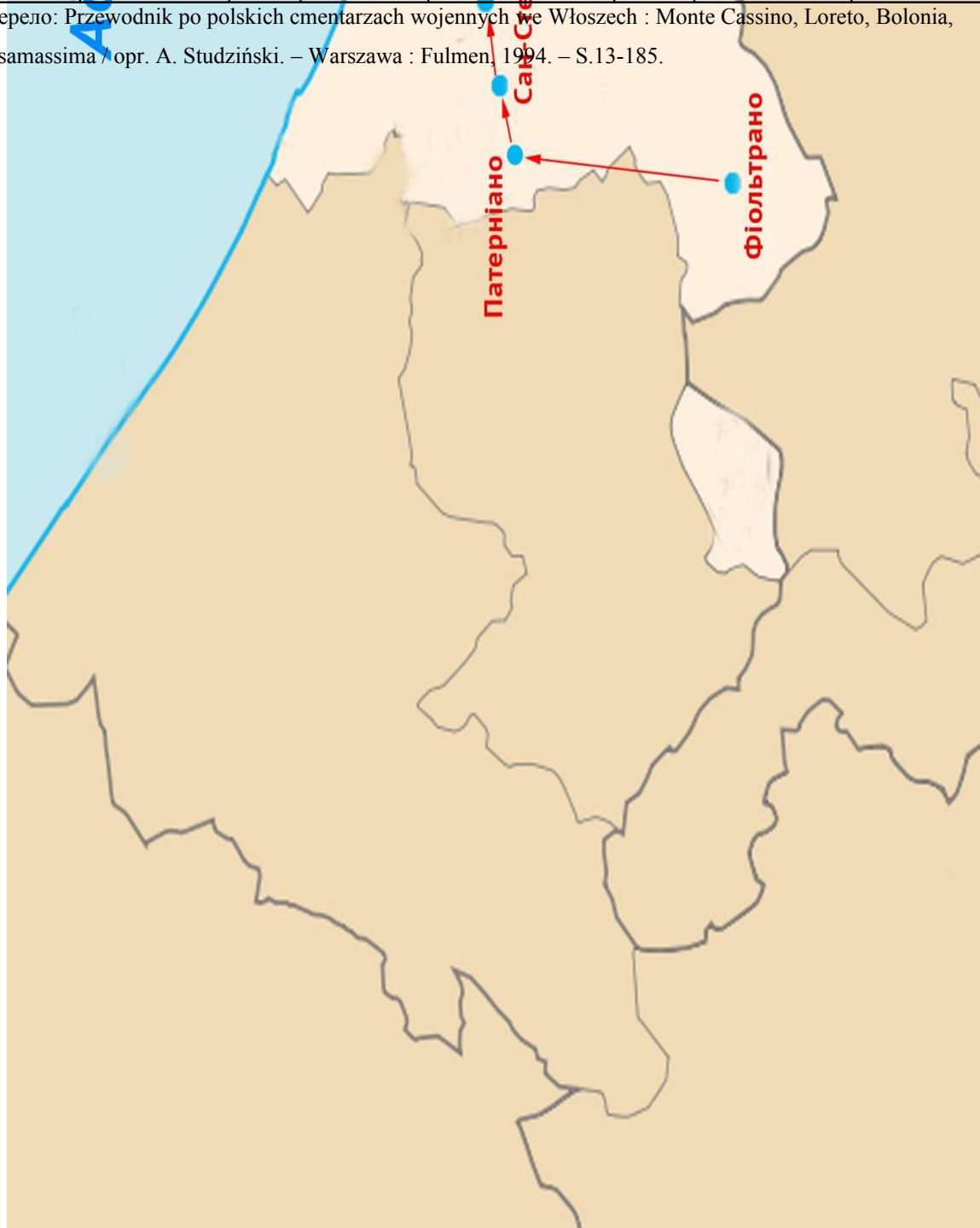
Джерело: Przewodnik po polskich cmentarzach wojennych we Włoszech : Monte Cassino, Loreto, Bolonia, Casamassima / opr. A. Studziński. – Warszawa : Fulmen, 1994. – S. 13-185.

Продовження табл. 14

П/н	Прізвище та ім'я, військове звання	Дата народження	Місце народження	Дата смерті, військове кладовище
91.	Чеприк Яків, капрал	27 VII 1907	Трускавець, Дрогобицький повіт	11 III 1946, Болонья
92.	Чубинський Антон, канонір	14 VIII 1923	Антонівка, Володимирецький повіт	4 III 1945, Болонья
93.	Данилишин Василь, старший стрілець	? IV 1922	Жукочин, Коломийський повіт	12 XI 1944, Болонья
94.	Деренко Дмитро, стрілець	7 XI 1914	Посіж, Станіславський повіт	13 XI 1944, Болонья
95.	Дума Йосип, плутуновий	29 XI 1913	Самбір	30 XII 1946, Болонья
96.	Гриндєсь Йосип, стрілець	19 IV 1919	Тисьменчани, Станіславський повіт	11 IV 1945, Болонья
97.	Гудима Іван, капрал	7 VII 1914	Тудорковичі, Сокальський повіт	16 II 1944, Болонья
98.	Гуменюк Юліан, стрілець	2 VII 1908	Черняхів, Здолбунівський повіт	21 III 1945, Болонья
99.	Євтушок Олексій, стрілець	? 1918	Доротичі, Сарненський повіт	27 XII 1944, Болонья
100.	Кобилянський Роман, підпоручик	3 IX 1916	Львів	13 XI 1944, Болонья

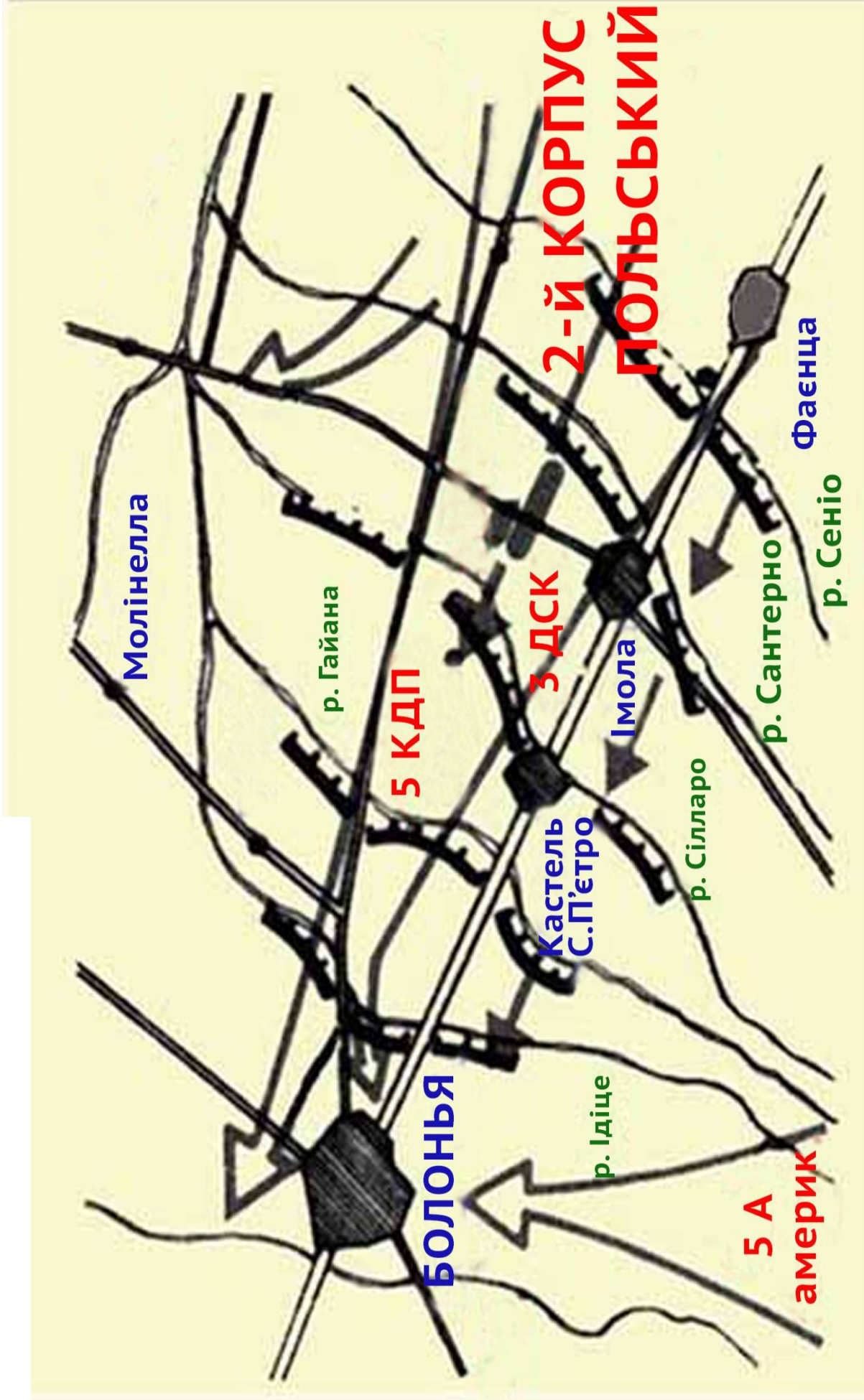
101.	Болібрух Андрій, стрілець	23 I 1923	Підгірці, Львівський повіт	31 XII 1943, Кассомасіма
102.	Дембiцький Іван, капрал	12 II 1915	Мостиська, Львівське воєводство	4 VI 1945, Кассомасіма
103.	Голісь Йосип, стрілець	25 XII 1923	Присавапки, Золочівський повіт	1 V 1945, Кассомасіма
104.	Яворський Іван, старший стрілець	22 VI 1917	Броздовці, Бібрський повіт	19 V 1944, Кассомасіма
105.	Казимирів Михайло, стрілець	1 I 1907	Татрів, Надвірнянський повіт	16 II 1946, Кассомасіма
106.	Костецький Микола, стрілець	4 II 1922	Шмуляни, Підгаєцький повіт	29 III 1946, Кассомасіма
107.	Павлюк Іван, Канонір	13 XI 1911	Красна, Надвірнянський повіт	24 V 1946, Кассомасіма
108.	Савчук Юрій, сапер	4 IV 1903	Задобровці, Снятинський повіт	13 VIII 1945, Кассомасіма
109.	Соколовський Владислав, старший стрілець	5 V 1922	Толи, Збарзький повіт	28 IX 1945, Кассомасіма

Джерело: Przewodnik po polskich cmentarzach wojennych we Włoszech : Monte Cassino, Loreto, Bologna, Casamassima / opr. A. Studziński. – Warszawa : Fulmen, 1994. – S.13-185.

Додаток Х
Карта бойового шляху Армії генерала Андерса під Анконою

Додаток Ц
Карта битви під Болоньєю

Додаток Ш

Таблиця 15

Кількісний склад військовослужбовців некатолицького віросповідання
2-го Корпусу Польського станом на 1 вересня 1944 р.

Віросповідання	Офіцери	Рядові	Разом
Православні	31	2311	2342
Євангелісти	32	293	325
Юдеї	132	706	838
Інші віросповідання	9	76	85
Загальна кількість	204	3386	3590

Джерело: IPMS, Zespól A.XII, *Sygn.* 66, k. 5.

Додаток Щ

Таблиця 16

Солдати 2-го Корпусу Польського православного
віросповідання в період з січня 1944 р. до січня 1946 р.

Формування	10.01.1944		01.01.1945		01.04.1945		01.10.1945		01.01.1946	
	Офіц.	Солд.	Офіц.	Солд.	Офіц.	Солд.	Офіц.	Солд.	Офіц.	Солд.
3 ДКС	7	482	7	437	6	524	Інформації Недостатньо		8	572
5 КДП	8	795	4	718	5	790			9	845
2 Самостійна Танкова Бригада	1	151	1	145	1	152			6	328
Позадивізійні формування	10	702	11	743	11	736			10	738
14 Бронетанковий Полк	-	-	-	-	-	-	-	89	-	93
Разом	26	2140	23	2043	23	2202	39	2385	33	2576

Джерело: IPMS, Zespól A.XII, Sygn. 17, k. 13.

Додаток Ю

Таблиця 17

Кількісний склад солдатів православного та греко-католицького віросповідання 2-го Корпусу Польського станом на 30 червня 1946 р.

Ступінь	Православні	Греко-католики
Полковник	1	-
Підполковник	1	-
Майор	1	-
Капітан	10	1
Поручик	7	-
Підпоручик	16	3
Хорунжий	-	1
Старший сержант	6	-
Сержант	19	-
Плютуновий	84	12
Капрал	162	33
Старший стрілець	379	100
Стрілець	1731	877
Разом	2417	1027

Джерело: IPMS, Zespol A.XII, Sygn. 14, k.11.